

Milorad Belančić

Odgodena demokratija

Predgovor

Ovu zbirku sakupile su tegobne političke prilike na našim prostorima, u poslednjoj deceniji XX veka i, zatim, sve do danas! Osnovni problem koji obeležava te prilike, pa onda i tekstove uključene u zbirku, cilja na otpore, ograničenja i nemogućnost preobražaja post-komunističkog društva u Srbiji/Jugoslaviji u pravcu demokratije.

Prvi deo knjige okuplja tekstove koje sam krajem 1999. i početkom 2000. objavio u listu "Danas" i koji predstavljaju analizu i kritiku autoritarnog sistema u Srbiji na kraju milenijuma.

Drugi deo okuplja analize i kritike političkih prilika posle 5. oktobra 2000., prilika koje su obeležene recidivima starog, preprekama i odstupanjima na putu demokratskog preobražaja.

Treći deo je posvećen, najpre, političkim implikacijama bombardovanja Jugoslavije, zatim, političkim implikacijama terorističkog napada na Svetski trgovinski centar u Njujorku i, najzad, političkim implikacijama tzv. *globalizma*. Sva tri teksta ovog trećeg dela kritički svedoče o kriznoj poziciji demokratije u svetu danas.

Poslednji tekst u zbirci, posvećen je etičkim shvatanjima Miladina Životića. Taj tekst nam sugerše ideju da je preobražaj društva u pravcu demokratije moguć samo na fonu izvesne reforme svesti (počev od svesti društvenih elita), koja bi, zatim, vodila ka ustanovljenju etike *odgovornosti*, i najpre, kao odgovornosti *za drugog*. Bez etike demokratske odgovornosti (priznanja drugih, solidarnosti, partnerstva itd.) nije moguć, bar ne u autentičnom smislu, valjan koncept *slobode*, a time, onda, ni zaista *demokratski* poredak u datom društvu...

U Beogradu
25. novembar

2003.

Sadržaj

Umesto uvoda:
Pobeda na poene

Kada je opozicija "dobra"?
Propadanje kao zvanična teologija
Pokojnik koji još uvek hoda
Pali anđeo jedinstva
Može li majmun da upiše fakultet?
Nemoćni moralizam
Ostrvljeno nasilje
Politika kao veština nemogućeg
Politička psovka
Žrtveni obred
Ko su "isti", a ko je najgori
"Demokratija" kao uzurpacija vlasti
Događanje demokratije

Ambivalentnost Petog oktobra
Demokratske promene i otpori
Duh palanke i politika
Demokratija i reforma?

Ljudska prava: nedovršen projekt
Sveti rat protiv terorizma?
Globalizujste solidarnost

Dodatak:
O etici odgovornosti M. Životića

Umesto uvoda:

Pobeda na poene¹

Iako promene u političkom sistemu u kome danas živimo još uvek ne zadovoljavaju stvarnu potrebu za demokratskim preobražajem društva, one su, ipak, donele nešto iznenađujuće novo: činjenicu da konačno živimo u dobu u kome je postala moguća politička greška. I, razume se, njena slobodna procena.

Nedavno je u jednom uglednom nedeljniku izneto mišljenje: "Apsolutno je nesporan utisak da je Milošević napravio fantastičnu političku grešku 9. marta 1991. godine. Neoprostivu, golemu. Opasnu. I životnu..." Ta tvrdnja, danas, bez sumnje, nije nikakvo pojedinačno, nastrano, ekscenno i "neutemeljeno" mišljenje... Njega su, uostalom, na svoj način delili i oni koji su 9. marta, uzvikujući "Slobo – Staljine" i "Slobo – Sadame", nešto od te "goleme greške" osetili i na svojoj koži. Konačno to isto mišljenje su zastupali i studenti koji su smogli hrabrosti da, u Rektoratu Beogradskog univerziteta, predsedniku Miloševiću u oči kažu: "Vi možete sada da date ostavku, ovo će biti jaka i slobodna zemlja (aplauz)".

Poslednjih 45. godina ovakvo očitavanje bukvice, ne samo jednom predsedniku, nego i, nedaj bože, bilo kom parti-

¹ Objavljeno u Borbi, 9. aprila 1991. godine.

jskom funkcionerčiću, bilo je prosto nezamislivo ili, što se svodi na isto, zamislivo samo iza rešetaka. Unutar tada vladajuće *strategije nepogrešivosti* koja je savršeno odgovorala jednonumnom, jednopartijskom političkom sistemu, greške, u pravom smislu reči, nisu bile moguće. One nisu bile moguće ni kao javno konstatovane, ni kao događaj u datom političkom polju. Onog trenutka kada bi se, u bilo kojoj od te dve ravni pojavile, one bi bile ekskomunicirane, to jest evakuisane na prljavu marginu društvenog života i, po pravilu, smeštene u sferu kazneno-popravnog...

Prema tome, da greše mogu samo oni koji priznaju i prihvataju (demokratsku) strategiju političke pogrešivosti, to jest opozicionog korigovanja ne samo trenutne vlasti, već, u načelu, svake vlasti, dakle, oni koji shvataju ili osećaju nužnost drugačijeg mišljenja, odnosno racionalnost opozicionog, kritičkog delovanja. Takvi su, međutim, u vremenu vladajuće doktrinarne nepogrešivosti, to jest marksizma na vlasti mogli samo da popunjavaju sadržajem, nikada dovoljno punu, kategoriju ideološkog, političkog i pravnog *neprijatelja*. Naravno, pomoću mehanizma identifikacije neprijatelja nije se samo stabilizovao sistem jednonumlja, već su se, povremeno, vršile diferencijacije koje su učvršćivale poziciju onih koji (trenutno/doživotno) oličavaju strategiju nepogrešivosti. Zato, u tim vunenim vremenima, političke greške naprosto nisu bile moguće ili su, u protivnom, eufemistički označavale ono što će da snađe nesrećnike kojima Partija prilepi etiketu *neprijatelja*.

Strategija nepogrešivosti je uvek i svugde kažnjavala sve one koji su, naivno, ukazivali na *greške*, ali nipošto i "drugove" koji su ih činili. Jer, ukoliko bi i njih osuđivala, to bi onda bio očigledan dokaz njene pogrešivosti. Zato je i najcrnji kadrovski ološ mogao – u to smo se bezbroj puta uverili – da se pojavi na mestu odgovornog, odanog ili voljenog "druga". Da li je tim vremenima konačno odzvonilo?

"Fantastična" politička greška S. Miloševića od 9. marta 1991. godine pruža nam ambivalentan odgovor na ovo pitanje. To, bez sumnje, nije bila jedna od onih "normalnih" političkih grešaka koje se sastoje od loših procena i još gorih postupaka, što onda, u normalnim demokratskim uslovima, opozicija brzo otkriva, kritikuje i koristi, već na prvim sledećim sondadžama ili izborima... Greška o kojoj je ovde reč izdvaja se od "običnih" političkih grešaka po tome što je ona bila ili je, bar, mogla biti – *fatalna*. Njen tanatološki potencijal bio je uperen protiv prvih obrisa demokratije u Srbiji i, time, protiv samog političkog života u kome uopšte i može da se greši, u kome, dakle, svi, u načelu, greše, a ponajviše oni koji su na vlasti, jer im se za to pruža najviše prilika. Ukratko, bila je to zaista *fantastična* politička greška koja je htela da nam pomoću bezobzirne medijske propagande, specijalaca i tenkova "dokaže" da je ideologija vladajuće nepogrešivosti, ne samo moguća unutar demokratskog društva, nego i fatalna! Na našu sreću, greška gospodina Miloševića se potvrdila – iako protiv "svoje" namere ili volje, kao obična (mada "golema") politička greška. Samo, da li je to kraj priče? Neće li u nekoj drugoj, trećoj ili petnaestoj rundi ovog meča da nastupi preokret?

Jedno je sigurno. Put kojim je, u jednom trenutku, srpska varijanta strategije nepogrešivosti krenula vodio je do Bukurešta, s malo verovatnom idejom da bi, eventualno, mogao da se produži dalje, do Pekinga (Tjen An Mena). Koliko god puta da se, iznova, krene ovom marš-rutom, ništa originalno se neće doživeti. Konsekventno, dosledno, do kraja izvedeni pokušaj da se spase ono što se spasti može, ta možda najfatalnija od svih modernih strategija – boljševizam, (istočni) socijalizam – suočavaće nas uvek iznova s izborom: Bukurešt ili Peking, jer trećeg puta (u tom pravcu) više nema. Ipak, u ovom meču koji će, zacemento, trajati više rundi demokratija će, pre ili kasnije, da pobedi boljševizam. Na poene. Bolji je tehničar.

I.

Kada je opozicija "dobra"?²

U civilizovanim zemljama jedno od ključnih pravila političkog života je pravilo uzajamnog *isključivanja*: opozicija tvrdi da je vlast loša, a vlasti tvrde da je opozicija loša. Ukoliko neko, u datom trenutku u opoziciji ili vlasti promeni mišljenje, to samo znači da će on, ubrzo, promeniti i politički tabor. Kod nas, međutim, postoji neobična politička pojava: neko govori veoma loše o opoziciji (smatrajući, ponekad, da je ona, čak, gora od vlasti) i, pri tom, sebe još uvek smatra pripadnikom opozicije.

Zacelo reč je o još jednoj, pored mnogih drugih, nastranosti našeg političkog života. Ona, bez sumnje, nije slučajna i lišena razloga. Pa ipak, tvrdnja da ta nastranost proizlazi iz ukupne patologije aktuelnog političkog života, kod nas, iako je tačna, svakako, nije previše informativna. Zato je umesno pogledati ovu pojavu izblize.

Poći ćemo, pri tom, od onoga što je manje uočljivo. Govori se: naša opozicija je slaba, loša, nedovoljna, a retko kada se pominje činjenica da politički uslovi za njeno postojanje i valjano funkcionisanje verovatno nigde u svetu nisu, poslednjih desetak godina, bili gori nego što su kod nas. Bilo bi pravo čudo da je naša opozicija, u takvim uslovima, bila "dobra" ili, čak, "odlična". Naravno, time se ne nudi savršen alibi za greške koje su počinjene, a koje su mogle da se izbegnu... Ali, da bi se utvrdilo da li je opozicija dobra ili loša, neophodno je, najpre, znati šta je ona *mogla* da učini, a šta *ne*. Drugim

² Objavljeno u Danasu, 2. i 3. novembra 1999.

rečima, potrebno je imati jasan uvid u ključna ograničenja koja su stajala pred njom.

Ta ograničenja nisu samo rezultat izvesnih političkih događanja, čija tri glavna aktera su bila, naravno, vlast, opozicija i 'inostranstvo' (uključujući tu i ono koje se oformilo raspadom SFRJ), već su, pre svega, sistemska! U pitanju je status opozicije unutar 'našeg' političkog sistema. Mnogi će reći: "Koji politički *sistem*?! Pa tu nikavog sistema nema!" Ipak, pokušaću ovde da pokažem kako, i pored privida potpune haotičnosti, kod nas, ipak, postoje i funkcionišu elementi jednog, 'našeg' političkog sistema! To je sistem koji opozicija, svakako, nije birala. On je njoj nametnut, dobrim delom ali ne u potpunosti, kao Stvar izvesnog kontinuiteta. Reč je o sistemu etablirane i samoreprodukujuće mikro i makro vlasti. Partija ili partije na vlasti su, ma koliko značajan, ipak samo deo tog sistema-vlasti. Kakav status ima opozicija unutar ovog sistema?

Za početak, reći ćemo, pomalo paradoksalno, da je to status i bića i nebića! Naime, ma koliko čudno izgledalo, u okviru 'našeg' sistema opozicija *i* postoji *i* ne postoji. Bez sumnje, u normalnim zemljama, opozicija jednostavno postoji i ima svoju sistemsku-političku funkciju. U nenormalnim zemljama, ona ne postoji i nema nikakvu funkciju, sem u ne-institucionalnom obliku 'ilegale', 'disidenstva' itd. Drugim rečima, u demokratskim i totalitarnim režimima opozicija ili postoji i funkcionise ili ne postoji. Kod nas je, međutim, u pitanju nešto treće: opozicija *i* postoji *i* ne postoji! Kako da to shvatimo?

Opozicija svakako postoji, kako *de facto*, kao politička snaga, tako i *de jure*, kao legalna institucija, ali se to, sa stanovišta sistema, u izvesnom smislu, ne uzima za ozbiljno! Za sistem njeno prisustvo nije, u svojim ozbiljnim političkim konsekvencama, prihvaćeno i podržano, tj. ne smatra se politički supstancijalnim. Njeno mesto u sistemu postoji, ali to je, u izvesnom smislu, mesto – neozbiljnog. Drugim rečima, opozicija se shvata samo kao nužno zlo: ona postoji i treba da postoji, ali bez značajnije sistemske funkcije. Njeno mesto u sistemu je, u najboljem slučaju, mesto na kome se evakušu nepoželjni

politički sadržaji. Sam sistem se, naprotiv, shvata kao nužan i nepogrešiv. Njegova strateška nepogrešivost poseduje, pri tom, jedan 'ventil', a taj 'ventil' je upravo ovo mesto opozicije, na čiji račun se upisuju sve greške koje se dogode u sistemu. Opozicija se, dakle, shvata kao neka vrsta deponije u koju se, između ostalog, smeštaju političke nebitnosti, akcidentalije, besprizornosti itd. Ona se, u sistemu, shvata kao smetlište, odnosno kao prostor na kome se, u najboljem slučaju, smešta nus-produkt ili škart političkog života.

Jasno je da opozicija, ako i ne postoji za sistem, ipak postoji za sebe i da ona svoj poziv uzima za ozbiljno. Ali, u ovom sistemu, ona nije partner vlasti, odnosno njen protivnik u političkoj igri koja podrazumeva moguću smenljivost... U stvari, opozicija je uvek jednom nogom *u* sistemu a drugom *izvan* njega: *tuda, neprijateljska*, pa je sa stanovišta samog sistema naprosto nezamislivo i nedopustivo da ona bilo kada i na bilo koji način dođe na vlast! Sistem to nikada ne bi dopustio. Dokaz tome je činjenica da se u svim kriznim trenucima, poslednjih desetak godina, kada je izgledalo da je opozicija u stanju da preuzme inicijativu, odnosno da potvrdi svoju ulogu/funkciju, dešavalo da sistem pojača represiju i potisne njen nastup.

Iz svega ovoga, reklo bi se da politički pluralizam ima kod nas samo dekorativnu funkciju, da je stvoren jedino zato da bi uvek iznova bio – izigran. Ako je ovo tačno, onda bi, politički sistem u kome živimo, možda ponajbolje, mogao da se nazove *sistemom izigravanja političkog pluralizma*. Sa stanovišta ovog sistema opozicija je dobra i, zapravo, najbolja onda kada je naružena, kada je, kao političko smeće, uklonjena iz središnjih tokova političkog života. Ili, naravno, kada – saraduje. Ukoliko, dakle, opozicija postoji i pokušava da funkcioniše, a pri tom neko tvrdi da ona nije 'dobra', to bi, tada, bio samo znak da sistem-izigravanja-političkog-pluralizma odlično funkcioniše!

Ovakav sistem je veoma elastičan. On, naime, nema potrebu da potpuno uništi opoziciju. Mnogo teže je boriti se protiv *neprijatelja* u totalitarnom režimu, u kome njega nije

moguće lako identifikovati, proizvesti, naružiti, pošto je potisnut u kategoriju *privatnosti*. Zato, u našim uslovima, pobediti opoziciju ne znači uništiti je, odnosno potisnuto je iz javne sfere u privatnost, već samo – izigrati je, naružiti, ismejati. Jedan od načina da se opozicija izigra jeste taj da ona počne da veruje kako je, takoreći, sudbinski – loša! Defetizam u opozicionim redovima je, posle saradnje, politički 'najpodobniji' oblik postojanja opozicije.

Oni koji tvrde da je opozicija *loša*, moraju biti, sa stanovišta sistema/vlasti, savršeno – podobni! U stvari, oni omogućuju da simulacija političkog pluralizma ispuni svoj cilj: da legitimise sistem ili vlast kao 'demokratsku'. Vlast je dala šansu drugima, oni nisu znali da je iskoriste, pa je onda, samim tim, ni ne zaslužuju... Ova kvazi-legitimaciona svrha političkog pluralizma postaje manje važna onog trenutka kada se opozicija oslobodi malodušnosti i 'defetizma' i počne da na valjan način obavlja svoj posao! Tada se pokazuje da je njena prava, a ne deklarativna, funkcija u sistemu funkcija neprijatelja. Naime, pokazuje se da je sistemu opozicija *potrebna* ne kao protivnik, u jednoj političkoj igri razlika, niti kao dekoracija, u igri simulacije izvesne 'demokratije', već upravo kao – neprijatelj. Pa ako neprijatelj nema, onda ga treba izmisliti!

Za sistem, naime, opozicija je taj (ako treba i fantazmatski) spoljašnji i uvek *pounutreni* neprijatelj koji je, takoreći, kriv što uopšte postoji. Kulpabilizacija je ključni mehanizam odnosa sistema prema opoziciji. Ona podrazumeva savršeni transfer odgovornosti u kome se opoziciji na leđa toware gresi za sve nevolje koje su u društvu nagomilane. Ko hoće, u jednom trenutku, da postane član opozicije, on mora da može da ponese teret ove apriorne krivice i klevete.

U ovom ključu politički život se javlja, samo, kao živi dokaz *stvarne* ili *paranoične* (najčešće se ta dva aspekta mešaju) borbe s drugim/tuđim, kako u 'nama' tako i izvan nas, a spoljašnji i unutrašnji neprijatelj su, s te tačke gledišta, uvek u 'sprezi'. Ovakav politički sistem podrazumeva stalno *samoras-trzanje* (termin je Šmitov; samo što, po Karlu Šmitu, dobar poli-

tički sistem *isključuje* samorastrzanje i potvrđuje neminovnost jedino spoljašnjih sukoba). Drugo ime za ovo – s psihološke tačke gledišta, rekli bismo, *šizofreno* – stanje permanentnog samorastrzanja političke 'zajednice' jeste (*građanski rat*, rat koji se, ovde, samo – *nastavlja drugim sredstvima*).

Sa stanovišta sistema, *dobra* opozicija je ili ona koja služi vlasti (te, prema tome, i nije nikakva opozicija) ili ona koja pruža dobar povod da se 'identifikuje' kao *neprijatelj, izdajnik, strana agentura* itd. Naravno, *izdaja*, ovde, nije pravna nego ideološka i politička kategorija. Dobra opozicija je ona koja ili nije opozicija ili to jeste, ali na način "izdaje". Drugim rečima, dobra opozicija je ili ne-opozicija ili loša opozicija! Tvrditi, unutar takvog sistema, da je opozicija loša i, pri tom, i dalje biti za nju, ekvivalentno je *ostvarenom snu* samog tog sistema-izigravanja-političkog-pluralizma!

Kako onda opozicija uopšte može, u jednom ovakvom sistemu, da bude zaista dobra, dakle, dobra ne za sam sistem nego u načelu? Po svojoj prilici – nikako! Ili preciznije: ona to ne može *u ovom sistemu*. Jer, da bi bila dobra morala bi da obavi dva značajna posla: (1) da dođe na vlast i (2) da promeni sistem. Međutim, *u ovakvom sistemu* ona uopšte ne može da ostvari ovo što se zahteva pod (1) i (2), *u bilo kom redosledu*. Jer, da bi došla na vlast opozicija bi morala, prvo, da promeni sistem; a da bi promenila sistem, morala bi da može, prvo, da dođe na vlast.

Zato je pitanje da li će promena da se ostvari putem *izbora* ili preko *ulice* samo – retoričko. Potrebno je, prethodno, da sistem/vlast oslabi u meri u kojoj politička promena, onda, postaje zaista moguća. Ukoliko bi sistem još uvek bio čvrst, ni jedno od dva navedena sredstva, *izbori* ili *ulica*, ne bi sami po sebi mogli da osiguraju promenu. Vlast bi, naime, lako mogla – kao što je to i do sada činila – da izigra svaki pokušaj promene. To, naravno, ne znači da ne treba na ovim sredstvima promene – kako putem *izbora* tako i putem *ulice* – i dalje uporno insistirati. Videćemo, ubrzo, smisao ove 'nedoslednosti'.

Posle samo naizgled pesimističke analize koju sam ovde predložio, nameće se pitanje: kako, onda, može da se

spreči (ako je reč o *sprečavanju*) da ovaj politički poredak traje – beskonačno? Da li je uopšte moguća bilo kakva *promena* tog 'bilindiranog' sistema? Zacelo, ona je moguća, ali samo tako što bi sistem, na bitan način, sam osigurao uslove za vlastitu promenu! Pri tom, aktivna uloga opozicije, iako je *odlučujuća*, ipak, nije dovoljna. Na prvi pogled, ovo deluje paradoksalno i malo smisljeno, ali videćemo, odmah, da nije tako. Kao što valjano delovanje opozicije ima granicu (strukturno ograničenje) u samom sistemu, tako i sistem ima *granicu* u svetu života koji ga okružuje i nosi.

Dok je bio konzerviran u svojoj dinamici izazivanja i rešavanja kriza, odnosno njihove proširene reprodukcije, sistem nije mogao biti podložan promenama koje bi dolazile iz drugog, različitog, alternativnog, opozicionog političkog delovanja. Ali, promene su se njemu, i pored svega, 'događale', samo, ovog puta, kao (nagomilani) učinak vlastite poražavajuće politike. Na taj način se pokazalo da je sistem, ipak, podložan izvesnoj *patogenezi* (od *páthos* – nesteća, zlo, nevolja, trpljenje i *génésis* – postanak). U stvari, pokazalo se, poslednjih desetak godina, da je on, zbog stalnih spoljašnjih i unutrašnjih sukoba i samoras-trzanja, mogao biti 'racionalan' jedino kada je u pitanju očuvanje etablirane vlasti. U njemu je sve neminovno propadalo, sve vrednosti su stradale, tako da je, iz tog razloga, on sam u sebi poneo izvesnu osudu na propast koja će pre ili kasnije – i, naravno, bolje pre nego kasnije! – postati svima *očigledna*.

Kao oblik samoras-trzanja, odnosno (građanskog) rata vođenog, samo, drugim, 'mirnim' sredstvima, sistem je morao biti na svim institucionalnim nivoima duboko iracionalan, što znači da nije mogao na valjan način da organizuje život, a da ga, pri tom, u isti mah ne 'cima' i ne 'harči'. Zbog ovog iracionalnog samoras-trzanja on, sada, u vlastitim nedrima, trpi, takoreći, kanceroznu metastazu. U sudnjoj instanci, ovakav sistem ni ne može da izbegne da ne povređuje život, da ga ne ugrožava u njegovom elementarnom statusu, a to se, pre ili kasnije, pokazuje – *nepodnošljivim*. Kada 'izjeda' i 'ništi' svoju materijalnu i biološku supstancu, sistem se suočava s granicom

koja nije politička, koju on ne može da proglasi *neprijateljem*, koju, dakle, ne može da uvuče u političku igru i da je tu – izigra.

Ova – nazovimo je '*fiziološkom*' – degradacija sistema, svakako, ne uključuje, bar ne automatski, značajnu političku promenu. Degradacija je, samo, *condicio sine qua non* aktivne promene i to, videćemo odmah, ne jedini! Na žalost, mi smo morali bukvalno da propadnemo, da bi politička promena postala, danas, moguća! Štaviše: *možda* moguća. Jer, stvar nije dovršena! Da bi opozicija mogla da dođe na vlast bilo je neophodno – jer takav je sistem! – ne samo da ljudstvo iskusi izvesno '*fiziološko*' propadanje nego i da iz tog iskušenja proizađu precizne političke posledice: da se, naime, dogodi *pasivna politička promena*. Šta to znači?

Sintagma *pasivna promena* podrazumeva da se, na fonu *degradacije* života, u sistemu pojavi nešto tako kao gubitak političke inicijative ili, još bolje, tendencija raspada sistema, a to znači raspada direktivnog, centralističkog modela upravljanja koji, obično, omogućuje samu povezanost-u-sistem. Tek u uslovima u kojima se javlja gubitak inicijative ili tendencija raspada, pitanje o odgovornosti opozicije, odgovornosti za *moću* (i, eventualno, *neizvršenu*) promenu, postavlja se na jedan nezabilazan način. I tek u tom kontekstu moglo bi, eventualno, da se tvrdi da je opozicija 'loša', da nije preduzela ništa, odnosno da nije učinila ono što je mogla, ili da je to loše učinila.

Da bi moglo da se govori o *stvarnoj* političkoj promeni, ona bi morala da u isti mah bude i pasivana i aktivna. Nasuprot pasivnoj, aktivna promena podrazumeva formiranje, unutra sistema, alternativne inicijative koja bi, naravno, težila – promeni. Ova dva momenta, aktivni i pasivni, po pravilu, stoje, bar u završnoj fazi preobražaja sistema, u interakciji. Naime, promena ne može biti utemeljena samo na nekakvoj *voluntarističkoj* osnovi. Nije dovoljno da opozicija intenzivno hoće promenu da bi se ona, odmah, i dogodila, već je potrebno da se, u sistemu, steknu određeni uslovi (osnovni je: gubitak političke inicijative

i entropija sistema), koji bi, onda, bili struktura-dočeka za aktivnu promenu.

Promena bi, svakako, bila značajno ubrzana ukoliko bi njena aktivna snaga, bar jednim delom, poticala iz samih struktura (mikro i makro) vlasti, a ne, jedino, iz opozicije. U tom slučaju bi pitanje, da li će promena da se ostvari putem *izbora* ili preko *ulice*, bilo – sada u jednom sasvim drugačijem smislu – takođe retoričko! Sistem bi bio promenjen već pre samog konkretnog (instrumentalnog) gesta promene!

Ukoliko, na određenom stupnju entropije sistema, vlast *ne bi* počela da gubi inicijativu, ostavljajući prostor za alternativno kretanje, odnosno ukoliko se u njoj ne bi ustanovio heteronomni trend-promene, tada bi opozicija i dalje bila nemoćna, kao što je to i ranije bila, a sam sistem bi, nužno, evoluirao u pravcu daljeg upropaštavanja preostalih vrednosti društva (sukobi, beda, zima, bolest, glad itd.), do samog materijalnog/biološkog kraha. Na kraju bi se, ipak, desilo ono što mora da se dogodi. Takav razvoj događaja je, bez sumnje, najmanje poželjan, mada – i to treba reći – ponajviše odgovora belicističkoj prirodi 'našeg' sistema, koji nikada ne odustaje, nikad pre temeljnog uništenja čak i same Stvari za koju se bog zna kako zalaže!

Danas je očigledno da je vlast počela, nadajmo se na jedan ireverzibilan način, da gubi inicijativu. Ali, gubitak stvarne inicijative ona nadoknađuje, naročito, medijskom simulacijom inicijative. Time se učvršćuje fantazam *nesmenljivosti vlasti*, koji, da bi opstao i bio uspešan, mora da se potpomogne ne manje značajnim *fantazmom* koji nam priča kako je opozicija "nepopravljivo loša"! Priča o lošoj opoziciji danas je, čini se, najlošija opoziciona priča, ukoliko se ona još uopšte može ubrojiti u opoziciju.

Organizovana opozicija je, svakako, u prošlosti pravila greške, ali te greške – ma kako nam teško padale – nisu, ni u jednom trenutku, bile odlučujuće, to jest nisu *odlučivale* o ključnom: hoće li promena sistema da se dogodi ili ne? Oni koji misle suprotno trebalo bi da pokažu u kom trenutku je počin-

jena neka *odlučujuća* greška. Takozvano *nejedinstvo* opozicije ne bi bila nikakva mana da je ona, od početka, imala podršku velike većine ljudstva koje se, doskora, bez ikakve kritičke distance, spokojno 'informisalo' o aktuelnoj političkoj situaciji na dnevniku RTS-a. Bez podrške velike većine, jedinstvo opozicije, čak i da postoji, bilo bi, kao što je, uostalom, *i bilo*, na ovaj ili onaj način – izigrano! Ako danas, međutim, iza opozicije stoji velika većina razočaranog (ili: raz-očaranog) ljudstva, onda, zacelo, nikakvo formalno jedinstvo opozicije (na biračkom mestu ili na ulici) nije neophodno. Jedino 'jedinstvo' koje je, danas, potrebno jeste jedinstvo volje, kod čitave opozicije, da se izbegne još jedno – izigravanje.

Čak i da opozicija, u prošlosti, nije činila nikakve greške (što je teško zamislivo u životnim uslovima koje joj je priređivao kako sistem tako i spoljašnje okruženje!), da je radila sasvim odgovarajuće stvari, takvo postupanje još, uopšte, ne bi proizvelo korenite političke promene. Našem društvu je, na žalost, bilo potrebno izvesno iskustvo propadanja – vezano uz jasan uvid da je za to odgovorna sama vlast – da bi uvidelo nužnost izmene postojećeg, duboko iracionalnog političkog sistema.

Propadanje kao zvanična teologija³

Negde početkom ove decenije napisao sam nekoliko angažovanih novinskih tekstova, ali sam ubrzo odlučio da to više ne činim. Usledila je duža pauza. Jedan prijatelj me je upitao zašto sam "odustao". Odgovorio sam: "Jer nema nikakve svrhe!" Kasnije sam se, često, u raznim okolnostima, prisećao ovog pitanja i odgovora.

Jednom prilikom sam, na slično pitanje, odgovorio parafrazirajući 'klasika' od kojeg smo mnogo toga naučili, kako dobrog, tako i – lošeg! Rekao sam, naime, da su naše sadašnje prilike *ispod svake kritike*, tako da bi njihovo uzdizanje na nivo kritike bilo istovetno srozavanju kritike na nivo bede. Pisanje o takvim prilikama bilo bi, takoreći, uvreda za um!

Nedavno sam pročitao spis *O uzurpaciji*, sjajnog francuskog politikologa Benžamena Konstana. U tom spisu, pisanom pre, takoreći, dva stoleća, Konstan tvrdi da, u nekim razdobljima, ljudi treba da prođu ceo krug ludila da bi se vratili razumu! Čini se da naše sadašnje političko razdoblje, iako je obeleženo *jedinstvenim* i, takoreći, *neponovljivim* ludilom, ipak nije lišeno istorijskih presedana. Pri tom, nećemo lako izbeći pitanje: dokle smo stigli u tom kruženju u zatvorenom krugu ludila? Na Balkanu. I kako je, uopšte, moguće iz njega izaći?

Slična pitanja morao je sebi da postavi i 'klasik' koga sam pomenuo. Samo, on je svoj problem rešio prilično jednostavno i bez ustezanja: "*Rat* nemačkim prilikama!" Iako je mislio da su te prilike "ispod nivoa istorije" i "ispod svake kritike" ipak je verovao da one moraju ostati predmet kritike, kao što zločinac, koji se nalazi ispod nivoa čovečnosti, ostaje predmet *krvnika* (izraz je njegov; videti: K. Marks: *Prilog kritici*

³ Objavljeno u Danasu, 25. i 26. novembra 1999.

Hegelove filozofije prava). Istorija je, međutim, prilično uverljivo, pokazala da *rat* (*revolucija*, '*klasna borba*' itd.) nije valjano sredstvo za promenu postojećih prilika. Otvoreno nasilje ne unapređuje bilo koje bedne prilike, već ih, po pravilu, dodatno unazađuje. One životne prilike koje su *ispod* svake kritike, posle jednog rata ili revolucije, ostaju i dalje, zadugo, u tom "ispod"...

Sadašnji režim u Srbiji, u stvari, baštini tradiciju kojoj pripada i navedeni 'klasik', dakle, onu koja politiku shvata kao rat samo nastavljen drugim sredstvima. Zato je kod nas, verujem, poslednju deceniju, ako ne i jedini, onda bar vladajući politički *credo* podrazumevao da svi unutrašnji i spoljašnji politički problemi (uže i šire) zajednice mogu i moraju da se rešavaju nasilnim sredstvima. Režim u kome živim opredelio se za posebno naglašenu strategiju koja, upravo, objavljuje rat datim, jugoslovenskim (na početku je to značilo: SFRJ) prilikama. Sve ostalo bila su, samo, lukavstva i zamajavanja.

Ubrzo se pokazalo da prilike koje su 'izmenjene' ratnim sredstvima nisu dobro izmenjene, te da one izazivaju potrebu za *novim* ratnim intervencijama, a, zatim, i novim, nepriznatim *porazima*. Krug ili možda, pre, spirala ovog ludila – kao i uvek – težila je da se produži u nedogled. Poraz u ratu dobijao je značenje "pobede" u miru koja, zatim, iziskuje nove ratne operacije... i naravno – nove poraze. Pre ili kasnije, ova priča je – logikom ničim sputane megalomanije koja, bez sumnje, 'krasi' režim – morala biti proširena do, sada već komične, *objave rata svetskim prilikama!* Ta sunovratna 'dijalektika' samo je do belog usijanjanja dovela autoritarne prilike u kojima smo i ranije živeli i koje, zacelo, nikada nisu trpele nikakav prigovor ili kritiku. Danas sve to dobija, samo, groteskne oblike. Svi porazi proglašavaju se poredama, a to, zatim, treba da 'progutamo' kao neprikosnovenu stvarnost!

Ova simulirana parada pobeda, u našim uslovima, nije samo skup nebuloznih, ideoloških priča u čiju laž svako može lako da se uveri, već je, ujedno, nametljiva *sila* same političke stvarnosti ili, ako hoćete, skup *vladajućih odnosa*, a to, ujedno,

znači: sistem zakletvi i okrivljavanja, homogenizacije i kulpabilizacije (svega drugog, u nama i izvan nas)! To sunovratno ni-zanje veličanstvenih pobjeda koje nas uništavaju, to propadanje-kao-napredak pokazalo se kao prećutna, nedeklarisana doktrina na vlasti, odnosno: ono što je od nje još ostalo! Samo posunovraćenje ili ovo propadanje-kao-napredak moralo je, u isti mah, biti 'vladajuća ideologija' i izvesna prazna ljuska ideologije. U stvari, sâmo stradanje postalo je naša jedina, *efektivna* ideologija, lišena mozga i pameti. Zato mi, danas, na vlasti nemamo nekakvu ideju ili strategiju nego, upravo, *tragediju* čitavog naroda (*populusa*), odnosno njegovo samosatiranje uzdignuto na nivo metafizičkog naloga ili, ako hoćete, "fatalnosti"! Propadanje je naša zvanična teologija, naše: *credo quia absurdum*. Ko bi protiv tog *fatuma* mogao da iskaže bilo kakvu zaista *delotvornu* kritičku reč?!

Na ovom balkanskom tlu ljudstvo još uvek živi, na kraju milenijuma, iako nelagodno, ipak prilično pomirljivo, unutar logike uništavanja-kao-stvaranja, rušenja-kao-građenja, srozavanja-kao-uzdizanja. Izopačavanje svih odnosa ušlo je u same pore zajednice, u sve institucije društva, inficirajući i dovodeći do ludila njegove vrednosne aspekte: moral, ekonomiju, politiku, pravo itd. Mi više ne prolazimo pored Potemkinovih sela, mi, sada, živimo u njihovom središtu... Ali, i sama pomirljivost s ovom iluzijom-života postala je Potemkinovo selo, svojevrsna kula od karata... koja može da se sruši svakog trena!

Da li je *fatalnost* o kojoj ovde govorimo, u stvari, samo naličje ludila, odnosno razdoblja ludila, o kome je Konstan govorio?! Dokle ćemo, još, da živimo u, u isti mah, fatalnoj i ludoj konfrontaciji sa čitavim civilizovanim svetom? Nije li to razdoblje, takođe, nekakav krug ili, možda, spirala? Konstan je tvrdio da, u njemu, ljudi moraju da prođu *ceo* krug ludila da bi se vratili razumu. Šta znači sintagma *ceo krug* ludila? Zašto bismo morali da prođemo baš *ceo* krug? Zašto ne bismo mogli, ako ne na samom početku, onda na nekoj krivini da iskočimo iz njega? Da li je potrebno da nekoliko puta prođemo taj *krug*? Da napra-

vimo nekoliko pirueta u njemu? U svemu tome Konstan, zacelo, nagoveštava ideju po kojoj ljudi moraju da se na neki način zasuše ludila da bi, pre ili kasnije, mogli da iz njega 'iskoče'. Jer, takva su to *razdoblja!* Ludilo je njihov identitet.

Proći "ceo" krug ludila, to, takođe, sugerise ideju kruženja unutar opsesivnog identiteta ili sumanute tautologije: *mi pa mi!* Gde su onda tu – drugi? Poenta je, upravo, u tome da svaki zagriženi, borbeni, megalomanski 'nacional-patriotizam' počiva na učvršćivanju vlastitog identiteta (vlastitih tautologija) iz čije (samozaljubljene) perspektive nije moguće videti ni prst pred okom, dakle, ništa drugo i nikog drugog... Takvoj politici, zacelo, nisu potrebi ni saveti ni pouke, jer ona misli da vidi sve, a, zapravo, ne vidi ništa. U svetu kakav jeste njena zaslepljenost može da bude samo – gubitnička. Njene greške su popločane 'najboljim' željama i namerama. Ali, politički pristrasno, narcisoidno i slepo *mi (mi-pa-mi)* koje 'vodi' takvu politiku pre ili kasnije postaje sumanuti/poludeli kolektivni identitet koji, trčeći u ritama, urla: ja/mi smo "suvereni", "carevi", pa ako treba i "Napoleoni"... da bi danas, konačno, bio avangarda otpora takoz. *Novom svetskom poretku!* Na fonu ovog zaslepljenog-'našeg' identiteta, čiji ceo krug pustoši moramo da prođemo da bi sebe priveli razumu, upravo se, dakle, sâmo ludilo ustanovljuje kao ključno obeležje našeg sadašnjeg razdoblja!

Još uvek sam, čak i onda kada govorim ili pišem, nemi, bespomoćni posmatrač naših srozavajućih prilika. Mogućnost-nemogućeg ili prihvatljivost-neprihvatljivog sve više se uvlači u našu svakodnevicu, postajući 'regulativno načelo' tekućeg ponašanja. Televizijska laž se, danas, javlja kao ključni propis i norma života, čak i ako ne gledamo televiziju! Laž postaje dalekosežni *diktat* u ovoj "tv diktaturi"! Pri tom, raskorak između slike stvarnog i slike na ekranu dobija, skoro, psihotičke razmere. Mi smo šizofrenici ovog raskoraka... Pa ipak, upravo u tom raskoraku, tom jazu između dve slike otvara se prostor za (mogući) prodor svakodnevne kritike. Danas, ljudstvo polako uviđa da je verovati tv diktaturi isto što i sići s uma. Diktatura u istočnim zemljama pala je onog trenutka kada su, u završnoj

fazi 'realnog socijalizma', ljudi, naprosto, počeli da se smeju zvaničnoj tv propagandi!

Kako svemu, ama baš svemu, ima kraj, tako se i ovde, danas, nazire – ma koliko to, na prvi pogled, delovalo neobično – svršetak ovog ludila, odnosno mogućnost i smislenost kritike koja njega (ludilo) konačno dijagnosticira i koja je, zatim, u stanju da kaže: "Kralj je go" ili "golja", a da ljudi, pri tom, počnu da veruju svojim očima. Do danas smo, čini se, dovoljno puta prošli ceo krug ovog ludila, da bi, konačno, iskorak iz nje-ga postao zaista moguć! Drugim rečima, u našem tragičnom su-novratu, povratak razumu je, sada, moguć ako ni zbog čega dru-gog onda zato što je tragedija stigla u svoju završnu fazu!

Današnje prilike u Srbiji su, bez sumnje, izvesno dovršavanje logike nasilja, jer sada više nema Stvari koja bi mogla da se rešava pokretanjem velikog nasilja, pa je nju (takvu Stvar), ubuduće – ukoliko još postoji želja da se očuva belicis-tički napon sistema/režima – neophodno 'izmišljati'! Etnički ra-tovi su završeni, kao što je i naš mali svetski rat završen! Pre-ostaju unutrašnji, stari/novi oblici nasilja; recimo, rat – koji se još uvek vodi 'drugim sredstvima' – između takoz. '*patriota*' i '*nepatriota*', onako kako ove dve grupe vidi i razvrstava režim! Ali, pošto je rat sa spoljašnjim neprijateljem definitivno okončan – jer je supstanca takvog rata, naprosto, potrošena – onda ni kriterijumi za deobu između '*patrota*' i '*nepatriota*', ne mogu više da nađu neko realno uporište.

Doskora su se unutrašnje nasilje i homogenizacija vrlo uverljivo opravdavali (spoljašnjim) ratom. Sada ovaj rat postaje uspomena, fantazma o (spoljašnjem) ratu, jer iznova pokrenuti, ali sada u gorim uslovima, jedan rat koji je već izgubljen, naprosto, nije moguće! Zato ova fantazma može, ubuduće, samo da postane prilično neubedljivi i kratkotrajni povod za razgorevanje unutrašnje politke, koncepcijski svedene na simu-laciju unutrašnjeg, građanskog rata.

U svakom slučaju, fikciji spoljašnjeg neprijatelja neophodno je, u ovom trenutku, izmaknuti stvarnost unutrašnjih odnosa. Jer: nismo mi neprijatelji. Mi samo hoćemo da, kon-

ačno, i u ovom političkom sistemu, kao što je to slučaj u civilizovanom svetu, crno postane – crno, a belo – belo. Da poraz postane – poraz, a pobjeda – pobjeda... Da kralj, ako se svuče, bude – go... Tražimo, jednostavno, drugu vrstu tautologija od one: *ja pa ja* – onu koja će pokazati bar minimalnu osetljivost za drugog u nama i izvan nas. To, zatim, podrazumeva da promene ove narcisoidne, beskrupulozne i poražavajuće politike treba da se obavi mirnim putem, ali i – što je takođe važno – *svim demokratskim sredstvima*.

Pošto je rat protiv svetske zajednice – besmislica (taj rat se, većim kompromisima, morao po svaku cenu izbeći, ali i sam poraz bio je dovoljan da i najusijanije 'patrotske' glave uvide njegovu besmislenost) i pošto nema više etničkog rata, kao i nepopravljivog ludila koje on povlači za sobom, to je razlog što, danas, postaje ne samo moguće nego i neophodan izvestan, kako bi Konstan rekao, povratak razumu! Povratak razumu nije uvek moguće, ali, rekao bih – ma koliko to izgledalo neobično! – da, sadašnje političke prilike u Srbiji i Jugoslaviji koje su, svakako, *ispod svake kritike*, ipak, u ovom kritičnom trenutku, perspektivno mogu i moraju da se uzdignu na nivo kritike! Pri tom, verujem da prihvatanje naloga kritike – počev od one dnevne i svakodnevne (na svim mestima: ulici, poslu itd.) pa do medijske i teorijske – ima, danas, smisla i svrhe samo ukoliko je gest koji definitivno nadomešta dosadašnju logiku nasilja koja nas je, konačno, i dovela na sam rub nemogućeg!

Pokojnik koji još uvek hoda⁴

Poslednjih deset godina mnogi poslušnici režima bili su smenjeni. Neki od njih su se s iskrenim čuđenjem pitali: "Gde sam pogrešio?" I pored najbolje volje da na odgovarajući način zadovolje naloge režima – nisu uspeli... Njih je, u izvesnom smislu, snašla "objektivna krivica", odnosno krivica u kojoj se dobre namere, naprosto, ne računaju. Hteli ste, možda, "najbolje", ali šta to vredi! Poenta ove krivice je u tome da, poslušnici koje ona pogađa, po pravilu, nisu u stanju da kažu odakle im je ona pristigla!

Sličnih oblika osude bilo je, zacelo, i u totalitarnim režimima. Veliki "moskovski procesi" samo su najpoznatiji primer ustanovljenja (ili: revolucionarne institucionalizacije) takve *objektivne krivice*, koja ne obraća pažnju na namere ili motive, a često ni na učinke, bilo čijih postupaka. Sama strategija ovih osuda ideološki se opravdavala velikom ugroženošću "prve zemlje socijalizma". Privilegovani neprijatelj bio je, naravno, Stari svetski poredak ili, kako se tada govorilo, "svetski imperijalizam"! Ne samo povremene, neočekivane smene "rukovodećih kadrova" kod nas, nego i razni režimski pokušaji dekontaminacije javnog prostora na bazi opšte patriotske obaveze, zacelo, danas, predstavljaju nakaradni, patuljasti ostatak ove davnašnje prakse ustanovljenja objektivne, odnosno revolucionarne krivice ili pravde.

⁴ Objavljeno u Danasu, 20. i 21. decembra 1999.

U politici postoje različita shvatanja *objektivnog*. Neće nam biti teško da se prisetimo političke retorike koja je, doskora, na ovim prostorima, bila vladajuća i koja nas je, stalno, uveravala da postoje takoz. "objektivne teškoće i subjektivne slabosti" i da one snose najveću krivicu za spori hod napred! Ipak, mora se reći da reč *objektivno*, s one strane neobavezne retorike i ideološkog brbljanja, ima izvesnu težinu i značaj u politici. Ali, mi smo naslednici jednog shvatanja *objektivnosti* koje se nikada nije svodilo na ispitivanje činjenica, niti je imalo polaznu tačku u takvom postupku.

U našem sistemu objektivnost se – a time i eventualna krivica – temelji na *vladajućim* ili, što se svodi na isto, *oktroisanim* tumačenjima. Ovaj primat tumačenja, ali ne bilo kog nego onog sa stanovišta vlasti/moći, ide dotle da same činjenice, ukoliko su nepodobne, mogu da iščeznu ili, čak, da postanu suprotne onome što zaista jesu! Mediji, u ovakvom sistemu, imaju privilegovani zadatak da funkcionalno selektuju i izopačuju činjenice, s ciljem da ih, tako "skrenute", ustanove (i, zapravo, institucionalizuju) kao "objektivne". Sasvim je razumljivo da takvoj političkoj nameri, naprosto, ne odgovaraju prilike u kojima bi se objektivnost shvatala kao nešto na šta svi podjednako polažu pravo, kao "pravo objektivne javne kritike" i, naročito, one koja se poziva na činjenice.

Mi, zacemento, na televiziji svakodnevno gledamo izvesnu "stvarnost", dakle, sve samu objektivnost bez činjenica ili, što se svodi na isto, sa izobličenicima činjenicama. Ukoliko vernika ovakve (neki put zaista *nadrealne*) politike pokušate u bilo čemu da raz-uverite pozivanjem na ove ili one činjenice, zasigurno – nećete uspeti. Jer, u takvom sistemu činjenice, naprosto, nisu važne. Ukoliko činjenice protivureče vladajućem tumačenju, utoliko gore po činjenice! Naravno, Hegel je mogao, bez većeg ogrešenja o vlastitu filozofiju, da izjavi: "Utoliko gore po činjenice"; ali kada to postane odlučujuća, strateška odluka jednog režima, onda time njegovi podložnici, pre ili kasnije, bivaju temeljno osakaćeni. Skoro da je – ovde – izlišno napominjati da sistem koji ne poštuje činjenice, naprosto, mora da propadne. No, ukoliko neko, kojim slučajem, sebi prisvoji pravo – mimo onog zvanično-uzurpiranog – na objektivnu javnu kritiku, onda on, time, zacemento, podriava temelje opstanka poslednje zemlje socijalizma u Evropi i, prema tome, ubrzo biva podložan izvesnoj *dekontaminaciji* – šta god da ta reč znači!

Eto zašto, kod nas, ne važi, bar ne nužno, pravilo: loši su rezultati i zato si – kriv. Rezultati mogu da budu loši, a da njihov protagonist ne bude kriv, kao što mogu da budu dobri, a da on, pri tom, ipak bude kriv. Eto kako, onda, recimo, može da se dogodi da ukupni rezultati režima budu katastrofalno loši, a da se on, zbog toga, nimalo ne oseća krivim, pa čak ni pozvanim da, putem izbora, proveri svoju legitimnost. U društvu koje trpi takav režim nikakve nadređene instance, recimo, slobodne javnosti, pred kojom bi on mogao da bude kriv, jednostavno – nema. Režim može, koliko god hoće, da se ogrešuje upravo o "opštu patriotsku obavezu", može čitavu zemlju (u kojoj monopolski drži vlast) da sroza na najniže duhovne i materijalne grane, a da, pri tom, njega niko ne sme niti može (u masovnim medijima, a uskoro, možda, i u ostalim) da kritikuje, pošto je to, eto, ogrešenje o "opštu patriotsku obavezu"! âmo poricanje prava na objektivnu javnu kritiku sugeriše pomisao da etabliranoj vlasti, danas, više nije potreban čak ni koncept

objektivnog. Šta sad pa "objektivno"! Režim, reklo bi se, više niti traži niti nalazi način da prisvoji ili uzurpira izvestan prostor "objektivnog". Ako je u ovakvom poretku bez činjenica nešto još uvek "objektivno", onda je to još samo – nepredvidljivi čef suverena! Duskora, odnos prema vladajućoj ideološkoj priči nije mogao da ne bude "konstruktivan"... Danas je ideja *konstruktivnog* ukinuta, jer je ustuknula pred etapnim naletima razobručene destrukcije. U tim okolnostima proklamovanje novih *Petoljetki* se ustanovljuje kao farsično ponavljanje istorije koje, sada, služi još samo za uveseljavanje publike. Uzmak politički-objektivnog učinio je da se, sada, pojam *krivice* definiše, otprilike, tako da je moguće reći kako kod nas "objektivne krivice", u isti mah, i ima i nema! Da budem precizniji: nje i ima i nema upravo kao objektivne. Ili, što se svodi na isto, ona i jeste i nije objektivna... naravno, ukoliko reč objektivno shvatimo na semantički-uobičajen način, dakle, kao nešto što je, s jedne strane, spoljašnje subjektu, a, s druge, takvo da ga subjekti mogu, unutar uzajamne saglasnosti, da potvrde kao takvo, tj. objektivno.

Ova jeste/nije dvosmislenost postaje razumljivija kada imamo u vidu činjenicu da, sada, kod nas, za razliku od stanja iz prošlosti, ne postoji niti funkcioniše takoz. *vladajuća* ideologija. Neko bi, tim povodom, mogao da pomisli: "Eto nam, konačno, jednog boljitka." Ali, umesto vladajuće ideologije postoji, odnosno njenu funkciju obavlja – vladajući informativni program! Da bi se saznalo šta je "objektivno" ili "realno" svi moraju svakog dana da sede kraj televizora i prate dnevno-političke vesti, kako bi, zatim, vršili nikada dovoljno pouzdane generalizacije...

Odsustvo vladajuće Ideologije ima za posledicu to da, Stvar za koju se zvanična politika zalaže, ne može, ubuduće, da se, u sferi ideja, sa sigurnošću odredi. Takođe, odsustvo obavezujućih ideja isključuje intersubjektivno-raspoloživi i u tom smislu *objektivni* prikaz i recepciju političke stvarnosti. Vladajući realitet postaje, u izvesnom smislu, vladajuća proizvoljnost. Ali, objektivnost te proizvoljnosti, ako tako može da se kaže, svodi se, za sve druge, na – poslušnost. Zvanična tumačenja dnevno-političkog života, koja bi trebala da proceduralno ustanove izvesnu "objektivnost" ili "našu Stvar", nemaju, sada, opšte-obavezujući nego samo dnevno-obavezujući smisao, tako da tu kao postojanost opstaje još samo potreba/nalog da se i dalje bude zakleti poslušnik, poklonik ili adept naše "Stvari"... bez obzira što niko ne zna u čemu se ona sastoji.

Pa ako je "naša Stvar" savršeno neodređena ili, što se svodi na isto, od danas do sutra promenljiva i čudljiva, njeno jedino postojano određenje ubuduće je samo to da je ona – "naša". Tajna ovakve politike svodi se na takoz. *kadrovsku politiku*, te se time, u stvari, potvrđuje Staljinovo geslo po kome su kadrovska pitanja najvažnija politička pitanja. Jedina objektivna posledica ovakve postojnosti je svakodnevno, uporno, ritualno zaklinjanje pred "našim" u "naše", koje je svojevrsno jemstvo pristanka ili garancija poslušnosti. Videli smo, poslednjih desetak godina, kako je režim bio u stanju da pod vlastitu (političku) formu i firmu "našeg" u isti mah podvede, izigra i obesmisli najrazličitije (socio-antropološke) modalitete "našeg" koji su se, inače, javljali u ravni van-političkog grupisanja...

U svrhu uterivanja krivice ili disciplinovanja, mogli su biti podobni čak i potpuno heterogeni mitsko-ideološki obrasci, floskule i otpaci. Zvanična ideologija se, danas, svodi na kolažiranje, lepljenje i krpljenje misaonih natruha i splaćina, svodi se na kvazi-doktrinarni (mitski, ideološki) brikolaž! Njoj je, u stvari, nepotreban i opterećujući bilo kakav jedinstveni idejni korpus. Kulpabilizacija je u načelu neodređena i nedefinisana, tako da sistemu/režimu na raspolaganju stoji, rekao bih, izvesna korisna *neogređenost* krivice! Bezrazložna krivica može svakog, u svakom trenu, na svakom mestu da pogodi, a da on, zapravo, ni ne zna šta ga je pogodilo! Ovo pravilo važi i danas kada je "galama" veća no ikada ranije, iako, pri tom, mahanje virtuelnom krivicom ne deluje previše uverljivo!

Na sceni se pojavljuju, u isečcima, fragmentima, droncima i krpama, najrazličitije autoritarne ideologije, a da se, pri tom, ni jedna ne ustoličuje kao *vladajuća* ili *neprikosnovena*. To su ubuduće, samo, instrumenti koji se lako zamenjuju i razmenjuju. Mesto ideologije je potpuno ispražnjeno privilegovanim sadržajima (ili: vrednostima po sebi), tako da nam se, sada, pod firmom brige za opstanak, nudi zvanično-ideološko-Ništa! To Ništa koje je, zapravo, ništa-određeno, ipak, još uvek ima svojstvo *ideološkog*, odnosno ima ideološku ljušturu, te, dakle, *jeste* ideologija i to ne samo ideologija bez činjenica nego i bez sadržaja ili, što se svodi na isto, ideologija s bilo kojim i bilo kakvim sadržajem! Ova proizvoljnost na nivou sadržaja neminovno indukuje takvo shvatanje političke stvarnosti koje, skoro sudbinski, upućuje na obestvarivanje ili gubitak same stvarnosti, da bi konačno, na taj način, samo sebi iskopalo grob!

Naš poredak je, reklo bi se, pokojnik koji još uvek hoda i koji, nažalost, još nije čuo da je već sahranjen. Njegova "stvarnost" nije samo lišena činjenica nego i samih stvari, ostvarenja i otelovljenja, tako da, ubuduće, ona zapada u sve veću apstrakciju poretka, sablasnu, utvarnu realnost koja, žilavo, vezuje uz sebe sve istrošeniju snagu ljudstva, komanduje njom, distribuirala je i harči, uprežući, pri tom, preostalu energiju u pravcu progresivnog obestvarivanja, derealizacije.

Stvar za koju se režimska politika zalaže jeste, prema tome, samo izvesna sablast, bauk same Stvari. Ili, ako hoćete, Bauk "opšte patriotske obaveze", koji kruži našim palanačkim sokacima... Ukratko, ta Stvar se svodi na stalno obnavljani ili politički-revitalizovani *privid* koji – iako nam sugeriše da je tu reč o nekoj jako važnoj, recimo, nacionalnoj, komunističkoj, svetsko-istorijskoj, Državnoj ili državotvornoj stvari – ostaje nepopravljivo i nepogrešivo samo *privid*, u kome ni jedan nalog nije vrednost po sebi, već, jedino, instrument za učvršćivanje vlasti kao vladajuće *bezobzirnosti*. U ovoj političkoj dinamici simboličko ili, ako hoćete, *nebesko* uzdizanje praćeno je činjeničkim, faktičkim srozavanjem. A same činjenice, da bi uopšte opstale, postaju mazohistički podložne nasilnim tumačenjima, u kojima se objektivnost, zapravo, ustanovljuje kao *samo* nasilje, u skladu s jednačinom: što je nasilje veće, to je veća i njegova "objektivnost"!

Svakako, ni u liberalno-demokratskim porecima *objektivnost* se nikada ne svodi samo na skrupulozni respekt činjenica. Ima tu i drugačijeg, pa, ako hoćete, i iskrivljeno-ideološkog odnosa prema "objektivnom". Ali, u tim porecima uvažavanje činjenica je kako polazna tako i zaključna tačka, alfa i omega javnog političkog života. Kakvo god da se samorazumevanje politički-objektivnog ili realnog u njima ustanovljuje (unutar *leve* ili *desne* političke opcije) ono ne može i ne sme previše da se ogreši o činjenice, jer, u protivnom, biva, pre ili kasnije, grubo korigovano. Sam politički sistem podešen je tako da u njemu *idealno* (ili, drugim rečima, ako ne *de facto* onda svakako *de jure*) važi pravilo: svi su jednaki pred činjenicama. Ova jednakost pred činjenicama podrazumeva, samo, to da su činjenice javno-proverljive i da ne mogu – bar ne bez rezerve – da se prekravaju i oktroišu. Drugim rečima, u liberalno-demokratski profilisanom sistemu nikakvo intersubjektivno, grupno (recimo, "vladajuće", "klasno", "nacionalno", "kapitalističko", "socijalističko" itd.) tumačenje/razumevanje objektivnosti i objektivnog ne može da ima bespogovorno, supstancijalno prvenstvo. Zato se, u takvom sistemu, objektivnim sma-

traju, najpre, učinci nečijih postupaka, a ne njihova politička ili ideološka tumačenja.

Sama politička potreba da se *zaobiđu* činjenice, kao, recimo, nepotrebni dug "pozitivizmu", "tradicionalizmu", "konzervativizmu" ili, čak, "reakcionarnosti", obeležava politiku izvesne levice koja je, između ostalog, bila čuvar ideje društvene solidarnosti, jednakosti i pravde. Ova leвица je *pre-dugo* verovala da svoja ideološka shvatanja može *realno/objektivno* da razvije ne uvažavajući, pri tom, liberalno-demokratska ograničenja koja, pre svega, ciljaju na respekt činjenica. Pri tom, naravno, među najrespektabilnijim činjenicama su, svakako, činjenice individualnog života, na kojima počivaju osnovna ljudska prava... ali i činjenice materijalnog života, na kojima počiva blagostanje zajednice.

Zacelo, politika neuvažavanja činjenica, kao i javnih procedura za njihovo utvrđivanje (medija, novinarstva itd.), u većoj ili manjoj meri obeležava sve nedemokratske, totalitarne ili tiranske režime. Ako je, pak, u pitanju leвица, onda se može reći da je ona prilično skupo platila svoje verovanje da je projekt solidarnosti, jednakosti i pravde ostvariv izvan liberalno-demokratskog okvira. Pokazalo se da je van tog okvira – koji je, ipak, podločan inovacijama, reformisanju i redefinisaju (u šta revolucionarna leвица, jednostavno, nije verovala) – svaki suvereno-totalizujući projekt, bio on levi ili desni, morao da se, pre ili kasnije, izvrgne u svoju suprotnost. Solidarnost i pravda ne mogu tek-tako da se uklone iz političkog života, ali isti ti politički motivi ne mogu ni tek-tako da nadleću tegobne fakte takoz. *real-politike*. Danas smo svedoci činjenice da je ova vrsta kontraefekta (izvrgavanja "dobrih" namera u svoju suprotvost) mogla da pogodi čak i onaj aspekt *globalizacije* čije geslo o poštovanju ljudskih prava je postalo legitimaciona osnova za nasilnu intervenciju kojom je, zatim, sama globalizacija, suviše očigledno, izneverila upravo vlastitu polaznu tačku ili, ako hoćete, vlastiti liberalno-demokratski okvir.

Pali anđeo jedinstva⁵

U knjizi *Evropa na Balkanu* kritikovao sam Mihaila Markovića zbog rasističkih stavova koji su mu se u jednom tekstu "omakli". Da li su se baš omakli? I da li samo u jednom tekstu? Bilo kako bilo, ove stavove nazvao sam *naci-praxis* filozofijom, praveći, pri tom, aluziju na Markovićevo nekadašnje filozofsko uverenje i putanju koju je ono moralo da pređe da bi stiglo ovde gde sada jeste! Da li sam pogrešio? Jedan pripadnik nekadašnje praxis grupe dobronamerno me je podsetio da nacionalista nije isto što i nacista. Slažem se. Nacionalista može da bude i fašista. I "romantičar". I primitivac svakojake vrste!

U osnovi nacionalista je fanatik kolektivne identifikacije. Pali anđeo Jedinstva. I naravno, promotor temeljnog okrivljavanja, kulpabilizacije drugih: svi oni koji ne žele da se pokore nalogima poistovećenja-u-jatu ili, što je isto, normama života-u-gnezdu – krivi su. To je više nego izvesno: nacionalizam je najmoćnije (ideološko) sredstvo za uterivanje krivice ljudima! Teško je smisliti nešto što bi, u tom pogledu, bilo efikasnije. Svaki pokušaj da se bude iznimka, u bilo čemu, da se bude drugi i drugačiji shvata se, s ove strane brda, kao (po pravilu: spolja inicirana) subverzija uperena protiv traženog (i nikada *dovoljno* nađenog!) nacionalnog identiteta ili jedinstva. Nacionalizam se, na taj način, profilira kao jedna od najopasnijih ideologija Prokrustovog kreveta, u koji se, zatim, na silu smešta sve drugo, različito, neistovetno... Eto zašto, onda, Markoviću naprosto smeta svaka civilizovana politička i kulturna opcija, uključujući i onu koju nudi, recimo, jedan *postmodernizam* (definišimo ga kao *mišljenje razlike*) ili *postmodernisti* – *mea maxima culpa* – koji se "u svom životu najviše bave blaćenjem

⁵ Objavljeno u *Danasu*, 10. i 11. januara 2000.

srpskog naroda, njegovim okrivljavanjem za rat i ratne zločine" (to je izjava iz jednog intervjua objavljenog 28. 8. 1996)!

Mitski razbojnik, Prokrust, bio je spreman da svakom ko ne može na normalan način da stane u njegov krevet ili odseče noge i glavu ili da ga razapne i razvuče kako bi, ipak, bio po meri njegovog kreveta! Nacional-izam kao totalizujuća strategija, koja sve životne i ljudske vrednosti posreduje, na sličan način završava u nasilnim prekrajanjima stvarnosti ili je, bar, potpuno otvoren, benevolentan prema takvom (na prvom mestu geo-političkom, kartografskom itd.) prekrajanju. Pri tom je, njegova ideološka postelja, odnosno taj nesuđeni identitet u koji, ipak, mora da se smesti čitav "naš" nacion – po cenu da, pri tom, jednim otpadnu noge a drugima glave – samo jedna (performativna) u-topija, mesto kojeg nema ali koje se, još uvek, hoće "kao takvo", kao mesto ne-mesta...

Zato, pokušaj da se ostvari nacionalna utopija zahteva fanatičnu upornost koja se, na kraju (ako takvog ima), uvek pokazuje kao uzaludna, poražavajuća. Jer, kao i svaki kolektivni identitet, tako i ovaj pre ili kasnije puca po svim šavovima! Kolektivni identiteti su trošni, a najtrošniji su oni – fanatično-kolektivni! To je prirodno, jer fanatizam, jednostavno, nema osećaj za stvarno i upravo se o njega – razbija. Eto zašto se *tolerisanjem* nacionalizma tolerišu i sve one užasne ograničenosti, idiotizmi, zločini i porazi koje, neminovno, za sobom ostavlja ovo preopasno, stoglavo ideološko čudovište. Da li je, posle svih fantastičnih stradanja, posle ove dijalektike (jedva shvatljivog) *poražavanja-kao-pobede* koja nas je zasula svojim pošastima, potrebna, još, bilo kakva pamet da bi se shvatilo u kojoj je meri svaka naci-praxis ideologija pogubna? Da li je potrebno posebno napominjati u kojoj su meri ideološki perverzno-sumanuta skorašnja Markovićeva zalaganja za kartografsko-belicističko rasparčavanje i dokrajčenje ovih već više nego ojađenih ostataka nekadašnje Jugoslavije?!

Moja namera, ovde, jeste ipak nešto složenija. Onog trenutka kada bi izgubio moć uterivanja krivice nacionalizam bi, svakako, izgubio moć naprosto. I tog bi trenutka ovo ču-

dovište bilo *mrtvo*... samo dokle?! Smrt bilo koje nemani ne pruža garancije protiv njenog kloniranja, njenih ponovnih rođenja! Nemamo nikakvih jemstava da se na mesto jednog uterivača krivice neće instalirati neki drugi... Bar na Balkanu! Pokušaj uterivanja krivice je simptom pretećeg oboljenja, simptom koji, zacelo, zahteva, bar kod nas, u različitim situacijama i vremenima – pravovremenu dijagnozu.

Evo jednog simptoma čiji svrab sam osetio na sopstvenoj koži. Jedan član bivše praxis grupe koji uopšte nije nacionalista (i čiji politički projekt veoma cenim) prepoznao je u sintagmi *naci-praxis filozofija* indirektnu *etiketu* (tu reč je upotrebio, kao i sintagmu: *ideološke etikete*) na sopstveni račun! On je, naime, ustvrdio da je, u *Evopi na Balkanu*, "intelektualna struja kojoj sam dugo pripadao označena, na osnovu samo jednog članka jednog od autora iz te struje, kao 'naci-praxis filozofija'. Nikakvih argumenata tu nema, niti ih za takvu ocenu može i biti..." (v. Republiku br. 212-213., N. Popov: "Rvanje s identitetom", st. 28). Ovde je tačno samo to da se za ocenu da je praxis filozofija, zapravo, naci-praxis filozofija zaista ne bi mogli naći valjani argumenti. Ja ih nisam ni tražio ni nudio.

Ali zašto je Popov, osećajući se još uvek – a to me je, moram priznati, takođe, prilično zateklo – pripadnikom jedne, danas, potpuno kuršlusirane "intelektualne struje", marksističke provenijencije, našao za shodno da meni natovari ovu nemoguću tezu? Nije li, možda, reč o zakletoj intelektualnoj solidarnosti grupe/"struje", bez obzira na pojedinačna skretanja ili zastranjivanja njenih članova? O još jednoj zakletvi patrijarhu/rodonačelniku grupe? O nedogođenom simboličkom oceubizmu? Teško mi je, zaista, da nagađam.

Samo, ako je reč o praxis filozofiji, tu već sasvim pouzdano znam da je ona, danas, intelektualno mrtva ili, što se svodi na isto, da je samu sebe dovela na marginu svega što se poslednjih desetak godina moglo smatrati aktuelnim. Ali, zašto je ova "angažovana" filozofija potpuno pasivizovana i prema tome mrtva? Zato što sa svojom oskudnim i zastarelim konceptualnim aparatom nije ni mogla da se suoči i još manje da izađe na kraj s

olujnim vremenima koja su nastupala i koja još traju. Mihailo Marković je, međutim, toj filozofiji udahnuo "novi" život, tako što je na nju nakalemio jedan stari, metafizički diskurs... Ono ključno što sam, u *Evropi na Balkanu*, citirao kod Mihaila, to nije bio tek jedan članak, jer taj (više nego) "članak" ima naziv: *Načela srpske nacionalne politike (v. Izabrana dela)*!

U pitanju je potpuno anahroni, dogmatski *diskurs načela*, naravno neupitnih, koji u jednom od svojih paragrafa zagarovara "projekat obnavljanja srpskog stanovništva, koji treba da uključi sve neophodne kulturne i materijalne mere, a one treba da dovedu do povećanja demografskog rasta tamo gde je on nedovoljan, ali i do ograničenja tamo gde je on prevelik". Poruka je savršeno jasna. I šta sad? Da li to, još uvek, treba nazvati *praxis filozofijom*? Šteta što svoja *Načela* M. M. nije, svojevremeno, ponudio redakciji časopisa *Praxis*, pošto bi se, onda, ponajbilje videlo da li je tu reč o naci-praxis filozofiji ili o nečemu još mnogo gorem!

Ali kako je uopšte bio moguć ovakav intelektualni sunovrat u nedrima jedne angažovane *filozofije*? Eto, to je problem. Nisam sklon da tvrdim da *krivica za ovaj* sunovrat pada na samu praxis filozofiju. Svakako, ona ne može biti neposredno kriva za svoje posthumne intelektualne metamorfoze; pa ipak, nije moguće poreći njenu indirektnu – odgovornost. Jer, ova filozofija je danas mrtva upravo zato što nije bila u stanju da se suoči s vlastitom odgovornošću pred izazovima vremena ili, što se svodi na isto, zato što se priklonila etici uverenja, a ne etici odgovornosti (O mogućnosti da se ona, ipak, transformiše u izvesnu etiku odgovornosti pisao sam u tekstu "O etici odgovornosti Miladina Životića", koji je objavljen kao predgovor Životićeve knjige *Contra bellum*).

U jednom intervjuu datom za časopis *Književnost* (br. 1-2 za 1998.) Mihailo Marković je sastavio listu (domaćih) filozofa "koji se ne otuđuju od svoga naroda" i na toj listi se nije moglo naći ime samog Nebojše Popova, kao, uostalom, ni drugih (beogradskih) praxisovaca (s jednim izuzetkom)! Zacelo, ova ideja o *otuđenju od svog naroda* morala bi da se shvati kao

originalni doprinos teoriji otuđenja koja je, uostalom, "kamen temeljac" same praxis filozofije. Možda je, ipak, u toj sintagmi moguće prepoznati skrivenu suštinu svake teorije otuđenja: mržnju prema svemu što je "nama" tuđe, otuđeno, tuđinsko... Ko nije s nama on je protiv nas. U ovoj mržnji, reklo bi se, nema mesta čak ni za stare prijatelje!

No, kada *čelni* filozof jedne plemensko-palanački egzaltirane sredine (a on postaje *čelni* ukoliko biva, kao Mojsije, višim prstom sudbine izabran da ispisuje *Načela nacionalne politike*) ustanovi da "Prvo, i najvažnije načelo srpske nacionalne politike mora biti *jedinstvo srpskog naroda*", onda se, zacelo, događa da je nasilje ove homogenizacije već uzdignuto na nivo bezosećajnog, slepog, apologetskog filozofskog principa ili, ako goćete, ludila koje je, u sudnjoj instanci, u stanju da zarati sa svime što je heterogeno i drugo, pa, ako zatreba, i sa čitavim svetom! Šta košta da košta. U ovoj *politici neprijateljstva* umno postaje ludo, a ludo umno, pa ako nije tako onda nas "neće biti"! Kao obavezna žrtva tog postojano-suludog propadanja u jedinstvu i kroz jedinstvo, u identitetu i kroz identitet, dakle, te dijalektike kolektivne propasti-kao-trijumfa, pre ili kasnije, pojavljuje se i sam komični (komično žrtvovani) filozof-Mojsije, koji je sebi umislio da će svoje pleme/jato, jednoga dana, odvesti do obećanog "гнезда", ne videvši da je već ovo pogubno okupljanje, posivljavanje sivila na sivom upisano u doksatičnu strukturu palanačko-patrijarhalne jedno-obraznosti, kojoj je, najpre, on sam postao žrtva.

Paradoks situacije, na koji bih, još jednom, želeo da ukazem, sastoji se u tome da mehanizam okrivljavanja, zaista, nije ničija konačna "privilegija"! Neko ko je do juče bio "krivac" i žrtva u jednom novom obrtu ideološke i političke performativnosti lako može da postane "pravednik" i pobornik novih kulpabilizacija. Bar na brdovitom Balkanu. Pri tom, važi i obrnuto: danas suvereni delilac krivica već sutra će, možda, postati njihova žrtva. Može li se, uopšte, naći bilo kakvo jemstvo za iskorak iz ove fatalne strategije uzajamnog okrivljavanja? Mogu li moje tvrdnje iz *Evrope na Balkanu*, posvećene *naci-praxis fi-*

lozofiji, da se osude (okrive?) kao takode netolerantne (jer i same *osudjuju*, *okrivljuju*)? Hteo sam, ovde, da pokažem da postoji značajna razlika između uterivanja krivice sa stanovišta nekog institucionalnog, kolektivnog identiteta i, s druge strane, govora koji tu homodenizaciju-putem-"diferencijacije", odnosno samu delatnost kulpabilizacije, naprosto, osudjuje i ne nalazi, pri tom, uporište u bilo kakvom obavezujućem identitetu, jedinstvu ili jednounnosti.

Može li majmun da upiše fakultet?⁶

Pošto je pročitao tekst *Kada je opozicija "dobra"*, koji sam nedavno objavio u *Danasu*, jedan prijatelj mi je rekao da mu se taj tekst učinio – površnim. Upitao sam ga zašto tako misli, a on je odgovorio: Ne navodiš glavne razloge zbog kojih opozicija, kod nas, poslednjih desetak godina nije mogla ništa značajnije da učini. A to su? – upitah. To su – reče on – ratovi, nacionalizam, nerazvijenost.

Na to sam ga podsetio da sam, u svom tekstu, napravio razliku između, s jedne strane, analize događaja, gde spadaju ratovi, zatim, nacionalističke plime i oseke itd., i, s druge strane, analize našeg političkog sistema, te da sam se opredelio za ispitivanje sistema, koga sam nazvao *sistemom izigravanja političkog pluralizma*. Verujem – rekoh – da je sistem, bez obzira ili, štaviše, s obzirom na događaje (koji su mu izšli na ruku, ali koje je on i proizvodio ili, bar, podsticao), glavni krivac što opozicija, kod nas, ne samo da nije mogla ništa da uradi, nego nije mogla ni da obavlja elementarnu sistemsku funkciju koju u civilizovanim političkim sredinama obavlja.

Na to je moj prijatelj rekao kako on misli da je takva analiza pogrešna jer, u istoriji, postoje i jači razlozi od razloga sistema. Naime, u uslovima raspada zemlje, te jačanja nacionalizma, rata oko teritorija itd., svaka vlast bi, neminovno, podsticala homogenizaciju ("jedinstvo", "slogu") u kojoj se opoziciono delovanje proglašava – izdajničkim. Vlast koja to ne bi činila ubrzo bi pala, a na njeno mesto bi došla ona koja bi to, ipak, činila. Zato je autoritarno ponašanje režima, koje isključuje kako delovanje tako i funkciju opozicije, bilo u poslednjih desetak godina naprosto – neizbežno. S druge strane,

⁶ Objavljeno u *Danasu*, 21. i 22. januara 2000.

stranke koje, u tom periodu, nisu na ovaj ili onaj način legitimisale nacionalizam, odnosno zastupale državno-nacionalne interese, ako treba i putem rata, nužno su bile marginalizovane... Civilizovana opcija, jednostavno, nije imala šansu.

To je skraćena verzija shvatanja koje je branio moj prijatelj. Pri tom, moram reći da je on vrlo kritičan prema nacionalizmu i ratu kao sredstvu za rešavanje istorijskih sporova, a zatim i to da mu je odvratna nacional-patriotska zadrtnost, ideološki i drugi, primitivizam, kič, nekultura... Ovom opaskom otklanjam pomisao da je on imao neki skriveni motiv koji bi ciljao na moralno opravdanje, odnosno legitimisanje nakaradnog autoritarnog ponašanje na našem prostoru, poslednjih desetak godina. Verujem da njegovi motivi ciljaju na politički realizam, odnosno da su satkani od logike koja nam govori: ima stvari koje, ma koliko da deluju odvratno, ipak, bar u politici, nije moguće izbeći i zato se, s njima, mora *račinati*...

Moje pitanje je: dokle? Zaista, dokle moramo da trpimo autoritarnu politiku kao sudbinu (ukoliko je, uopšte, reč o sudbini)? Možemo li utvrditi mesto i trenutak u kome ova neželjena, ali nametljiva, nužnost prestaje? I zašto je ona našem političkom poretku, bez ikakvog predumišljaja, navalila na kičmu ogavni zakon autoritarnosti? Najzad, nećemo lako zaobići ni pitanje: ako je autoritarna prisila juče bila nužna i ako je danas nužna, zašto ne bi bila nužna i – sutra? I zašto, u stvari, ne bi trajala – dovek?

Na ova pitanja moj prijatelj nije imao odgovora. On je – sluteći opasnost da ću ga proglasiti zaljubljenikom u istorijsku nužnost (koja previše toga opravdava u politici) ili osobom koja preteruje u pogledu istorijskog determinizma – rekao, samo, ograđujući se: ja ne tvrdim da je sve što nam se desilo bilo nužno, već, samo, da neke stvari nisu bile moguće. Recimo, nije moguće da majmun upiše fakultet. U stvari, ne može ni osnovnu školu da upiše, a kamoli da je preskoči i krene odmah na fakultet! Eto zašto ni mi nećemo, na preskok ili 'o ruk', da uletimo u civilizovano demokratsko društvo!

Moram priznati da mi se analogija s majmunom dopala. Pomišljam, za trenutak, da bi za jednog Nušića, ali i Kafku, mogućnost da majmun, ne samo upiše fakultet nego i postane ministar prosvete, bila kud i kamo 'realnija'. Ipak, ostaje činjenica da ljudi nisu majmuni, bar ne u doslovnom značenju te reči. Nerazvijenost, naprosto – nije priroda. Ona je, u najboljem slučaju, druga priroda! Jer, zacelo: navike, običajnost, različiti likovi palanačkog duha, suviše često, postaju naš "usud". Usidreni u inertnim oblicima življenja ljudi, često, pomišljaju kako je sve što se njima i oko njih događa, u Stvari, fatalno. Kod nas je poslednjih desetak godina fatalizam bio veoma moćan politički argument.

Moj prijatelj, međutim, govori o "neizbežnom". On zna da sve ovo što nam se dogodilo nije moralo da se dogodi. Neke stvari su se mogle izbeći. Ali ne sve! U tome je njegova poenta. Postoji izvesna *tendencija* koja se probija. Značenje ove *neizbežnosti* on shvata na "mek" način, kao stvar koja se tek u krajnjoj liniji pokazuje kao nužna, odnosno jedino moguća. Sintagma 'u krajnjoj liniji' znači da svako uvek može da pokuša i nešto drugo, samo što – neće uspeti. Jer, na kraju će, ipak, nerazvijenost da dođe po svoje. Kada u istoriji uzmemo u obzir sve propuštene mogućnosti, uključujući tu i ono što se moglo izbeći (a nije), na kraju, ostaje talog neizbežnog, ostaje u nama jedan majmun koji ne može da upiše fakultet, koji ostaje to što jeste: majmun... sa svojim, majmunskim poslovima.

Iako deluje primamljivo ovo shvatanje mi se, ipak, čini neprihvatljivim. Da li je moguće reći da su svi naši ratovi (kao i političko ponašanje u njima) bili neizbežni? Ili – što je manje ambiciozna tvrdnja – da je *bar jedan* od njih bio neizbežan? Naravno, odmah bi se postavilo umesno pitanje: neizbežan – za koga? Da li je bio neizbežan, recimo, za momke koji su *izbegli* regrutaciju i *pobegli* u inostranstvo? Svako je mogao to da učini. Nekima, međutim, ovakvo "izbegavanje obaveze" nije bilo ni na kraj pameti, ali, svakako, ne onako kao što majmunu nije ni na kraj pameti da upiše fakultet. Jer, mnogi su s entuzijazmom ušli u te okršaje. Drugi su to osećali kao moru. Treći su

bacali cveće na tenkove. Da li su ti gestovi bili rezultat nekakve, "tvrde" ili "meke", nužnosti u istoriji? Zar sve to nisu, ipak, bile izvesne odluke i izbori?!

Neizbegavanje ili prihvatanje obaveze (recimo, regrutacije) koja nam je, zacelo, spolja nametnuta, još uvek je nekakav izbor. A izbor uvek uključuje izvesne mogućnosti koje se isključuju. On podrazumeva kako prihvatanje tako i neprihvatanje. Prihvatanje poziva i odlazak u rat je neizbegavanje nečega što je, ipak, moglo da se izbegne. Drugim rečima, neizbegavanje obaveze, naprosto, nije neizbegavanje neizbežnog, nužnog ili fatalnog. Obaveze nisu prirodni zakoni. Rat nije stihija. On je sistem različitih odluka, naredbi, obaveza, naloga... Taktika i strategija. U ratu, svakako, ima dosta toga što bi moglo da se nazove stihijom, ali sve to uvek dolazi *posle* odluka, komandi itd., te, prema tome, nije posledica spoljašnjih, prirodnih uzroka, kao, recimo, u slučaju zemljotresa koji ruši branu... Rat je, samo, granični oblik političkog delovanja. U njemu nema ničeg neizbežnog ili fatalnog.

Svako ko je imao prilike da vidi tenkove koji idu na Vukovar morao je biti ubeđen da će oni tamo i stići, te da će taj grad, uskoro, biti srušen sa zemljom. Taj sled događaja, ipak, nije bio neizbežan. Mogli su, na pola puta, da se okrenu i vrata nazad! Naravno, neuporedivo veća verovatnoća je bila da će oni stići na svoje odredište... Isto pravilo važi i za sve naše ratove i sve što se u njima događalo. Oni su bili, u pojedinim trenucima, prilično verovatan, ali ne i neizbežan ili fatalan sled događaja.

U nekim drugim trenucima rat je izgledao kao malo verovatan događaj: sociološka ispitivanja su pokazala da je 1990. godine najveći deo ljudstva u Jugoslaviji (za razliku od političara) još uvek bio protiv rata kao sredstva za rešenje krize. Njima je rat *izgledao* nemoguć. Drugi su tvrdili da mi, ako ništa drugo, bar znamo da ratujemo... Razvoj događaja je, nažalost, pokazao da ova većinska (miroljubiva) tendencija nije bila u stanju da diktira događaje. Politika neprijateljstva je, s njom, lako izlazila na kraj. Pokazalo se da ono što je, u jednom trenutku, bilo većinski, i u tom smislu verovatno ili tendencija, naprosto, nije bilo

i neizbežno. Ništa u ljudskim poslovima nije neizbežno. Pojedine stvari mogu, u najboljem (ili najgorem) slučaju, samo, da bude vrlo, vrlo verovatne. U čemu je razlika?

Evo jedne: verovatnoća ne pruža nikakav alibi za ono što se događa, za loše političke izbore, dok, naprotiv, ideja *neizbežnosti* to čini (iako na nešto mekši način nego ideja fatalnosti). Po njoj, učestvovati u 'neizbežnom' događanju (recimo, ratu i, zatim, nacional-patriotizmu kao njegovoj takođe 'neizbežnoj' posledici) ne bi moglo da se osuđuje kao loša stvar ako već samo događanje nije moglo da bude drugačije, ako nije moglo da preskoči svoju 'nerazvijenost' itd. Fatalni, nužni ili neizbežni događaji ne mogu biti krivi, pa, prema tome, ni odgovorni za sopstveno odvijanje. Ne možemo kriviti nebo što pada kiša, niti majmuna što ne ide na fakultet.

Ali, zato, jedan sistem/režim možemo da krivimo što je izazvao rat, što ga je vodio, izgubio i što se, konačno, proglasio pobednikom! Mi ga možemo okrivljavati zato što on, jednostavno, nije priroda nego mreža izvesnih navika, odnosa, običaja, naloga, obaveza, zakona, pravila i normi. Isto tako možemo da okrivljujemo istorijske aktere i događaje koje oni iniciraju i finalizuju. U istoriji, svakako, nema bezgrešnog začeca, nema fatalnog, nužnog, neizbežnog događanja, postoje samo prividi, iluzije ili simulacije nužnog ili neizbežnog. Ljudi mogu svu svoju energiju da ulože u te privide, te utvare, sablasti, mogu da žive i umiru unutar vlastitih fantazmi i mitova, ali, pri tom, ne mogu da ne budu odgovorni za svoje postupke. Jer, oni nisu priroda.

Naravno, dok se vodi rat ljudstvo koje se njemu protivi i koje nije za ratnu opciju, bez sumnje, nije u povoljnoj poziciji da manifestuje svoj organizovano opozicioni stav (manjina, odnosno nevladine organizacije to uvek i s pravom čine). Ali, ako u ratu, u tom smislu, nema opozicije, to ne znači da ona ima bilo kakvog razloga da, posle rata, ne osudi ratni avanturizam i politički diletantizam režima. Ako u ratu civilizovana opcija nema šansu to ne znači da je nema i da ne može da je ima – posle rata.

Mnoge zemlje koje su bile poražene u ratu pokazale su, ipak, da mogu biti pobjednici u miru. Ali, za to je bio potreban jedan uslov: prihvatiti odgovornost. Prihvatiti, ponajpre, činjenicu da se *grešilo*, dakle, *biralo*, da nije sve bilo – neizbežno ili, čak, fatalno. Te da, zahvaljujući jednoj takvoj vrednosnoj pouci, nije više moguće ponovo krenuti istim sunovratnim putem. Dovoljan je jedan poraz, a ne četiri ili pet. Nije bilo moguće da civilizovana, odnosno kompromisna, ne-ratna opcija nema bar minimalnu ili načelnu šansu... a za to što je ova šansa propuštena odgovoran je – što bi svako ozbiljnije ispitivanje lako pokazalo – sam sistem/režim koji je komandovao događajima i u (velikoj) meri u kojoj je njima komandovao. Ako se, u jednom trenutku, ne bi formirala svest da smo sami odgovorni za našu "nerazvijenost", ako bi se rađe verovalo da je ona usud, kob, "kleta sudba", tvrda ili mekša istorijska neminovnost, neizbežnost itd., onda se iz nje, svakako, ne bi nikada ni iskoračilo!

Prema tome, osnovni razlog zbog koga, kod nas, opozicija nije mogla ništa značajnije da učini nije činjenica da se, eto, na našoj istorijskoj sceni uticajima spolja i iznutra učvrstio jedan neizbežan lanac događaja koji je, zatim, opoziciju neminovno poništavao kao opoziciju. Primedba koju ne može da izbegne ovakva formulacija upućena je pomisli o *neizbežnom lancu događaja*. Nije reč o neizbežnosti već o odgovornosti jednog političkog sistema za razvoj događaja. Jer, kod nas je uspostavljen (institucionalizovan) takav splet ili mreža političkih odnosa koji (odnosi) su, zatim, komandovali događajima i, u istom mah, (formalno) dopuštali i (suštinski) poništavali opoziciju.

Još u kontekstu nasleđenih institucija donete su, najpre, neke važne, strateške političke odluke, zatim su te odluke postale ne samo praktična inercija ("naša Stvar") za druge nego i sa same njihove kreatore. Ova praktična inercija je, ubuduće, mogla da deluje ljudima kao nešto "neizbežno", prirodna pojava, nužnost, fatum... Konačno, neke odluke liče na rušenje mostova za sobom: posle njih, svakako, nije više moguće vratiti se na napuštenu obalu. Priznanje da odluka o rušenju mosta nije bila dobra, po pravilu, povlači za sobom neugodne posledice za one

koji su tu odluku doneli. Ukratko, ovde nije reč o fatalnim stvarima, već o odlukama koje su se pretvarale u "fatalnost". Zatim su sledile razorne posledice u kojima se okusio poraz. Ljudi su, konačno, počeli da se "prisećaju" kako je sve to, ipak, moglo da se odvija i drugačije... Navodna *neizbežnost* biva srušena, upravo, na onom činjenički, faktički – nemogućem.

Naravno, uticaji na događaje dolazili su i spolja, ali oni, za pitanje statusa opozicije kod nas, nisu bili odlučujući. Ono što nam je dolazilo spolja, kao pojava na koju ne možemo da utičemo, ni na koji način nije moglo da strategiju i taktiku našeg sistema/režima učini – neizbežnom. Zacelo, ako kiša pada mi tu ništa ne možemo, sem da ne zaboravimo da, bar, ponesemo sa sobom – kišobran!

S druge strane, verujem da naš sistem/režim ne svedoči nimalo o nerazvijenosti, primitivnosti i tome slično. Usuđujem se, čak, reći da je to jedan od najrafiniranijih, najsavršenijih autoritarnih sistema koji je ikada na Zemlji postojao! Totalitarni sistemi su, u odnosu na njega, morali biti primitivni. Sticajem okolnosti, on je imao priliku da svoju dijaboličku strategiju dovede, takoreći, do savršenstva. U taj posao uložena je izvestan višak kreativne energije, kojim se daleko prevazišlo ono što smo od prošlog režima nasledili kao model autoritarnosti ili kao palanačku zatvorenost, nacionalizam, tradicionalizam, nerazvijenost. Dijaboličnost našeg sistema/režima ima, zacelo, visoko kreativna obeležja i povlači, za sobom, izvestan *višak odgovornosti* koja se, pre ili kasnije, neće izbeći.

Prema tome, sve što se desilo poslednjih desetak godina na ovim prostorima, čitavu tu (ne samo lokalnu) istoriju, sa svojim ratovima i sa razno-raznim simulacijama fatalnog, nužnog, neizbežnog, nije moguće shvatiti ako se apstrahuje od ove "kreativne" odgovornosti našeg sistema/režima. Reč je, naprosto, o sistemu odluka koje su se ticale jednog posebno zaostrenog shvatanja političke delatnosti gde se ova (prećutno) definisala kao rat nastavljen drugim sredstvima. Po tom shvatanju, vladajuće političko "mi" nije na vlast došlo mirnim putem, pa neće tako ni otići... U ovom konceptu politike, za-

pravo, ništa se nije radilo mirnim putem. Tu stvarni politički kompromisi nisu bili mogući. Popuštalo se samo pod prisilom ili ukoliko je navodni 'kompromis' bio, u stvari, korisna manipulacija...

Kada je, svojevremeno, ovo borbeno shvatanje politike kod nas pobedilo i kada se učvrstilo, onda se definitivno iskorenili i sama pomisao na reformisku (socijal-demokratsku) alternativu u nasleđenom sistemu (mada je, pri tom, za "uzor" uzimao švedsku socijal-demokratiju: što je bilo tipično lukavstvo), da bi, konačno, bila instalirana mreža političkih odnosa uperenih protiv projekta modernizacije i, na prvom mestu, protiv civilizovanog (liberalno-demokratskog) shvatanja politike kao politike kompromisa i protivteža. U mom kraju, kada sam bio mlađi, važno je pravilo: ako je neko mnogo jači od tebe, onda nemoj da se s njime kačiš. Sadašnje izazivanje i otvoreno iritiranje najmoćnijih zemalja sveta govori o potpuno nesmotroj belicističkoj prirodi ovog sistema/režima čiju lakomislenost ćemo – to se lako da predvideti – svi vrlo skupo platiti.

Da zaključim. Ratovi nisu nešto spoljašnje što se namegnulo svima nama kao "zla kob" koja je, eto, uticala da naša opozicija ne može ništa da uradi, već su oni ključni odnos u samom političkom sistemu, proizveden mrežom izvesnih odluka zapalih u inerciju, te, dakle, nešto za čije posledice je odgovoran ili kriv sam sistem. Rat je, (u) tom sistemu, postao, takoreći, način života i način mišljenja. A zatim i sistematsko isključivanje normalnosti, što smo, na našu žalost, već prilično temeljno iskusili.

Nemoćni moralizam⁷

U normalnim političkim prilikama nemoćni moralizam, koji se, najčešće, finalizuje kao bezobzirno klevetanje protivnika, bez značajnijeg političkog efekata – retka je pojava. Ozbi-

⁷ Objavljeno u Danasu, 24. februara 2000.

ljan političar nema razloga da na tako vidljiv način manifestuje svoju nemoć. Zato je moralizam, obično, sredstvu kojim se služe politički marginalne grupe, one koje moraju visoko da dignu ton da bi se uopšte čule. Onaj "faktor" kome je ostalo još samo da "grmi i seva" očigledno je u nezavidnoj situaciji, jer nema stvarni uticaj na događaje, ne samo faktički nego, najčešće, ni u bližoj ili daljoj perspektivi. Politika je igra moći, a ne nemoći, tako da je prazno moralisanje, u stvari, dovođenje sebe na sam rub političke igre ili, što se manje-više svodi na isto, incidentna reakcija onih koji su na tom rubu. Tako stoji stvar bar u – kako rekoš – normalnim prilikama. Samo, mi već predugo ne živimo u normalnim prilikama.

Poslednjih godina nemoćni moralizam je, suviše često, bio skoro jedino sredstvo kojim je opozicija pokušavala da učini kakvu-takvu "štetu" vladajućoj politici. U stvari, ona (opozicija) je samo prividno bila u političkoj igri, pošto njena funkcija u sistemu (koji je, zacelo, bio sistem-brige za nacionalnu Stvar), strogo uzev, nije ni postojala ili se, u najboljem slučaju, svodila na "dekoraciju". Zato je ona mogla, još samo, da se "ljuti" na svog protivnika... A "ljutnja", iako je neki put neophodna, svakako, nije dobra osnova, temelj za strateško profilisanje jedne neminovno složene političke opcije koja, u isti mah, cilja na promenu i vlasti i sistema.

U međuvremenu, na našoj političkoj sceni desio se veoma značajan, takoreći "golim okom" vidljiv – obrt. Naime, sada je režim sebi prisvoio tu sumnjivu privilegiju da svaki čas "grmi i seva"... U stvari, on je od opozicije preuzeo "štafetnu palicu" nemoćnog moralizma! Pa, iako je u pitanju nemoć, ipak, u ruci režima ova "palica" deluje dosta zlokobno. Moralizirajuće osude i klevete nemaju, reklo bi se, više nikakvih granica. One, sada, imaju ne samo brutalni moralno-politički smisao nego i zastrašujuće krivično-pravne implikacije. Ipak, samo dizanje tona je, usuđujem se reći – uzaludno. Protagoniste ove galame "s visokog mesta" verovatno čudi činjenica da njihove glomazne, zastrašujuće reči, odjedanput, nemaju nikakvog učinka, sem možda onoga koji liči na – bumerang. Niko se više "ne tra-

za" na olaka i besmislena zastrašivanja. *Teror* (lat. – strah, užas) shvaćen kao kolektivna pošast definitivno je, izgleda, izgubio svoju supstancu. Može li je on ponovo naći?

Pre sedam-osam godina priča o političkom klevetanju morala je biti sasvim drugačija. Izvesna zagrižena nacional-moralistička kritika svih drugih koji ekonomski i svakojako iskorištavaju jadne-nas inicirana je na ovim prostorima u – kako, uostalom, i dolikuje patrijarhalnoj sredini – "sedim" i "mudrim" glavama izvesnih akademika i "visokih" intelektualaca, pa je zatim, pošto je ovo "duhovno" legitimisanje bilo dovršeno, medijski i politički promovisano (do povraćanja) kao vladajući ideološki obrazac... tako da su, konačno, na valu populističkih gibanja i neuporedivo umerenije pretnje imale mnogo ozbiljnije efekte.

Sadašnja zastrašivanja uletela su u izvesnu spiralu nemoci zato što se duhovna legitimnost klevetanja, naravno uvek drugih, iznutra raspala od, ako tako smem da kažem, povjesno osvedočenih apsurdna! Nijedna "seda glava" neće više moći da vrati smisao nečemu što svojim besmislom upravo bije u oči. Zato, danas, ukoliko su klevetanja i pretnje veće utoliko su njihovi učinci oskudniji, bedniji i besmisleniji. Kao da je primalac "poruka", u stvari, neko treći, neko čija moralno-politička i krivična-pravna savest tek treba da se probudi... Ali, tog trećeg više nema. Pa ostaje da je, tu, reč još samo o dozivanju onog *populusa* (naroda, puka) koji stoji u korenu reči *populizam*... reči koja je, srećom po nas, danas, izgubila referencijalnu uverljivost, pošto u nju ovaj napaćeni, izmoždjeni i razočarani narod ne ulaže više nekadašnju veru i poverenje.

Konačno, ispitivanja javnoj mnjenja jasno pokazuju da su "inkriminirani", odnosno "izdajnici", zapravo, sve više u političkoj igri, da se s njima računa, te da, za većinu ljudstva, oni, naprosto, predstavljaju sastavni deo pravno-političkog legaliteta i legitimiteta. Moralističke osude zbog navodnog *nepatriotizma* profilisu se, ubuduće, kao uzaludan pokušaj zaustavljanja rasta opozicije putem nametanja još jedne homogenizacije/okupljanja oko – to je već sasvim vidljivo – po-

tpuno proćerdanog nacionalnog interesa. Ta oćekivanja su, u najmanju ruku, preterano optimistićna... Danas je premalo onih koji bi poverovali da osude zbog "izdaje" imaju bilo kakav smisao, ako već ne povlaće za sobom pokretanje preciznog krivićno-pravnog postupka. Još manje ima onih koji bi "progutali" nekakve nove "moskovske procese"... Iz toga, zatim, sledi da je strategija moralno-politićkog klevetanja opozicije zbog "izdaje" itd., u stvari, poslednja faza jedne politićke moći koja se, sada, sunovraćuje u vlastito nišravilo, jer ne nalazi alternativne naćine sticanje politićke inicijative.

Isprazni moralizam rećima – ćija pojava, svakako, nije slućajna – morao je da ostavi na politićkoj sceni prazan prostor koji, danas, demokratska opozicija uspeva da iskoristi u svoje svrhe! Njena pozicija je sada, u izvesnom smislu, deblokirana! Jer, njoj su, ubuduće, nepotrebne one prazne osude, na rećima oštre, ali po pravilu paušalne ili periferne, koje, naprosto, zaobilaze najgrublje politićke greške rećima, vezane uz nacionalnu politiku ili, sasvim precizno, uz politiku koja se pokazala kao potpuno devastiranje nacionalnog interesa. Sada, pošto je euforija okupljanja i okrivljavanja (onih koji neće "u jato") prošla, postaje ne samo moguća nego i neophodna ozbiljna i odgovorna kritika grešaka koje su do sada poćinjene. Jer, tek potpuno otvoreni politićki pogled (nasuprot doskorašnjeg "skrivanja pogleda"!) u greške kojima je rećima desetak godina, iz etape u etapu, praktićki komandovao, uslov je da se pokrenu stvarne promene ne samo vlasti nego i sistema koji je sam po sebi najveća greška.

Pošto više nije moguć nadripatriotski tabu ćija – doskora vrlo efikasna – apriorina legitimacija sunovratne politike rećima nikome (s izuzetkom marginalnih grupa) nije dopuštala ni da "pisne" bilo koju reć protivljenja, sada postaje moguća upitnost koja će dobiti opšte/javne razmere i koja će definitivno da zapreći taj put kojim nipošto nije trebalo ići... Kraj ovog puta je isto što i kraj sistema koji je, samo, kodifikacija naših najtećih i najpogubnijih politićkih zabluda. Svedoci smo ćinjenice da funkcionalno (a ne supstancijalno) ujedinjena i sa svetom (više

nego ikada ranije) povezana demokratska opozicija uspeva i na spoljno-političkom i na unutrašnje-političkom planu da potisne inicijativu režima kome, sada, preostaje jedino da se "ljuti" zbog toga! A ljutnja, zacemento, ne može biti dobar osnov, temelj za ozbiljan politički nastup u kriznim vremenima.

Ostrvljeno nasilje⁸

Nasilje koje se događalo poslednjih desetak godina na tlu bivše Jugoslavije najčešće sam – sve dok mi nije dosadilo! – komentarisao rečima: "Ovako nešto ni u najcrnjim snovima nisam očekivao!" Tražeći pravu reč koja bi, što jednostavnije, označila smisao događanja, bio sam u nedoumici da li da upotrebim: "užas", "ludilo", "Balkan" ili nešto peto... Ni jedna od raspoloživih reči nije bila sasvim odgovarajuća. Dugo nisam mogao da razlučim o čemu je tu, zapravo, reč. Nije me zadovoljavala tvrdnja da je to, eto, samo još jedan – rat, doduše malo neobičan, pošto je u isti mah nacionalni, verski, građanski, seljački i etnički...

U ovim sumračnim godinama, koje su jedino u ludostima nadmašivale jedna-drugu, imao sam previše susreta sa poznanicima i kolegama koji su – dok je deblji kraj bio u "našim" rukama – revnosno vršili svakojake, ako treba i "svetsko-istorijske", pohvale nasilju. Jedni su me ubeđivali: u celoj stvari ne treba mnogo moralisati, nek dođe đavo po svoje... pa šta bude. Drugi su samouvereno tvrdili kako je Heraklit, takoreći, morao da cilja na našu situaciju kada je pre toliko vekova tvrdio da je rat "otac svih i kralj svih"... Treći su najratobornijima proglašavali upravo pacifiste – a kojom vrstom logičkog hokuspokusa, to samo oni znaju... Konačno, jedan mladi idiot je – bespogovorno – tvrdio da je život bez nasilja kao jaje bez soli...

Kada je klatno "sreće", u ovoj đavoljoj igri, počelo da preteže na suprotnu stranu, ta neumerena sklonost za pohvalama nasilju ubrzo je prilično splasnula. Danas se ona, najčešće, sreće u obliku resantimana ili rezignacije. Pa ipak, nije nađen odgovor na pitanje o "naravi" tog nasilja koje povremeno, samo, menja dlaku ali ne i ćud, i čiji simptomi nas, zacemento, i

⁸ Objavljeno u Dansu, 10 i 11. aprila 2000.

dan-danas saleću. A pri tom: još uvek smo naoružani proroci i teoretičari svetskih, lokalnih i komšijskih zavera... Sada, samo, bez preteranog entuzijazma. Daleko od toga da smo izleženi ili, bar, zalečeni: mi i dalje bolujemo od "dečije", maligno-dečije bolesti nasilja! Polemos je, još uvek, svuda u nama i oko nas.

U drugoj Jugoslaviji, koja je bila, manje-više, normalna, "mirna" zemlja, pravni sistem je težio da, u društvu, očuva starateljski monopol nad nasiljem. Ujedno, on je profilisao jedno osobeno shvatanje suverenosti, sa, kako se tada govorilo, "avangardnom ulogom partije". Kada je taj sistem, zajedno sa svojim monopolskim nasiljem i ideološkom suverenošću, bio uništen, onda je, na ovim prostorima, nastupila prava hajdučija, odnosno opšta uzurpacija sile/nasilja, dakle, stanje u kome je svako, počev od privatnih pa do grupnih subjekata, mogao da uzme pravo i pravdu u svoje ruke!

U stvari, slom pravno-političkog poretka druge Jugoslavije stvorio je situaciju razobručene deregulacije nasilja. Čitavo društvo se, na taj način, vratilo u "prirodno stanje", ono koje je Hobs, pomalo apstraktno, definisao kao *rat sviju protiv svih*. Pa kada je ovo pravno rasparčavanje, komadanje i poništavanje druge Jugoslavije jedanput bilo započeto, onda je nastupajuća deregulacija, ubrzo, počela da liči na opasnu zaraznu bolest! Iskusili smo istinsko prokletstvo nasilja: njegovu načelnu nezustavljivost... Filozofi bi rekli da je to, u stvari, bilo iskustvo *loše beskonačnosti*. Rezultat svega morao je biti – *užas*, onaj u kome se veličina zločina meri, samo, instrumentalnom, oružanom nadmoći "na terenu".

Pa ako, ubuduće, za to nasilje, *pravnog* leka nije bilo, onda više nikakvog leka nije moglo biti, a ponajmanje moralnog. Ubrzo, polemos je težio da bezobzirno kolonizuje sva područija života. Mi i danas osećamo efekte ove bezobzornosti na sopstvenoj koži! Pokazalo se da je – pored globalnog nasilja koje se ispoljavalo kroz rat, osvajanja ili gubljenja teritorija, etnička čišćenja itd. – moguće i "molekularno" nasilje, koje se javlja u obliku ubistava, kriminala, pljačke, korupcije, inflacije, bede, oskudice, gladi, otimačine, neisplaći-

vanja (plata, penzija, štednje), izbeglištva, zastrašivanja, klevetanja, blačenja itd.

Serijski obračuni, političkih i kriminalnih ubistava, bez sudskog epiloga, samo je vrh jednog ledenog brega, odnosno "pojavnica" strana goleme epidemije nasilja, čiji bliski kraj se, još uvek, ne nagoveštava. Nedavno ubistvo Željka Ražnatovića Arkana – čoveka koji je za jedne bio "humanista" i "patriota", a za druge primer nakaradne, ali kod nas veoma cenjene, strategije *nasilnog* rešavanja svih problema, u životu, od globalno-nacionalnih pa do potpuno privatnih – na sugestivan način govori o beskonačnoj težnji jedared započetog nasilja da se produži u nedogled, da se, uvek, nastavi u nekom novom, dodatnom nasilju. Pri tom, onima koji su na ovom, sad već razrovanom, tlu utemeljili manir nasilnog rešavanja političkih sporova moralo je, odmah, biti jasno da uzajamno-legitimišuća odmazda u sebi ne nosi ključ za zaustavljanje nasilja, već da je ona, samo, sredstvo da se nasilje produži u nedogled i da se, za pravo – ostrvi. Verujem da je samo jednom zaista *ostrvljenom* nasilju moglo da padne na pamet da, prvo, radikalno/radikaliski iziritira najmoćnije zemlje sveta i da, zatim, sa njima zarati! Da li je, onda, išta moglo da predupredi ovo bezglavo, slepo trčanje put ponora?! Nisu pomogle ni precizna upozorenja, vojno-tehničke prorode, kojih je svakako bilo, a još manje ironična upozorenja, koja su morala da nas podsete na Domanovićevog "Vođu"...

Dirnuli smo u samo prokletstvo nasilja koje se sastoji u njegovoj potrebi za beskonačnim umnožavanjem, kloniranjem, proširivanjem. Prava istorijska zagonetka nikada nije bila kako započeti neko nasilje, već kako ga zaustaviti! Pre nego što su otkriveni mehanizmi pravnog regulisanja, koji su stvorili civilizaciju, ljudstvo je, kao svoj najveći problem, imalo upravo to: kako pacifikovati jedared pokrenuto nasilje?! Za tu logiku uzajamno legitimišuće odmazde nije, van pravne regulacije, nađena nikakva uverljiva ili lekovita protiv-logika. To je, na žalost, i naš problem, danas!

Pouka situacije u koju smo se zaglibili je nametljiva: ne samo što se nasilje ne može zaustaviti njim samim nego ono, u ljudskim glavama, ne ostavlja prevelik prostor čak ni za predstave o neophodnom iskoraku iz njega samog! U stvari, te predstave se javljaju, po pravilu, onda kada je već kasno, kad je nasilje iza sebe već ostavilo neumolji trag. Zato je *zaustavljanje* i izvesno *kontrolisanje* nasilja, oduvek, bilo prvorazredni civilizacijski posao i ono je, u stvari, moralo biti gest koji rađa samu civilizaciju! Kod nas se ta ista zagonetka – kako zaustaviti nasilje? – profiliše, danas, kao nalog za *povratkom* civilizaciji (jer mi smo – ako je verovati pamćenju – u njoj već boralivili!), dakle, za povratkom Evropi i njenim vrednostima. Za povratkom u Ujedinjene nacije i civilizovani svet.

Razobručeno nasilje se, na ovim prostorima, suviše dugo smatralo velikom instrumentalnom srećom, nečim što obećava kako brzo tako i konačno rešenje svih "naših" problema. Ono je nudilo "lako obećanu brzinu", a donelo nam je, samo, razaranje i zlo. Svi koji su doživeli rat u Hrvatskoj i Bosni imali su, na ovaj ili onaj način, iskustvo tog neukrotivog, nezaustavljivog nasilja... Njegova ničim sputana i hiper-patriotizmom podgrejavana volja za eskalacijom mogla je biti zadovoljena samo potpunim uništenjem neprijatelja (što se nije desilo) ili etničkim čišćenjem (što se suviše često dešavalo). Osveta, gnev, mržnja i slična osećanja (koji su, u jednom trenutku, možda, ljudima nudili iluziju "oslobođene" energije) bili su standardni instrumenti pomoću kojih se vršila bez-obzirna eskalacija nasilja.

Predstava o razuzdanom, anarhoidnom, divljem nasilju, zacelo, nudi živopisan opis užasa koji su ljudi doživljavali svih ovih godina i ona, pri tom, ne amnestira politiku koja je stajala u središtu tog istog užasa. Jer, ta politika nije, samo, omogućila pad čitavog društva u poopšteno nasilje – rušenjem pravnih ustanova druge Jugoslavije i, zapravo, civilnih/civilizovanih institucija jedne evropske zemlje! – nego je, ujedno, bila politika bezobzirnog rasejavanja nasilja ili, što se svodi na isto, jedna krajnje zaoštrena politika neprijateljstva. Mnogi su s entuzijazmom

prigrlili to u isti mah kolektivno i suvereno nasilje, pošto je ono simbolički podsećalo na priču o uspavanoj i iznenada, fatalnim poljupcem, probuđenoj princezi, odnosno suverenosti, s kojom se svaki pojedinac lako mogao poistovetiti...

Ipak, umesno je upitati se: kako je uopšte bila *omogućena* ova ničim sputana eskalacija nasilja na prostorima druge Jugoslavije? Kako je uopšte bio moguć taj pad iz kakve-takve modernosti u jedno više nego pred-moderno stanje? Zar i ta "kakva-takva" modernost druge Jugoslavije nije imala neku svoju, unutrašnju inerciju i svoju otpornost? U izvesnom trenutku izgledalo je da su ustanove zadužene da na standardan način regulišu nasilje (ili: silu-zakona) u društvu odjednom – razrušene. Ipak, ove 'odjednom-srušene' pravne, civilne ustanove, zapravo, i nisu bile odjednom srušene nego su srušene serijom političkih gestova u kojima je izvesno gnevno, pravedničko, sveto nasilje već progovorilo. Svi revnosni učesnici u nastupajućem užasu morali su biti pravednici ili patrioti koji političko nasilje potržu kao preventivnu ili konsektivnu *odmazdu*. Svi su, u tom smislu, manje-više, vodili "odbrambeni" rat, dakle, rat za odbranu naših svetinja. Bilo je potrebno samo podsetiti ljudstvo *šta* su "naše" svetinje i, zatim, *da* te svetinje zaista jesu ono što jesu, dakle, svetinje. Time se unapred pripremila legitimnost svake buduće eskalacije nasilja. A ova je, već, proizlazila iz ideoloških i propagandnih sukoba koji su, ubrzo, inaugurisali stvarne, ratne sukobe.

Zato se ne može, baš, reći da mi neposredno, spontano živimo u divljem, pred-modernom stanju. Nas stalno u to "guraju", "bacaju"! Naše "prirodno stanje" nije nikakva divlja neposrednost, već je politički usmeravano, oktroisano stanje. Mi, dakle, živimo pod kapom jednog politički-vođenog i regulisanog nasilja koje, čitavo društvo, uvek iznova sunovraćuje u izvesno "bellum omnium contra omnes", u pred-modernost. Živimo u koordinatama politike koja sve svoje probleme, uvek, rešava polemocentričkim metodama. Za tu politiku pravo i zakoni su, u najboljem slučaju, "mere" (vlasti) kojima se interveniše kada se za to "ukaže potreba". Pri tom, te mere/zakoni

se, takođe, ignorišu, odnosno krše – kada se za to "ukaže potreba". U stvari, zakoni su samo toljaga koja postoji za druge i, naravno, koja se upotrebljava onda kada se za to "ukaže potreba"... A danas se, izgleda, i te kako ukazuje!

Ukratko, takva politika sebe shvata kao hijerarhijski strukturiranu intervenciju, iz čijeg središta se sasvim "legitimno" seje nasilje, kako globalno tako i molekularno! A ovo politički usredišteno i regulisano nasilje ima i mora da ima izrazito protiv-pravni karakter. Eto zašto se, onda, može reći da mi, u stvari, nemamo pravo nego nasilje nad pravom, da nemamo ekonomiju nego nasilje nad ekonomijom, da nemamo informisanje nego nasilje nad informisanjem... Osnovno načelo našeg postojanja je načelo poopštenog nasilja, života kao beskonačnog "natezanja" i "cimanja"... Sve ovo je učinak jedne dobro centrirane politike kojoj ni na kraj pameti nije da bude politika društvenog pomirenja, odnosno "mirnog" života u pravno sređenoj državi.

Stvarnost koju ova politika gradi u svim sferama života moguća je, samo, kao sablasna ("tako treba") stvarnost, u kojoj je, zacelo, ideološki moguće sve, samo ne pojava opozicionog, kritičkog tumačenja životnih činjenica i političkih alternativa. Ovo opoziciono ponašanje, naime, nije moguća a da se, odmah, ne dočeka kao neprijateljsko ili, čak, izdajničko! U meri u kojoj neko tumačenje nije podudarno sa vladajućim, dnevno-utvrđivanim konceptom "Stvari", ono se, odmah, podvrgava represiji, odnosno njemu se ili oduzima politička smislenost (blati se, ruži, izigrava, cenzuriše) ili politička snaga (minimalizuju se, progoni, marginalizuje). Sve to, bez sumnje, stvara utisak da danas, u Srbiji, iz zatvorenog kruga politički-vođenog-nasilja izlaza, naprosto, nema.

I zaista, taj tako željeni izlaz nećemo naći sve dok se, u našem društvu, vladajuće shvatanje politike ne re-definiše, sve dok se konačno ne počne da shvata kao zločin uperen protiv samog tog društva. Tek pojava ovakve (društvene prihvaćene) *inkriminacije* bila bi znak da je naša zajednica zaista spremna da u sebi povрати svoje civilizacijsko, odnosno civilno-pravno

ustrojstvo. Drugim rečima, stvaranjem širokog, javnog ubedenja da je politika-nasilja koja se poslednjih desetak godina kod nas vodila, u stvari, bila i da još uvek jeste politika-zločina, stvorili bi se uslovi da se ta politika, u običajno-pravnom smislu, stavi "van zakona". Ovom važnom inkriminacijom, koja nameće društveni konsenzus, konačno bi se kod nas ustanovio primat civilizacijsko-pravnih standarda u rešavanju političkih sporova. Taj primat bi, naravno, potisnuo na ovim prostorima još uvek vladajući politički voluntarizam.

U današnjem svetu rat, koji je najviši oblik nasilja među ljudima, postaje sam po sebi, a ne u nekom posebnom obliku, sve više – zločin. Zato razvijene zemlje, kada vode "hiruski rat", nisu, čak, spremne ni da ga priznaju kao rat! To je donekle cinično, ali, takođe, svedoči o moralnoj tendenciji koja, u Globalnom selu, postaje preovlađujuća: da se rat eliminiše kao legitimno sredstvo za rešavanje društvenih sukoba. Time se dolazi u iskušenje da se ratu protiv rata, kao i njegovim koleteralnim greškama, porekne svojstvo *rata*. Ali, iza ove moralne tendencije (upere ne protiv nasilja), suviše je vidljiva danas u svetu i ona stara nasilnička sklonost, da se sam rat, koji se reklamira kao rat protiv rata, odnosno protiv nasilja, kršenja ljudskih prava itd., cinično iskoristi (kao instrumentalna vrednost) za neke druge, geo-strateške ciljeve. Mi, svakako, živimo u jednom prilično nesavršenom svetu. Pa ipak ostaje činjenica da je to svet koji se ne može kritikovati sa pred-modernog stanovišta. Konačno, to je svet u kome se, danas, s punim pravom smatra politički i pravno potpuno neprihvatljivom, anti-civilizacijskom ideja po kojoj i najsvirepije nasilje nije to što jeste – samo ako je "naše", ako je sastavni deo borbe za "našu", svetu Stvar.

Politika kao veština nemogućeg⁹

Politika se, često, po uzoru na Aristotela, definiše kao veština ili delatnost mogućeg. Ova definicija, naravno, nije neporna. Ona se do dan-danas održala zato što je u sebe uključivala brojne, civilizacijski veoma značajne probleme... Pa ipak, slabost te definicije (ako je to uopšte neka slabost) jeste u tome što ona na našim prostorima, naprosto, ne važi! Na to smo se – avaj! – već dovoljno navikli: mnoge stvari ili dileme koje važe u obližnjoj i sad već prilično dalekoj (evropskoj) civilizaciji kod nas, jednostavno, ne važe. Jer, naravno, važi nešto sasvim suprotno. U ovom slučaju je to – politika nemogućeg!

Nemoguće je, naime, postalo naša ključna politička kategorija. Sve je, ovde, u znaku nemogućeg! Uolikoj meri da se mnogima čini da je i sam život postao, ako ne savim nemoguć, onda bar – jedva-moguć. Zaista, nije li to što danas živimo obuhvaćeno i nošeno jednom politikom koja je skroz-naskroz uperena protiv života i koja se, u najboljem slučaju, rezimira kao – veština golog opstanka. Preživljavamo unutar, sad već, svakodnevnih suočavanja sa preuranjenom smrću, zbog oskudice, bede, stresa, očaja, pritisaka (najrazličitije vrste), nerviranja, nedostatka lekova, novca, hrane itd. Opstajemo u društvu u kome "perspektivu" imaju samo pogrebne firme...

Sudaranje s nemogućim traje već dovoljno dugo, tako da je normalno što, kod mnogih ljudi, stvara utisak da je naša politička situacija prožeta i nošena duhom bezizlaza, poraza, klonulosti i, zapravo, defetizma. Zaista, nije li, možda, to naš fatum? Nas sa brdovitog Balkana. Biti sudbinski okrenut Nemogućem. Biti zarobljenik jedne političke situacije koja liči na lavirint bez izlaza?

⁹ Objavljeno u Dansu, 23. juna 2000.

Ako politika vlasti i opozicije u Srbiji ima zajednički imenitelj, onda je to, zacemento – *nemoguće*! Ni vlast ni opozicija ne postižu svoje ključne političke ciljeve... Vlast želi da bude ono što već jeste, dakle, ista, želi da se u njoj i oko nje ništa ne promeni (jer: sve je ako ne sjajno, onda bar neminovno), a to, upravo, nije moguće, pošto je ona protagonist politike temeljnog propadanja (svega), koje (propadanje), pre ili kasnije, zahvata i samu tu politiku. Sa propadanjem svega što ova politika dodirne, propašće, konačno, i ona sama. Zato je tu reč o politici napredovanja ka dnu ili, što se svodi na isto, politici koja se bezdano sunovraćuje u svoje poraze. Njena potreba da se zaustavi i očuva u izvesnom identitetu neminovno se suočava s – nemogućim. Opozicija, naprotiv, teži promenama, teži da ostvari nešto novo i civilizovanije. Ali, pokazuje se da i to, bar u ovom trenutku, nije moguće.

Ukupna politička situacija kod nas je, prema tome, obeležena izvesnom okrenutošću ka nemogućem. Pitanje – kako je, uopšte, bila moguća ova perverzna vezanost naše politike uz nemoguće, neostvarljivo, uvek-izjalovljujuće? – ostaje, takoreći, bez odgovora. Nije li poraz postao naša druga priroda, naša naviknutost na nemoguće? Jer – u to nema sumnje – političko delovanje, na ovom tlu, dobija skoro ritualna obeležja svrhovitosti koja stalno vara svoju svrhu.

Pa ipak, teško je poverovati da je ta okrenutost-ka-nemogućem, ujedno, naša politička sudbina. Ona je, samo, rezultat jedne neodgovorne politike, njene demonske veštine da sve svoje poslove, s izuzetkom očuvanja vlasti, uvuče u preokrenutu, izopačenu, skoro perverznu dinamiku poražavanja-kao-napretka... Pa ako, sve to nije naša sudbina nego neodgovorni, slepi izbor (ili: serija izbora), to znači da je kraj ove priče, još uvek, moguć i da će on, pre ili kasnije, da se dogodi. Preobražaj tekuće nadri-političke veštine-pravljenja-stalnih-poraza u zaista političku veštinu koja će raditi u korist života i mogućeg naprosto je neophodan. Jedini problem je – kako je on izvodljiv? Zaista, kako je moguće da naše političko srljanje u patologiju

nemogućeg preokrenemo u civilizacijski normalnu politiku koja će, ubuduće, da se definiše kao *veština mogućeg*?

Na našu sreću, *nemoguće* u politici nema supstancijalni, metafizički ili (po uzoru na grčke drame) fatalni, tragički smisao. Nešto je nemoguće, samo, zbog – *drugih*. Srbija od Virovitice i Karlobaga do Vladivostoka nije bila moguća zato što su postojali drugi koji imaju drugačije političke vizije. Mogućnost da se (slobodno) realizuje neki projekt nailazi na ograničenje, limit ili nemogućnost, onda kada se suoči s drugom slobodom i mogućnošću, bilo da je ona u nama (u istoj zajednici) ili izvan nas ("tuđinska"). Jedne mogućnosti uvek su ograničene drugim mogućnostima (koje su, neki put, svakako, nadmoćnije). Recimo, nemogućnost/nemoć opozicije (da ostvari promene) dolazi otuda što postoji sistem/režim koji raspolaze mogućnošću i snagom da svaki takav pokušaj izigra. Pa ako se, u ovom trenutku, i politika opozicije definiše kao delatnost nemogućeg to, svakako, nije zbog nekakve sudbine ili zbog grešaka opozicije (kojih ima, ali koje nisu odlučujuće) već samo zbog datih odnosa moći.

U stvari, ono *nemoguće* koje opterećuje političku stvarnost današnje Srbije, i koje je doguralo dotle da nam je život postao nepodnošljiv, određuje se, kao takvo, pre svega unutrašnjom i spoljašnjom limitiranošću vladajuće politike. Naime, patogena, megalomanska i zadržano-sebična politika režima određuje se kao delatnost-nemogućeg, ne zato što bi to bila nekakva ukleta balkanska kob, niti zato što se, navodno, "ceo svet" zaverio protiv te politike, još manje zato što toj politici opozicija stalno podmeće "klipove", nego zato što je ona bila i što jeste precizno ograničena izvesnim politikama-mogućeg koje su politike okružujućeg sveta. Drugim rečima, vladajuća politika u Srbiji, jednostavno, nije umela, znala i htela da komunicira sa drugima, da procenjuje šta drugi hoće i mogu, da pravi kompromise i, konačno, da bude realna politika... Njena strategija bila je, zapravo, lišena taktike, pošto se svodila na zamajavanje protivnika, koje (zamajavanje) se uvek, na kraju, završavalo velikim, gordim i, naravno, gubitničkim Ne.

Pokazujući se slepom za interese, volju i mogućnosti drugih – jer je palanački i mitomanski zatvorena u sebe i svoj zabran – zvanična politika se, takođe, pokazala neosetljivom za sve što joj dolazi spolja i što *onemogućuje* da se ona, bez poraza i propadanja, održi u svom "identitetu". A njoj, u izvesnom smislu, dolazi spolja i sama ekonomija, pravo, kultura itd., ukoliko su to vrednosni sklopovi koji funkcionišu po civilizacijskim merilima, te, prema tome, i nisu zamislivi van integracije sa svetom. Negirajući politiku-mogućeg koja vlada u svetu, režimska politika nužno je bila osuđena na negaciju normalnosti u sferi politički vođene ekonomije, prava, društvenih institucija itd. Sve je moralo da poprimi patološki izgled... A samo insistiranje opozicije da se život uljudi i privede izvesnoj vrednosnoj normalnosti uvek je ideološki dočekivano i klevetano kao povezivanje spoljašnjeg i unutrašnjeg neprijatelja!

Konačno, u očima ovog političkog slepila sam interes države morao je da se (holistički) poistoveti s jednim ideološki naduvanim pojmom *patriotizma* koji se, praktično, manifestuje kao kolektivni narcizam ili, čak, autizam! Današnji režim u Srbiji raspolaže "suverenim" političkim "identitetom" (što je potpuno druga stvar od državnog suvereniteta) samo zato što je narcisoidno-ideološki zagledan u tv sliku koju sam o sebi svakodnevno stvara. Pa ukoliko ta zagledanost i samozaljubljenost želi da se, u svetu kakav jeste, održi bez ikakvog plitičkog posredovanja i kompromisa, onda ona samu sebe, nužno, izmešta iz sveta, postaje "nebeska", nestvarna, nazovi-avangardna i, zapravo, unapred gubitnička... U svojoj okrenutosti ka materijalno i duhovno nemogućem politika našeg režima, uzdignuta na nivo neprikosnovene državne politike, dogurala je do potpunog isključenja iz političke realnosti sveta, odnosno iz svetske politike kao prostranog polja mogućeg, tako da se ona, ubuduće, u ovom polju pojavljuje kao ideološki čardak ni na nebu ni na zemlji. Danas su u svetu sve jači *otpori* globalizaciji-iz-jednog-centra (njih, pri tom, ne treba shvatiti kao negaciju same globalizacije nego kao zahteve za njenim decentriranjem), ipak, ne redefinišu

svetsku politiku tako da bi gubitnička strategija našeg režima mogla u tome da, za sebe, nađe bilo kakvu satisfakciju.

Zato, nije teško pretpostaviti da naša državno-politička zajednica može da dopre do kakve-takve realnosti samo ako strese sa sebe ruho iluzija, zabluda, mitova, narcisoidnog ideološkog fantaziranja i prihvati, u svetu kakav jeste, jedino valjano određenje politike kao – *delatnosti mogućeg*. Da li je kasno za tu priču? Za nju, reklo bi se, nikada nije dovoljno kasno! Jer, 'normalizacija', što se više od nje udaljavamo, postaje sve neophodnija i, zapravo, preko potrebna. Dalje zapadanje u političku, pravnu i ekonomsku izolaciju, svakako, nije nikakvo rešenje, kao što ni satiranje (bilo koje vrste) i smrt ljudstva koje živi na ovom već opustošenom tlu ne može biti nikakav izlaz.

Politička psovka¹⁰

Danas se s nostalgijom prisećamo vremena u kome su naši političari govorili o "objektivnim teškoćama i subjektivnim slabostima". Reći tako nešto bilo je sasvim normalno, čak pristojno, takoreći, neka vrsta izvinjenja: oprostite što nam ne ide baš najbolje... U ono vreme od te retorike mi se – moram da priznam – povraćalo... Govorio sam sebi: daj samo da čujem nešto drugo, bilo šta, makar i psovku. Ali – uzalud! Sada bih, međutim, rado razmenio i te "teškoće" i te "slabosti" za ove "grandiozne pobede" koje imaju patološku potrebu da stalno iznova pobeđuju "neprijatelje", "izdajnike", "saradnike okupatora" i "petokolonaše", odnosno sve one koje su po već ko zna koji put pobeđile!

Hoću da kažem: ako postoji neka politička normalnost ona, skoro neminovno, izaziva dosadu. Tu nema krupnih reči i iznenađenja. Normalan je sitan politički štep: pregovaranja, taktiziranja, lukavstva, sporazumi... A kada se politika dovede do belog usijanja ona, onda, postaje nešto drugo, nasilno i razorno. Postaje ne-politika i anti-politika. Politička psovka je iskorak iz konsenzusa koji konstituiše jednu zajednicu i koji, zapravo, u temelj političkih razlika postavlja – uzajamno priznanje ili partnerstvo.

A naše političke prilike su svedene na – psovku. Sada se više ne biraju reči. Diplomatski manir u opštenju sa međunarodnim institucijama (počev, recimo, od Haga) naprosto je zaboravljen, ako ne i zamenjen kočijaškim odsustvom elementarne pristojnosti. Sve je postalo verbalno moguće, ali samo zato

¹⁰ Objavljeno u Danasu, 24. jula 2000.

što je realno nemoguće. Podizanje tona u lokalnoj političkoj retorici izraz je poopštene političke nemoći i osujećenosti. Svako-me ko previše galami po svoj prilici nešto veoma važno manjka, nedostaje, "fali". Mlataranje jezikom, naprosto, dolazi od nemoći.

Jer, zaista, kome su potrebne psovke, klevete i uvrede, ako, već, svoje političke ciljeve i radne uspehe može na jednodostavan i razuman nači da ostvari?! Zato, naša sadašnja situacija deluje skoro groteskno: kao da svi akteri na političkoj sceni stoje, jedni drugima, na žuljevima. Pri tom, nedostaju ne toliko civilizovana pravila, odnosno zakoni pomoću kojih bi se regulisale te situacije, koliko navike (jače od političke samovolje) koje bi poštovala ova pravila, tamo gde ih još ima. Nedostaje, naravno, i nepristrasno pravosuđe. U stvari, naš režim, danas, zakone shvata kao sastavni, konstitutivni deo noge koja opoziciji gazi po žuljevima.

Retoričko, i ne samo retoričko, zaoštavanje naših prilika jasan je znak da režim traži nove političke maršrute, pošto je procenio da bi, radeći na stari, pristojini način, završio na tzv. "smetlištu istorije". Svemu su, rekao bih, krive nama znane i neznane sondaže javnog mnjenja. One jasno pokazuju da inicijativa lagano, ali postojano, prelazi na stranu sve brojnije opozicije. Zato se, sada, ide na ucenu: ili si s nama ili si protiv države i otadžbine, dakle: izdajnik, petokolonaš, fašista... Po tom "šavu" se, onda, stalno proizvode nove krize. Radikalizacija jezika vodi radikalizaciji političkog života koja vodi radikalizaciji jezika... i to je, naravno, spirala koja, bojim se, može skupo da nas košta.

U svakom slučaju, sadašnja eskalacija verbalnih ekscesa u osnovi je simetrična eklslaciji političkih ekscesa. Ne ova ili ona nego politika sama po sebi postaje, u Srbiji, sve više eksces. Postaje – psovka. Pružajući otpor takvoj politici mladi se, često, opredeljuju za politički hepening, za sublimisanu igru ekscesa posle koje, međutim, dobijaju batine od neuvидavne "publike". Odsustvo smisla za politički humor, šalu, sprdnju pravda se neprikosnovenom ozbiljnošću naših patriotskih naloga. A u čemu se ovi sastoje? Najpre, u tome da se poveruje kako se oni u ne-

čemu uopšte i sastoje! A zatim – što je, ipak, važnije – da se poveruje i to da postoje nevernici, izdajnici koji su ključna prepreka za ostavrenje patriotskog naloga. Pa makar se ti nalozi sastojali i iz najvećih ludosti.

U našoj politici se psovka već finalizuje kao smrt. "Ubi me prejaka reč", kaže pesnik. A prejaka reč obećava i zadaje smrt na razne načine. Krupne, velike, neprikosnovene ili svete reči, koje isključuju svaku diskusiju i pregovore, u stvari, i nisu ništa drugo nego oružije s kojim se beskompromisno ide u susret – porazu, stradanju, smrti. Prejakih reči razumni političar se kloni. U unutrašnjoj politici takve reči se razilaze sa stvarnošću i po pravilu su poraz same te stvarnosti. Nas poražava grandomanija, megalomanija, bahata umišljenost, ludo osećanje da nam je namenjena velika misija, da je žrtvovanje za Stvar, tako reći, najmanje što možemo da učinimo. Prejaka reč je i veliko, gordo, nepromišljeno i stradalničko: Ne. Za inat. Pa kud puklo da puklo. A puca, naravno, po nama.

Vekovima se smatralo da je politika, samo, rat nastavljen drugim sredstvima. Pa je to, onda, postalo bajata priča. Ne i na Balkanu. Kod nas je jezik politike od početka do kraja polemičan. U stvari, on sad postaje građanski rat rečima koji, već, dopire do verbalnog istrebljenja! Naš problem je: hoće li, na ovom već ionako osakaćenom tlu, u jednom nepojamnom trenutku, taj verbalni rat postati i – stvarni?

Hteo bih, rado, da verujem da je politika kao psovka naš prolazni politički hir. I kamo sreće da je sadašnje "novogovorno" maltretiranje jezika tim novokomponovanim prijateljstvima i neprijateljstvima samo prolazni svrab koji, doduše, može, usled češanja, da ostavi na koži izvesno crvenilo, ali bez nada da će ono moći predugo da traje. Jer, konačno, jezik je pun sinonima, tako da trezveni ljudi, koji nisu podložni agresivnoj propagandi, uvek mogu da izbegnu sve te jezičke "mutante" koji im se serviraju. Što ne bismo mogli, jedno vreme, i bez te reči *patriotizam*, ako već imamo reči: *zajedništvo*, *solidarnost* i još mnoge druge?!

Lako će ljudi ta novokomponovana značenja i njihove smicalice da privremeno bace u zaborav – ako ih, već, ne podvrgavaju kritici – sve dok se čitava priča ne otopi kao lanjski sneg i tako rečima vrati njihovu normalnost. U stvari, verujem u vitalnost jezika, u njegovu sposobnost da izađe na kraj s trenutnim političkim i ideološkim maltertiranjima. Jer, jezikom ne raspolaze ova ili ona zajednica (makar sebe krstila *patriotskom*) nego zajednica svih zajednica koje su njime govorile i koje će njime govoriti. Isto važi i za politiku. Samo, pri tom, ne bismo smeli smetnuti s uma ni upozoravajuću činjenicu da, ipak, postoje i mrtvi jezici i iščezle zajednice...

Žrtveni obred¹¹

Ekonomija se sveti – tvrde upućeni. Zacelo, i kultura se sveti. Bahatost u politici se sveti. Konačno, sam život se sveti... sveti se protiv-životu tako što ga, u sudnjoj instanci, odbacuje i poništava. Ne možemo s ekonomijom, kulturom, politikom ili životom da radimo "šta god hoćemo", a da nam se to, na kraju, ne osveti. Tu "bolesnu" osvetoljubivost nismo mi, današnji, izmislili. Još manje može ona da se objasni idejom *izdaje* ili *zavere*.

Osvetoljubivost života (koji se politički zlostavlja) može, danas, da nam izgleda kao *nova* stvar samo zato što je, u stvari, veoma stara i već skoro zaboravljena! Uostalom, decenijama smo živeli u društvu koje je – i pored brojnih slabosti svog političkog ustrojstva – *pazilo* na svoju ekonomiju, spoljnu politiku, kulturu i život uopšte! Zatim je usledilo razdoblje potpunog nehata i sveopšteg političkog povređivanja života, maltretiranja njegovih vrednosnih sfera i aspekata. Rezultat je morao biti taj da je osveta, ubrzo, došla po svoje.

Osveta je, svakako, došla po svoje, a pri tom se ništa naročito nije dogodilo! Eto to je naš problem. To – *ništa naročito!* U svakoj normalnoj zemlji režim koji bi svojim građanima naneo delić pošasti koju mi trpimo bio bi počišćen s političke scene vratolomnom brzinom. Kod nas, međutim, on i dalje (mada sad, već, prilično tegobno) potvrđuje svoju nadmoć. Ukratko, mi živimo unutar u isti mah kontrolisanog i razobručenog nasilja nad životom, koje nam se stalno "sveti", a ipak, ta odmazda nema pogubne posledice po glavnog krivca za dato stanje. Kako je to, uopšte, moguće?

¹¹ Objavljeno u Danasu, 24. jula 2000.

Racionalno objašnjenje ove pojave ne bismo smeli tražiti pozivanjem na uobičajene civilizacijske standarde. Deo problema potiče otuda što smo mi, sada, samo jednom nogom u civilizaciji i modernosti, dok smo se drugom zaglibili u arhaično, pred-moderno stanje! U stvari, sadašnje stanje političkog nasilja u Srbiji u nečemu je veoma blisko pred-političkom, arhaičnom obliku kontrole nasilja koji su praktikovali naši daleki preci. Oni su, naime, (u nedostatku pravne regulacije) problem nasilja pokušavali da reše pomoću žrtvenih obreda.

Žrtvovanje je, oduvek, bio izraz fascinacije nasiljem. Bez obzira da li je agresivno ili ponizno, ono je, ujedno, pokušaj izvesne kontrole ili regulisanja toka nasilja. Ovaj drevni modus kontrole nasilja danas je, samo, donekle "modernizovan", odnosno medijski promovisan i uzdignut na rang politike! Unutar našeg informativno-obrednog poretka porazi nisu porazi, izgubljeno nije izgubljeno, uništeno nije uništeno nego je, samo, žrtvovano za našu Stvar! Nasilje se, naravno, sveti, ali žrtvovanje je tu da pretekne, objasni, protumači ili pacifikuje efekte osвете.

Sveopšte samosatiranje koje poslednjih desetak godina živimo nije bilo dovođenje u pitanje samog opstanka – kako bi to moglo da nam izgleda na osnovu civilizacijskih merila – već je, pre, njegova potvrda! Opstanak "naroda" garantovan je samim propadanjem. Jer, ako se ne bi propadalo ne bi bilo ni priče o opstanku! Podsećanja na personalna obeležja žrtve, recimo navođenje imena žrtava u objavljenim i neobjavljenim ratovima, u ovoj strategiji kolektivnog nadživljavanja, naprosto, nije ni poželjno niti uračunljivo. Žrtvovanima je obaveza da svoju obrednu funkciju čutke obave... To je mehanizam koji samo stradanje i poraz pretvara u veličanstvenu pobjedu ili, bar, u kontrolisano nasilje.

U ratovima koji su, ovde, vođeni bilo je, bez sumnje, mnogih oblika nasilja koji bi, s tačke gledišta današnjeg međunarodnog prava, morali da se uvrste u kategoriju *ratnih zločina*. Ipak, priroda tog nasilja ne bi mogla da se do kraja shvati uko-

liko bi se svrstavala samo u tu kategoriju. Jer, nije reč o običnim već o svetim zločinima. U najneobuzdanijim, ratnim uslovima, nasilje postaje strah i trepet, odnosno okrutno-božanstvo koje se nadvija nad svim događajima i sukobima, ma koliko da su oni, tu i tamo, mogli imati civilizacijski-prepoznatljiv lik. Ulog je morao biti nešto neprikosnoveno, recimo, sveta (srpska, hrvatska, albanska itd.) zemlja. Kada je Jugoslavija izgubila svoj semantičko-pravni identitet, njeni delovi su poprimili mit-ski, sakralni identitet i na taj način postali vrednost lišena definicija i obala...

Stvar koja je za jednu grupu ljudi *sakralna*, za njih je, u isti mah, vrednos-po-sebi: nešto što se ne može instrumentalizovati, iskoristiti kao sredstvo za neki drugi cilj ili vrednost. Pa ako je reč o zločinu, odnosno o "višem" ili "uzvišenom" zločinu, onda to više i nije zločin u onom smislu u kome je svaki zločin nešto (neki čin) za osudu. Zločini koji se čine u ime svetog mesta, prostora, teritorije jesu, dakle, sveti zločini, te, prema tome, zapravo i nisu nikakvi zločini, tako da nema teorije da bi njima moglo da se sudi bilo gde, i pogotovu ne u Hagu!

Sakrosanktni (od lat. *sacrosanctus*: žrtvom posvećen) porazi, takođe, nisu porazi; oni su, pre, ritualna žrtva za neprikosnovenu Stvar! S tog stanovišta mi zaista nismo poraženi i u načelu (ili *a priori*) ne možemo to ni da budemo. Ono Nebesko, naprosto, ne zna za poraz. Naši izgubljeni ratovi samo su trenutna žrtva za veliku, neuništivu Stvar i odgoda neminovnog: konačne pobeđe.

Neko bi, ovde, mogao biti skeptičan i reći da postoje i bolja sredstva, za ostvarenje/očuvanje svetinja, od žrtvovanja. Tako, recimo, bolja, od žrtvovanja, je *pobeda* za Stvar. Ali, po istoj toj logici, u odsustvu pobeđe, moralo bi biti dobro (ili bar neophodno) i samo žrtvovanje. Jer ono, u stvari, nudi mehanizam koji omogućuje da se osujeti, izbegne ili pretekne poraz. Recimo, žrtvovati Srbe u Krajini ili na Kosovu za našu Stvar način je da se ta "Stvar" (dakle: svi Srbi u jednoj zemlji) očuva i u uslovima njenog – civilizacijski ili, ako hoćete, faktički gledano – teškog poraza. Gubitak stvarne srpske zemlje,

Kosova, postaje, takoreći, obredni čin kojim se žrtvuje "zanemarljiv" materijalni fakticitet za veliki, nepovredivi cilj, za potvrdu "Svete strpske zemlje", odnosno mitskog Kosova! Najlekovitija je gnevna, pravednička, patriotska borba za Stvar; ali, ako ona završava u neočekivanim porazima, onda je dobro i žrtvovanje za puku apstrakciju Stvari.

Stvarnom Kosovu je, pre Rambujea, mogla da se da autonomija, ona ista koja mu je u ime mitskog Kosova oduzeta, te da se, na taj način, napravi kompromis (koji i s jedne i s druge strane isključuje priču o "Svetom"). Time bi se, zacementirano, izbegle ljudske i materijalne žrtve... Ali, to ne bi bilo to! Tada bi se definitivno izgubila, obesmisllila i sama pomisao na Svetu srpsku zemlju. Sa neprikosnovenim, beskompromisnim stvarima nema kompromisa i cenkanja. One su, naprosto, bezuslovne. Zato je bilo potrebno obaviti ovaj u isti mah stvarni i obredni čin žrtvovanja ljudstva, teritorija, materijalnog bogatstva društva, izbeglica, civila, vojnika, mostova, fabrika itd., ukratko, potrebno je bilo "razapinjanje na krst" samog stvarnog Kosova i stvarne Srbije, da bi tim postupkom ponovo, bar simbolički/nebeski, zadobili neprikosnovenu srpsku zemlju, dakle, Kosovo!

Obično se tvrdi da je sadašnji režim u Srbiji brutalno pragmatičan ili, što se svodi na isto, spreman da sve živo i mrtvo žrtvuje s jedinim ciljem da on sam, po svaku cenu – opstane. Ova tvrdnja, ipak, nije sasvim tačna. Nesporno je da režim, do sada, nije propustio da sve i svašta žrtvuje. Tačno je i to da se on u svemu tome, ipak, održao. Ali, nije tačno da je bazični cilj žrtvovanja bilo preživljavanje režima. Jer, u tom slučaju, žrtvovanje bi imalo svetovni (profani), a ne obredni (sakralni) karakter, pa bi ljudstvo, vrlo brzo, odgovorilo odmazdom činiteljima ovog ničim opravdanog žrtvovanja.

Nikakav pragmatizam ne bi održao režim u sedlu da se on, svesno ili nesvesno, nije priklonio procedurama *obrednog/sakralnog* žrtvovanja. Svi porazi i poražavajući ishodi, kao i sve osvete/odmazde politike, ekonomije, kulture i života – da bi se, uopšte, mogli podneti – morali su biti

dočekani i ospokojeni tim fatalnim žrtvenim procedurama. Prema tome, ako u ovom epskom, deseteračkom nasilju koje živimo poslednjih desetak godina kao napredak-u-stradanju zanemarimo tu zaista pred-modernu, pred-civilizacijsku logiku svetog i profanog, onda ćemo u svemu tome, zaista, malo toga razumeti i, u svakom slučaju, nećemo moći da shvatimo razloge zbog kojih, i pored katastrofalnih rezultata koje nam je ovo politički-vođeno-nasilje isporučilo, ono i dalje žilavo opstaje i nagoveštava, čak, nova ritualna žrtvovanja za Stvar!

Izgleda, zaista, da nećemo moći da izbegnemo neugodno pitanje: koja je sledeća etapa u ovoj dinamici/dijalektici našeg ritualnog sunovraćivanja? Da li su njegovi resursi definitivno istrošeni ili ćemo, sutra, doživeti još neki, novi obred raspinjanja za sablasnu Srbiju? Hoće li naše novo propadanje još jednom sebe poništiti kao propadanje, da bi se ponovo uzdiglo, nadiglo do samog "neba", kao još jedno stradanje za progres... Hoće li naši životi da definitivno budu pokopani zarad svetlih Ideala koji su postali – kako nam se poručuje – "ideja vodilja slobodoljubivim narodima u stvaranju globalnog svetskog otpora hegemonističkoj čizmi novog svetskog poretka"?!

Verujem da se, danas, ipak ključna politička bitka vodi oko moguće de-sakralizacije procedura žrtvovanja. Da bi režim bio (po uverenju svih) nelegitiman potrebno je da opozicija pokaže ljudstvu da su njegova, odnosno "naša" žrtvovanja za Stvar bila najobičniji zločini nad životom... Treba pokazati da Srbija nije vrednost po sebi, da nije nikakva svetinja, (novokomponovana) *Serbia sacra* i *sancta*, nego da je vrednost za ljude koji u njoj žive i u meri u kojoj doprinosi njihovom boljem životu. Nismo mi tu zbog nje nego ona zbog nas.

Ko su »isti«, a ko je najgori¹²

Prolazeći Kalenićevom pijacom čuo sam deo žučne predizborne rasprave: "Svi su oni isti", reče jedan govornik. "E pa nisu: on je najgori", odgovori drugi. Sličan tip argumentacije ("svi su oni isti") često se mogao, u poslednje vreme, čuti u uličnim ili kafanskim diskusijama u kojima je, zacementirano, predstavljao neku vrstu poslednje odbrane postojećeg režima: ako su svi isti zašto, onda, da se mučimo ne bi li promenili one koji su na vlasti?! Taj se argument može nazvati *poslednjim* zato što on više ništa dobro ne govori u korist Stvari koju zastupa, odnosno samog režima, nego igra, isključivo, na kartu (uostalom neproverenu) isto tako loših alternativa. Pa iako je poslednji ovaj argument je, reklo bi se, krajnje istanjen i podložan daljem propadanju. Dovoljan je dašak nade da, ipak, postoji neka alternativa, da postoji neko ko nije "isti", pa da apatične pristalice režima, konačno, pretrče u tabor svojih oponenta...

Drugi učesnik u raspravi, od koga bi se očekivalo da kaže: "A ne, nisu svi isti, taj-i-taj je najbolji" i da, zatim, počne da veliča svog favorita, ipak, to ne čini. Njemu se više dopada da ocrni protivničkog kandidata: "On je najgori". U stvari, po tom uverenju, nije više potrebno tražiti i podržati "najboljeg" nego je dovoljno poći od kritike "najgoreg" i, zatim, od insistiranja na manje lošem! Nećemo najboljeg, ne treba nam najbolji, umorili smo se od najboljih, trebaju nam manje loši! Šta to, u stvari, znači? To bez sumnje znači da, ubuduće, davati nekome prednost ne nalazi podsticaj u tome što je on "savršen", "nepogrešiv" ili "doživotan" nego u tome što ostaje nada da će manje grešiti od onoga koji je već na vlasti i koji se, iako je propovedao nepogrešivost, pokazao kao šampion u greškama i, za-

¹² Objavljeno u Danasu, 25. avgusta 2000.

pravo, u temeljnom ogrešenju prema elementarnim oblicima života, vrednostima i demokratiji.

Na prvi pogled ova razlika između "najboljeg" i "manje lošeg" nema preveliku važnost. Ali nije tako! Volja da se bira ne najbolji ili savršeni nego neko ko je "manje loš" jeste, reklo bi se, običajna pretpostavka demokratije. Zašto je to običajna pretpostavka demokratije? Zato što oni koji optiraju za "manje ložeg" imaju, u svojoj svesti, izgrađeno izvesno nepoverenje prema svakome! Demokratija ne veruje u večni sjaj i svetlost bez senke. Taj koji je "manje loš" još uvek je (bar potencijalno) "loš", dakle, u načelu smenljiv, zamenljiv nekim drugim, manje lošim, ali nikako i najboljim, savršenim, doživotnim, jer takvog jednostavno – nema, sem u fantazmama političkog polusveta. Zato u demokratiji niko nikad neće moći da zasedne, da se za svagda ustoliči, a onaj koji nekoga izabere – pošto nema više blanko poverenje u nikoga, pogotovu ne u one koji su predugo na vlasti, a pri tom još imaju katastrofalne rezultate – uvek će morati budno da motri upravo na svog izabranika.

Prema tome, dok je u prvom slučaju ("svi su oni isti") govornik još uvek zarobljenik lažne legitimacije jedne uzurpacije koja nije upoznala činjenicu smenljivosti, pa se još produžuje kao puka inercija, dotle je u drugom slučaju ("on je najgori") govornik već iskoračio u političku običajnost koja je utemeljujuća za demokratiju, tu gde se demokratija definiše kao prazno mesto vlasti, mesto na kome se vlast smenjuje i ograničava, pošto razumni ljudi nemaju poverenja u one koji predugo vladaју, jer znaju da vlast kvvari, a da preduga vlast, samo, predugo kvvari. Zato onome kome je stalo do demokratije neće, i pogotovu ne u izbornoj godini, pasti na pamet da menja izborne zakone kako bi jedna, ionako preduga, vladavina mogla da se produži u nedogled. U predugom poistovećenju s vlašću događa se to da vlastodršci počinju vlast, odnosno državu da shavajtu kao svoju dedovinu ili, što se svodi na isto, otadžbinu (*patriu* i zato su oni, obavezno – *patriote*), a slobodne izbore i moguću smenljivost vlasti kao napad na istu tu dedovinu/otadžbinu, pa iz toga

sasvim jasno sledi logika po kojoj mi (njihovoj) dedovini/otadžbini dugujemo sve a ona nama – ništa!

Političke slobode u dedovini/otadžbini pripadaju onoj vrsti sloboda o kojima ne može ništa lepo da se kaže. Reč je o slobodi shvaćenoj kao samovolja i, naravno, kao samovolja "jačih", onih koji su vlast, metodom uzurpacije, već stekli i sada je samo dalje održavaju. U takvoj slobodi mogući su izbori i svako, naravno, može da na njima učestvuje, da se politički organizuje, grupiše itd., ali sam proces odlučivanja je strukturiran tako da je odluka u mnogim segmentima i aspektima, zapravo, dirigovana, odnosno, skrojena po volji ili ćefu onih koji su već na vlasti. Time se, samo, produžuje uzurpacija, a režim sam sebe bira bar u istoj meri u kojoj ga bira narod. Kako je to moguće?

Na prvi pogled reklo bi se da su razlog tome raznolike nekorektnosti u izbornom postupku. Te nekorektnosti, naravno, postoje, ali one nisu uzrok nego posledica. Posledica – čega? Posledica činjenice da je vlast sebe uspešno (samo: doкле?) poistovetila s nečim što, navodno, nema alternativu, što je nezamenljivo, s nekom dedovinom/otadžbinom koja se, u uslovima prisile, pritisaka, propagande i zastrašivanja, naprosto mora izabrati. Na taj način je režim Izabran već pre samog izbora, te izbori, iako su "slobodni", zapravo i nisu slobodni. Sam režim može, onda, da na rečima bude za "demokratiju", ali demokratiju on nikada neće da shvati i prihvati kao prazno mesto vlasti, kao oblik bez supstance nego će u njoj da vidi samo šansu za moćnika i uzurpatora ili, što se svodi na isto, šansu za samovolju koju, pri tom, ulepšavaju priče o nužnoj borbi protiv ovoga ili onoga.

Promeniti političku realnost takvih slobodnih-ne-slobodnih izbora moguće je, samo, upornim učešćem na njima, stalnim dokazivanjem da izbora ipak ima i da ih mora biti, da niko nije unapred Izabran, da je unapred Izabrani samo jedan loš izbor i da se opozicioni optimizam vezuje uz "manje loš" izbor a ne uz "najbolji" i pogotovu ne uz "doživotni". Hoće li predstojeći izbori biti slobodni zavisi od njihovog ishoda i to bez obzira

na nekorektnosti same procedure! Svi oni koji, u ovom trenutku, pretenduju da preuzmu vlast putem izbora simbolišu kraj uzurpacije, kraj jedne vlasti koja, ubuduće, neće biti data ni bogom, ni istorijom, ni komunizmom, ni inercijom same uzurpacije, nego će *konačno* biti izabrana na ograničeni rok i smenljiva...

»Demokratija« kao uzurpacija vlasti¹³

Da li je to nešto novo? Ne! Svakako ne! To je samo još jedan oblik ispoljavanja demokratije na način Slobodana Miloševića! U čemu se ogleda takvo ispoljavanje "demokratije"? Zacelo, u njenom izigravanju ili, još jednostavnije, u prevari. Već predugo živimo "demokratiju" kao prevaru! Da li smo se na to navikli, kao na drugu prirodu? Ovog puta, ipak, reč je o izuzetno važnoj i, zapravo, o *odlučujućoj* prevari, pošto se ona javlja u okviru najvažnijeg oblika odlučivanja u jednom demokratskom političkom poretku, odnosno u okviru slobodnih izbora.

Da bi, u tom kontekstu, prevara bila moguća, da bi bila "efikasna", potrebno je da ona bude uverljiva. Sve treba da izgleda kao "oličenje" demokratije, s tim što će u datom "oličenju" kao nedostatak da se pojavi jedna "sitnica", a ta "sitnica" će biti upravo ono najvažnije: konačni rezultat izbora. Pri tom, čak i sam rezultat treba da deluje donekle uverljivo – Milošević je, po tom rezultatu, ubedljivo slabiji u prvom krugu... i šta onda "oni" hoće?! Prednost koju ima opozicija "priznaje se" (sve sami znaci navoda!), ali pri tom se polazi od ideje da opozicija neće biti "zahvalna", da neće prihvatiti prevaru, odnosno da će odustati od daljeg "nadmetanja"! Baš kao što je i većina Crnogoraca odustala od daljeg nadmetanja!

Režim, naravno, računa s tim da će demokratska opozicija ući u drugu vrstu nadmetanja, koja više neće imati *izbornu* obeležje. A takvo nadmetanje, bez sumnje, njemu mnogo više odgovara, pošto je on, pravo govoreći, ono prvo već izgubio a u ovom drugom, u samom startu, ima brojne prednosti i nesumnjivu nadmoć. Samo – dokle?

Kako u takvoj situaciji treba da reaguje opozicija? Naravno, ona ne sme da dopusti da bude prevarena. Samo, šta to znači? Najpre sledeće. Šta god da uradi, demokratska opozicija,

¹³ Objavljeno u Danasu, 4. oktobar 2000.

pri tom, mora da ostane – jedinstvena. To je uslov *sine qua non* uspeha. Imperativ jedinstva (koji uključuje privremenu, dobrovoljnu suspenziju političkog pluralizma) najvažniji je zato što on predstavlja (na kratki rok) jedino jemstvo praktične efikasnosti. Ključna nada koju režim ulaže u aktuelnu izbornu prevaru sastoji se u ideju o mogućoj podeli opozicije. Sve to, ukratko, znači da treba bespogovorno slediti strategiju za koju se (posle svih diskusija) opredeli Vojislav Koštunica.

Kad je reč o samoj toj strategiji, onda iz nje ne bi trebalo isključiti i mogućnost da se postojeći rezultati izbora podvrgnu izvesnoj proveri, odnosno da se traži njihova međunarodna verifikacija koju bi obavili, recimo, eksperti Ujedinjenih nacija, Rusije i Grčke. Ovu bi mogućnost trebalo ponuditi režimu (koji je, naravno, neće prihvatiti) s ciljem da se još jednom osvedoče njegove uzurpatorske i prevarantske namere.

Kad je reč o strategiji otpora, onda je potrebno, najpre, imati u vidu tešku egzistencijalnu situaciju ljudi koji žive na ovom tlu. Ni jedna mera koja se preduzima ne sme dodatno da ugrožava njihove već i onako teške životne uslove. Nedopustivo je i krajnje riskantno tražiti nove iscrpljujuće žrtve od ljudi. Epicentar otpora – ako tako smem da kažem – treba da se usmeri na funkciju predsednika Jugoslavije... Vojislav Koštunica kao legalno izabrani predesednik treba da (nastoji da) preuzme vlast na svim relevantnim nivoima političkog organizovanja u SRJ.

Svi oni koji podržavaju režim samo zato što su zastrašeni "fantomskim" moćima Slobodana Miloševića moraju da se stave pred dilemu, najpre, hoće li uopšte opstati na svojoj funkciji ako i dalje, uporno služe uzurpatora, a zatim, u težim slučajevima neposlušnosti, hoće li biti i krivično gonjeni. Neophodno je ustanoviti dvovlašće kao prelazni oblik vlasti. Novi predesednik SRJ treba da osvedoči svoju ulogu tako što će ustanoviti predsedničku palatu (recimo, u skupštini Beograda) iz koje će vršiti svoje funkcije. Delovanje ljudstva treba da se usmeri na masovni, ali mirni upad u institucije sistema koje potpadaju pod ingerenciju nove predsedničke vlasti i njihovo osvajanje.

Potrebno je stupiti u komunikaciju, na svim nivoima, sa administrativnim, vojnim i policijskim strukturama u SRJ. Treba aktivno osvajati mikro i makro vlast, a ne pasivno očekivati da će režim svoju vlast iz nekih raloga da prepusti opoziciji. Neophodno je i aktivno onemogućiti drugi krug izbora.

Potrebno je umnožavati oblike otpora do stupnja u kome uzurpatorska vlast neće moći da prati taj aktivizam... Demokratska opozicija Srbije ima u ovom trenutku odlučujuću *inicijativu* koju ne sme da prepusti režimu; ta inicijativa, takođe, ne sme da se raspline u nekoj pasivnosti ili inerciji nego mora da preraste u dominantni politički trend. Generalni otpor (što je više od štrajka) treba da rezultira generalnim aktivizmom masa koje će da stave tačku na čitavu priču!

Zamislivo je, naravno, i to da demokratska opozicija, za trenutak, izgubi ovu bitku. Razlog tome bi, svakako, bile njene loše procene i počinjene greške. Ipak, taj poraz ne bi značio da se u ovu bitku nije trebalo ni upuštati ili da se ušlo "preuranjeno", da se nije izabrao pravi trenutak itd. U toj stvari važi ista ona logika-događanja na kojoj je, svojevremeno, insistirala Roza Luksemburg! Ona je, naime, govorila da se porazi progresivnih istorijskih snaga (pri tom je pominjala proleterijat), sa stanovišta konačnog rezultata čitave borbe, uvek i nužno sastoje u "preuranjenom" preuzimanju vlasti, tako da se to osećanje "preuranjenosti", a s njom i moguće greške, u stvari i ne mogu izbeći, naprosto zato što se time, samo, stvaraju politički uslovi konačne pobede! Mislim da ista logika ponašanja vlada i u našim današnjim, prevratnim uslovima koji, međutim, nemaju naročite veze s političkim motivima Roze Luksemburg.

Ta logika ponašanja nam sugerise ne samo da вреди nego i da je neophodno delovati! Ako ne budemo u mogućnosti da danas savladamo režim oličeni u uzurpaciji vlasti pod vidom obmana i laži, onda iz toga sledi da će počinjene greške biti samo izvor životnih pouka koje će, na kraju, ipak rezultirati praktičnim uklanjanjem iz istorije te protivprirodne bludi koju danas u Evropi i na Balkanu oličava autoritarni, nedemokratski i prevarantski režim Slobodana Miloševića.

Događanje demokratije

Ljudi, je li to moguće? Moguće je! A ipak, ipak, da čovek ne poveruje! Zašto da ne poveruje? Pa, bez sumnje, zato što smo poslednjih desetak godina bili od strane režima toliko klevetani, pljačkani, maltretirani, ponižavani i ubijani (na razne načine) da je svest o propadanju postala, takoreći, naša sudbina. Pokušavali smo više puta da se otrgnemo zloj sudbini... i to nam, ipak, nije polazilo za rukom. Bilo je više tih proba i generalnih proba, a opet, nikako da stigne premijera! Ljude je, suviše često, opsedala neverica da je demokratski preobražaj društva uopšte moguć: drugde da, ali kod nas – ne, ne kod nas! Ta, nije li ova patrijarhalna i palanačka sredina i suviše bila naviknuta da živi mimo i nasuprot sveta, da bude vođena "čvrstom rukom", uvek nekim vođom, "ocem nacije" itd?!

Srećom, sve ove sumnje i malodušnosti nisu sprečile najhrabriji deo građana Srbije da, na valu opšteg odobravanja, u ime svih, učine ono što je izgledalo nemoguće ili, što je isto, da nemoguće učine mogućim. I upravo ta činjenica, danas, narodu Srbije nudi obeležje naroda koji je uspeo da svoju sudbinu preuzme u svoje ruke, da postane u modernom, civilizacijskom smislu slobodan narod. Jer, sloboda nije sazdana od bilo kakve, pa prema tome ni nacionalne ideologije ili mitova, nego je, pre svega, sama ta pobjeda nad nemogućim, nad "fatalnošću" jednog poretka koji nije sloboda, koji je poredak "čvrste ruke", tiranije, dominacije... Filozofi su ovu vrstu slobode nazvali *slobodom*. Kako je ona, kod nas, bila moguća?

Više nije sporno da se preobražaj nemogućeg (fatalizma) u moguće (slobodu) dogodio i to na jedan, rekli bismo, nepovratan način. Ostaje, ipak, pitanje: kako je taj preobražaj, taj prevrat bio moguć? Kako je bilo moguće da nemoguće postane moguće ili, što se svodi na isto, da osećanje fatalnosti u ljudima

isčezne? Kako se, i pored našeg već zaraznog "defetizma", pobjeda nad režimom ipak osvedočila kao stvarnost i to na jedan način koji je, bez sumnje, zadivio svet!?

Da bi se na ovo i slična pitanja dao smislen odgovor nije više dovoljno uzeti u obzir samo pojam *slobode-od*. Ovde se traži njen uzrok. Hoću da kažem da oslobađanje od tiranije ne iscrpljuje do kraja pojam *narodne slobode* ili *slobodnog naroda*. Naime, uvek je moguće da jednu tiraniju sruši druga. Ili da se nešto što izgleda kao oslobađanje izrodi ili pokaže svoje pravo i, zapravo, nakaradno lice... Takav je, bez sumnje, slučaj sa Miloševićevim "događanjem naroda" koje nas je, navodno, oslobodilo od izvesne "birokratije" i od suseda, a u stvari – *porobilo* na jedan, rekao bih, nepojaman način.

Ukoliko nije zasnovana na potvrdnom konceptu (*slobode-da*) koji, ubuduće, trajno osujećuje svaku vrstu *uzurpacije* slobode, onda svaka sloboda-od lako može da dođe u iskušenje da se ustanovi kao samovolja, hir ili, čak, uvod u neki novi oblik dominacije. "Događanje naroda", svakako, nije bilo nikakva potvrda oslobađanja ljudi na ovim prostorima nego je bilo sredstvo manipulativne uzurpacije slobode ili (narodne) suverenosti od strane jednog čoveka! Eto zašto taj instrumentalizovani populizam nije proizveo nikakav afirmativni preobražaj društva nego je, štaviše, naglasio najgora svojstva prethodnog, komunističkog režima.

Naš sadašnji prevrat razlikuje se od "događanja naroda" po tome što je on, s jedne strane, inspirisan afirmativnom slobodom a, s druge, što otvara perspektivu (pravno regulisanog) života unutar te iste slobode. Kako da to shvatimo? Najpre, sigurno je to da ljudi nisu 5. oktobra 2000. došli pred Skupštinu Jugoslavije da bi oborili nekakvu "birokratiju", niti da bi omogućili da sjaše Kurta a uzjaše Murta, nego zato što su videli da su im pokradeni glasovi na "slobodnim" izborima. Na prvi pogled, to ne deluje kao krupna stvar. Jer, šta sve ovaj režim do danas nije pokrao! Laž, prevara, otimačina i krađa su ovih desetak godina bili, takoreći, zakoniti oblik postojanja samog režima. Zašto bi, onda, krađa glasova bila tako strašna? Pa ipak, ipak,

tom krađom je pokradeno nešto što je ljudima izgledalo *najdragocenije*, a to je upravo nada u budućnost, u pravdu koja će doći, ukratko, san o slobodi! Nije ukradeno "ovo" ili "ono" nego, zapravo, *sve* i rezultat te krađe nad krađama morao je biti – gnev.

Sam lopov, pri tom, nije mogao ni da sanja u šta se upušta. Tog trenutka kad je ne-sloboda odlučila da sebe potvrdi time što će da pokrade izbore, ona se, u isti mah, odlučila na krađu nečega čiju vrednost, počev od vlastitih merila, jednostavno, nije mogla ni da pojmi. Jer, slobodni izbori su mnogo više od slobodnih izbora! Oni su kamen temeljac slobode jednog naroda, njegove slobode da izabere i potvrdi svoju slobodnu volju, svoju *slobodu-da!* Glasajući protiv Miloševića ljudi su glasali, najpre, za samu slobodu izbora, odnosno za demokratiju! Slobodni izbori su uska vrata kroz koja moraju da prođu sve druge slobode da bi njihovi projekti uopšte i mogli da stupe u društvo. I to je, onda, pokradeno!

Miloševićevo "događanje naroda" kao "oslobađanje" od kosmetske, vojvođanske i crnogorske "birokratije", a zatim i od SFRJ, imalo je za (krajnji) cilj da "svi Srbi žive u jednoj zemlji". Potpuno su uzaludna bila upozorenja da SFRJ predstavlja jedinu zemlju u kojoj svi Srbi mogu, mimo nasilja, zajedno da žive i da je njoj, samo, potreban demokratski preobražaj. Nasuprot tim jedino smislenim upozorenjima, parola "svi Srbi u jednoj zemlji" (podrazumeva se: bez ostalih naroda bivše SFRJ) mogla je biti podržana isključivo nasiljem koje, kao što znamo, nije dalo nikakve rezultate. U stvari, ono je jedino potvrdilo Miloševića kao "snagu" koja je čuvar i garant ostvarenja tog neprikosnovenog (ali utopijskog) projekta, a samim tim i neminovni uzurpator svake slobode u društvu.

Sadašnje oslobađanje naroda od Miloševićeve strategije nepogrešivosti i fatalnosti jeste potvrda jednog afirmativnog koncepta slobode u kojoj će, ubuduće, svaki Srbin gde god da živi s ponosom moći da kaže da pripada narodu koji je suštinski opredeljen za demokratiju, za civilizovane norme i standarde življenja. Demokratija je *bila* (iako se praksa sve do aktuelnog

prevrata ovim načelom nije rukovodila!) i *ostala* najviši nacionalni interes Srba. Da su "događanja naroda", kojim slučajem, umesto utopije života svih Srba u jednoj zemlji težila da ostvare demokratsku zemlju (ili: *naciju*, što je, onda, u civilizovanim uslovima više od *etnosa*) Srbiju, time bismo svakako bili pošteđeni užasnog desetogodišnjeg stradanja. Pitam se ima li još nekog ko bi mogao da ponudi bilo kakav argument (sem svoje ludosti) u prilog tvrdnje da postoje preči, jači i viši ciljevi zbog kojih su ove žrtve imale i imaju nakakav "dublji" smisao.

II.

Ambivalentnost Petog oktobra¹⁴

Šta se dogodilo petog oktobra 2000 godine u Srbiji?

Svi koji o tome donose sud složiće se sa činjenicom da je to istorijski datum. Pa ipak, nije jasno kakav. Među teoretičarima i političarima već se profilisu različite “strategije” i “taktike” tumačenja ovog datuma; pri tom, naravno, nema saglasnosti čak ni u vezi s pitanjem kako da se sam taj događaj nazove: *mirnom demokratskom revolucijom, pobunom, pučem, činom civilne neposlušnosti* ili na neki peti način. Ako je reč o *revoluciji*, ostaje pitanje da li je ona zaista demokratska ili ne, da li je mirna ili nasilna, trenutna ili trajna; ako je reč o *pobuni*, nejasno je da li je reč o građanskoj, narodnoj ili političkoj pobuni; ako je u pitanju *puč*, ostaje nerazjašnjeno ko ga je izveo i može li se on izvesti nedelovanjem. Sva ova pitanja upućuju na izvestan disenzus u vezi sa imenovanjem petooktobarskog *prevrata* (evo još jednog mogućeg naziva). Naravno, odgovor na pitanje šta se tog datuma dogodilo bio bi na neki način obavezujući: od njega bi zavisilo kako da posmatramo dane koji dolaze “posle Miloševića”. U samo imenovanje – recimo, tvrdnju da je reč o *mirnoj demokratskoj revoluciji* – ugrađena su, svakako, izvesna očekivanja. Da li su ona opravdana? Stvar, očigledno, nije sasvim jasna; i nije jasno da li je to, uopšte, neka Stvar (s malim ili velikim S).

Možemo li reći da ova nejasnoća dolazi otuda što mi, u stvari, nemamo dovoljnu "istorijsku distancu", što smo previše zainteresovani učesnici događanja, pa nam subjektivno-ideološki aspekt tumačenja iskrivljuje optiku, remeti perspektivu

¹⁴ Objavljeno u Novoj srpskoj političkoj misli, posebnom izdanju 1 (15. marta 2001).

(objektivnog) uvida u istorijski smisao toga što se Petog oktobra zaista dogodilo? Naravno, izvesno iskrivljenje optike uvek je moguće. Ono je opasnost i kada istorijske distance ima i kada je nema. Mnogi koji ocenjuju neko događanje neminovno su žrtve svojih ideoloških, političkih ili teorijskih predrasuda, što ih, onda, nagoni da donose pogrešne ocene. U našem slučaju, ipak, nedostatak istorijske distance mora da se protumači na jedan osoben način, a ne nužno kao izvor sazajnih predrasuda. Naime, mi nismo zbog nedostatka istorijske distance *nužno* ophrvani pristrasnim, iskrivljenim, ako ne i ideološkim tumačenjem bilo čega, pa i petooktobarskog događaja. Ipak, zbog tog nedostataka mi smo *u načelu* ograničeni, to jest nismo u stanju da damo nedvosmislen ili apodiktičan odgovor na pitanje šta se tu, zapravo, dogodilo! Naša sazajna nemoć je, ovde, čini se, konstitucionalne naravi! Šta to zapravo znači?

Podimo od pitanja: kakav smisao ima tvrdnja o *nepostojanju istorijske distance*? Najpre, taj da je istorija *u toku*. Peti oktobar se dogodio, ali istorijski smisao Petog oktobra se još nije dogodio! Iz toga, zatim, sledi da je ono što se petog oktobra dogodilo događaj koji se samo delimično dogodio. Mi se nadamo da je to na kraju ipak biti mirna demokratska revolucija. Ipak, to je samo nada. Hoće li se ona ostavriti? Eto pitanja koje nećemo lako izbeći. U svakom slučaju, peti oktobar simbolizuje početak jedne priče koja će još da potraje. Ostatak te priče, koji tek treba da se dogodi – a u kome ćemo i “mi” učestvovati – može da izmeni prvobitno značenje događaja. Recimo: može da se pokaže da to i nije u pravom smislu demokratska revolucija, da je, pre, reč o *simulaciji demokratije* ili da tu, čak, ni nema “suštinskih” ili “korenitih” promena, bile one “dobre” ili “loše”, te da je problematična i sama tvrdnja da je tu reč o *revoluciji*. Ta neizvesnost ima, u ovom kontekstu, konstitucionalno obeležje.

Nama, danas, peti oktobar izgleda kao uvod u značajan strukturalni preobražaj društva. Ipak, šta istoriju sprečava da sutra pokaže kako je to bila samo jedna izjalovljena pretpostavka? Da nikakvog suštinskog preobražaja nema, te da, u tom smislu, nasilje koje je uloženo u čitavu priču jeste samo neka vrsta po-

bune ili puča... Priča o pobuni/puču, naravno, umanjuje očekivanja koja su ugrađena u sintagmu *mirna demokratska revolucija* i redefiniše pravac mogućih promena, nastao petooktobarskim događanjem. Bez obzira što ovakav zaključak nije verovatan, on, ipak, nije ni nemoguć! Zašto nije nemoguć? Zato što nazvati Peti oktobar mirnom demokratskom revolucijom ne podrazumeva (bar ne danas) nikakvu konstataciju nego, pre, jednu performativnu operaciju koja nešto obećava, sugerise i u isti mah gradi tu stvarnost koju obećava. A sa obećanjima, za razliku od činjenica, uvek postoji neizvesnost hoće li biti ispunjena.

Dakle, ako već samo imenujuće-određivanje Petog oktobra nije konstativ nego performativ, onda iz toga sledi (1) da mi još uvek nemamo niti možemo imati *objektivan* uvid u to šta Peti oktobar jeste (u ovom kontekstu je, reklo bi se, pitanje *šta*, zajedno sa svojim podrazumevajućim konstativnim pretenzijama, naprosto – neumesno) i (2) da upravo sada (ovaj tekst je pisan poslednjih dana XX veka!) učestvujemo u pravljenju istorije koja će nam tek “reći” šta će taj (iako “prošli” ipak još uvek aktuelan) datim biti. Zato, mi u ovom trenutku ne možemo da deskriptivno-teorijski govorimo o Petom oktobru a da, pri tom, mislimo da smo rekli “sve” ili ono “suštinsko”... Ne, suština bi u svakom iscrpnom (ali ne i megalomanskom) opisu uvek nedostajala, jer ona se, upravo, otkriva u onom *Petom oktobru* za koji se *mi* (tu, svakako, ostaje otvoreno i pitanje: koji *mi*?) zalažemo! Kada jedan političar tvrdi da je tu reč o *demokratskoj revoluciji*, a drugi o *puču* oni, tada, još uvek ništa ne konstatuju nego, pre, traže izvesnu saglasnost i, u krajnjoj liniji, teže (idealnom) konsenzusu.

*

Ova vrsta ponašanja može da se nazove i performativnim samorazumevajućim-uspostavljanjem Istorije. U našim aktuelnom uslovima, ovo uspostavljanje Istorije prate i izvesni ideološki i politički sukobi tumačenja. Oni svedoče o nezaobi-

laznom prisustvu sile u samom *razumevanju* Istorije. Nije svako tumačenje podjednako snažno, odnosno praktički relevantno. U konkretnom slučaju, to bi značilo da narod koji se petog oktobra okupio pred skupštinom Jugoslavije ima, u tom pogledu, privilegovanu poziciju. Obično se kaže: pobednici pišu istoriju. To je pojednostavljivanje koje, međutim, naglašava važnost snage/sile u performativnoj izgradnji stvarnosti. Pobednici možda ne pišu istoriju, ali je svakako prave. Tumačenje bez snage/sile bilo bi *praktički* (što ne znači, bar ne nužno, i teorijski) irelevantno, tako da ne bi moglo da utiče na proces izgradnje stvarnog. Drugim rečima, bez snage/sile tumačenje Istorije ne bi bilo u stanju da interpretativnim obećanjem smisla izgradi stvarnost za koju se zalaže. Preostaje još samo pitanje: o kakvoj performativnoj snazi/sili je u našem slučaju reč?

O ovom problemu potrebno je, najpre, razmisliti u načelnoj ravni. O performativnoj snazi može da se govori kao o snazi koja dolazi od (socijalnog, političkog, “duhovnog”) pokreta ili od (već postojećeg) institucionalnog stanja, statusa. Drugim rečima, snaga nekog performativnog iskaza, koji gradi stvarnost, koreni se bilo u (1) legitimišućem kretanju, odnosno kretanju zasnivanja novog poretka, institucija ili novog prava, na temelju, recimo, “prirodnog” prava, “pravde” itd., bilo u (2) već utvrđenom, starom institucionalnom poretku, odnosno “pozitivnom” pravu, već utvrđenom statusu i, naročito statusu *quo ante bellum*. Ukratko, performativna snaga dolazi bilo od legitimiteta bilo od legaliteta. Kako stvar (ili: Stvar?) stoji sa Petim oktobrom?

Na prvi pogled, rekli bismo da je slučaj Petog oktobra dosta jednostavan. Legalno postojeći režim izgubio je izbore, a to je, svakako, bila potvrda činjenice da je on već pre toga izgubio legitimnost (pokazao se kao nepravedan, nasilan, nedemokratski, neefikasan i, ukratko, rušilački). No, pošto sam režim nije želeo da prizna izborni poraz, rezultat je morao biti: u isti mah pravedno (legitimišuće) i nasilno (obavljeno na najbolji mogući način, dakle: bez krvi) svrgavanje uzurpatorske vlasti. Time se, zatim, uspostavila interpretativna i praktična

pobeda legitimnosti. Sam pokret zasnivanja novog poretka, koji implicira raskid sa uzurpiranim legalitetom, proglašava ono što se dogodilo petog oktobra – *legitimnim događajem*. Da li sve veće okupljanje ljudi oko projekta koji je iniciran petog oktobra (što je bilo vidljivo već u istraživanjima javnog mnjenja, a zatim i na upravo održanim izborima za skuštinu Srbije) ukazuje (blanko?) i na legitimnost budućih procesa (kakvi god da su oni?!). Da li legitimišuće kretanju nastalo petog oktobra ima snagu koja je zaista u stanju da izgradi novi (pravedniji? demokratski?) poredak? Potvrdni odgovor na ovo pitanje podrazumevao bi jedno optimističko viđenje, s jedne strane, prevrata koji je obavljen Petog oktobra i, s druge strane, kretanja legitimnosti koje (kretanje) je usledilo kasnije i koje će uslediti u budućnosti. Da li je taj optimizam opravdan? Hoće li novi poredak, koji sada zacemento nastaje, odgovoriti ovim očekivanjima? Hoće li, zaista, biti pravedniji, efikasniji i dovoljno (dakle, optimalno a ne maksimalno) demokratski? I da li legitimišuće kretanje može i da ne ispuni svoj cilj, da se, u nekom kontraindikativnom procesu, izvrgne u svoju suprotnost? Bez sumnje, to je jedan problem!

Ali, to je problem svih dosadašnjih revolucija! Naime, performativna snaga legitimne (revolucionarne) volje pre ili kasnije gubi svoju legitimnost ako ne nađe put do novog prava koje će da ograniči svaku vrstu samovolje, makar ona bila i *revolucionarna*. Pri tom, samovolja nije isto što i sloboda i problem sa samovoljom je u tome što se ona uvek, pre ili kasnije, izvrgne u suprotnost slobode. Odluka da se, putem nasilja, izvrši strukturalni prevrat društva mora, što pre, da se oslobodi *decizionističi profilisanog delovanja* (koje je, zapravo, iskušenje svake revolucije) da bi legitimne sadržaje ostvarila unutar zakono-davnog ili ustavo-tvornog kretanja, odnosno delovanja koje posredstvom starog legaliteta (minimalnim ogrešenjem o njega) re-definiše novi ili pravedniji poredak, što znači u isti mah: i legitimitet i legalitet.

Akteri petooktobarskog događaja bili su, bez sumnje, bili svesni opasnosti da čitava Stvar može da se izvrgne u još

jedan i zapravo treći model decizionizma, imajući u vidu da je poslednjih pedesetak godina funkcionisala dva, najpre Titov, a zatim Miloševićev... U danima posle Miloševića, lideri tog događaja nisu želeli da upadnu u dve krajnosti: (1) da snagom legitimne volje potpuno ponište načelo legaliteta koje je nasleđeno od *ancien régime-a* čime bi nastala svojevrsna (ako je tako nešto uopšte zamislivo) “demokratska”/kuturna revolucija ili bar jedan haotični (pred ili post-revolucionarni: svejedno) decizionizam; i (2) oni nisu dopustili da snaga legitimne volje samu sebe potpuno ukine, odnosno da sebe (kao snagu) vrati poretku/legalitetu *ancien régime-a* i time se, jednostavno, ukloni sa scene. Nađeno je treće, *kompromisno* rešenje: legalitet *ancien régime-a* nije poništen, ali je poništena njegova snaga. Legitimno delovanje je imalo snagu, ali je, ipak, bilo ograničeno legalitetom bez snage. To rešenje se pokazalo kao moguće zato što su najvažniji izbori u Srbiji, izbori za republički parlament, bili obećani, odnosno zakazani za 23. Decembar 2000. Da toga nije bilo situacija u Srbiji bi se, svakako, na nužan način radikalizovala.

Naravno, kritike ovog kompromisnog rešenja nisu mogla da izostanu i one su se zasnivale na favorizovanju jednog od momenata: dobar je ili čisti legalitet ili čisti legitimitet (u svakom slučaju: *kompromis* nije dobar!). Jedni su smatrali da postoji nedovoljnost legitimne, dakle, revolucionarne (“jakobinske”?) akcije, one koja se ne obazire na legalitet nego na suštinu (obećanje) pravednosti, te, prema tome, teži brzom preobražaju stvarnosti i kažnjavanju svih zločina, odnosno svega što pruža otpor preobražaju; po drugima bilo je neophodno da se očuva i poštuje legalitet bez obzira na stupanj njegove nelegitimnosti. Branitelji legaliteta se dele na (1) one koji uzimaju u zaštitu stari režim i na (2) one kojima je stalo da se kroz legalni preobražaj legaliteta stignu do jednog pravednijeg pravnog ustrojstva društva. Ukratko, kritičke primedbe su bile uperene u legalitet koga po jednim ima *previše* a po drugima *premalo*. To, naravno, sugeriše ideju da je pravno ustrojstvo u vrlo problematičnom stanju. Nema pravnog/pravednog

prava. No, kada je već tako, onda su iz toga nužno sledila dva oprečna zaključka: (1) bolja je pravda bez prava nego pravo bez pravde i (2) bolje je bilo kakvo pravo (uključujući i pravo bez pravde!) nego – nikakvo. U situaciji poremećenog pravnog ustrojstva društva, kada se tim poremećajem stalno generira konflikt između legaliteta i legitimiteta, ljudi se dele na one koji više vole ili »pravdu« ili »pravo«... Ali, to su veoma nesrećne situacije za svako društvo i zato je mnogo bolje da se nađe kakav-takav kompromis između prava i pravde, legaliteta i legitimiteta, kao uvod u njihovo stapanje, odnosno konstituisanje jednog pravog/pravednog prava...

*

Zato kompromis između legaliteta bez snage i snažne legitimnosti bez uporišta u legalitetu nije, bar ne *u načelu*, bilo moguće kritikovati. Primedbe s jedne ili s druge strane mogle su, u pojedinostima, da budu umesne, ali one nisu imale strateško značenja. Možda je smena nekih važnih funkcionera represivnog aparata starog režima bila moguća. Time bi se, začelo, (performativna) snaga legaliteta dodatno umanjila. Ali, desuptancijalizacija represivnih institucija je već bila izvršena tako da ni privremeni ostanak na “vlasti” tih funkcionera nije mogao da stvori neku veću štetu. S druge strane, prigovori o “kršenju legaliteta” mogli su, takođe, da budu umesni, pošto nije svako kršenje koje krši legalitet legitimno. (Na to su, uostalom, ukazivali i sami lideri DOS-a.) Ali, stari režim je ne samo (a) uzurpirao legalitet nego ga je (b) na svakom koraku kršio i zatim, konačno, (c) potpuno ispraznio bilo kakvim legitimnim sadržajem. A van odnosa sa legitimitetom (ili: po sebi) legalitet, naprosto, nije ni dobro ni zlo, odnosno može da bude i jedno i drugo, shodno tome koji su sadržaji kroz njega propušteni... Tako, na primer, Hitler je sasvim legalno, dakle, »po proceduri«, ubijao Jevreje, pa time, svakako, nije bio manje zločinac... Zato je kritika kršenja prava, koja se temelji na stanovištu uzurpiranog legaliteta, naprosto – nelegitimna. U

stvari, ona hoće nemoguće: da se prihvati kao po sebi legitiman stari poredak i da mu se, prema tome, vrati (performativna) snaga kojom bi on nastavio da oblikuje/pravi stvarnost.

Posle decembarske izborne pobede DOS-a, u uslovima u kojima je disproporcija (ako je to disproporcija) između legaliteta i legitimiteta na neki način prevladana (da li *konačno?*), biće, međutim, još uvek dovoljno prostora za kritičke zamerke (naravno, od strane onih koji nisu na vlasti), uperene u legalitet koga, još uvek, ima ili »previše« ili »premalom«. To su zamerke zbog (1) spore, *legalistički bornirane* akcije (u stilu: »držati se zakona kao pijan plota« itd.), odnosno zbog nedostatka legitimnog (decizionističkog, pa i revolucionarnog) delovanja koje se ne obazire na legalitet ili (2) zbog kršenja, ovog puta *običajnog* legaliteta, dakle, dobrih navika, tradicija, rituala, mitova, zabluda, predrasuda i u krajnjoj liniji patrijarhalnog, palanačkog duha... Kakava je priroda tih zamerki? Da li su one umesne ili ne? Jedno je sigurno. One sugerišu ideju da je na decembarskim izborima disproporcija između legaliteta i legitimiteta samo formalno prevladana, a da supstancijalno i dalje važi. Razlika između *formalnog* i *supstancijalnog* se, ovde, ispoljava i kao razlika između papirnatoog normativizma i živih sadržaja koji mu pružaju otpor... Iz toga dalje sledi da uspostavljanje pravednog legaliteta/prava nije tek čisto-pravni nego i politički gest, zato što on mora da savlada *otpore* koji dolaze bilo od konzervativne običajnosti bilo od (kod nas prevladavajućih) decizionističkih sklonosti. Hoće li nova vlast uspeti da konstituiše jednu državu (kako god da se ona zove!) koja bi počivala na (1) pravdenom, dakle, građanski/demokratski profilisanom pravu, čija (2) regulativa ne bi bila »papirnata«, jer ne bi trpela nadmoćni otpor običajne ili decizionističke heteronomije?

Bez sumnje, nova vlast u Srbiji/Jugoslaviji, u meri u kojoj je konsenzualno-demokratska, imaće dobre izgleda da savlada iskušenja *decizionističkog* koncepta vlasti. Naprotiv, ona će već mnogo teže uspeti da savlada otpore koji dolaze od autoritarnosti sklone palanačke običajnosti koja je, uostalom oduvek, pružala (bučne ili tihe) otpore evropeizaciji i modern-

izaciji društva... Ključna opasnost koja pred tom vlašću stoji je sledeća: da bi izbegla decizionističku samovolju ona može da pribegne apologiji običajnog »legaliteta« ili, pak, da bi izbegla zablude i predrasude običajnog »legaliteta«, može da se opredeli za decizionističku samovolju i nasilje. Dakle, pod pritiskom koji dolazi s »leve« ili s »desne« strane, nova vlast može, naizmenično, da podlegne bilo »desnom« bilo »levom« odgovoru! Pri tom, naravno, nije reč o parlamentarnoj levici ili desnici koja je u liberalno-demokratskim uslovima normalna pojava nego o ekstremnom političkom izrazu »levog« ili »desnog« (a te strategije su kod nas često bile nejasne i isprepletene). Tu, naravno, postoji jedna linija koja ipak jasno razdvaja ekstremizam od naglašenog levog ili desnog opredeljenja, pošto ekstremizam uvek nekako prekoračuje i ruši evropski ili, što se svodi na isto, liberalno-demokratski smer u razvitku društva. Ukratko, nova vlast može samu sebe da pobedi i to na paradoksalan način, pokušavajući da se obračuna sa starim poretkom (koji je u isti mah bio i »levi« i »desni«) upravo – njegovim sredstvima!

Ako bi se to dogodilo, onda bi teško moglo da se kaže da je Peti oktobar bio jedna demokratska revolucija, bez obzira šta o tome misle njegovi učesnici! Revolucija je uvek nekakav temeljni (strukturalni) preobražaj društva koji podrazumeva nasilno (mada, u našem slučaju, vidimo da nasilje može da se dogodi i bez "krvi") rušenje prethodnog režima i uspostavljanje novog. Naravno, novo ne mora uvek da bude i dobro, jer može da se pokaže ne samo boljim nego i gorim od prethodnog. To je, uostalom, iskustvo mnogih revolucija. U našem slučaju imamo, bar na prvi pogled, dosta jasnu situaciju: jedno ne-demokratsko društvo ili režim postaje demokratsko, što, zacemento, predstavlja temeljni preobražaj. Ali, nasilni prevrat koji obećava temeljni preobražaj društva a pri tom ga ne ostvari, može, u najboljem slučaju, da bude *neuspela revolucija* (kojoj sledi izvesna *restauracija* starog režima i starih predrasuda, datih, samo, u novom ruhu) ili nekakav *puč*!

Ako bi se pokazalo da je Peti oktobar ipak samo *neuspeli* temeljni preobražaj društva, onda bi ljudi, još uvek,

mogli, bar neko vreme, da gaje iluziju kako je tu reč o “demokratskoj revoluciji”. Pri tom, snaga performativnog samo-tumačenja istorije se oslanja uz institucije koje oblikuju stvarnost, pa ako to ipak nisu demokratske institucije (sem po imenu), onda će one potražiti *ideološku* nadoknadu za taj nedostatak, ali ljudska energija, snaga će vrlo brzo da se istroši i od pobednika u “ratu” postaće gubitnik u “miru”! Dakle, u registru ideološki-iskrivljenog tumačenja Petog oktobra sintagma *mirna demokratska revolucija* može da poprimi jednu neželjenu konotaciju koja oportunistički izlazi u susret *otporima* (pre svega onome liberalnom iz sintagme *liberalno-demokratsko* i, zatim, modernizaciji, otvaranju ka Svetu/Evropi itd.) koji dolaze od rigidne običajnosti, odnosno od inercije palanačkog “stila” življenja itd. Ta konotacija, takođe, može da legitimiše jednu političku stvarnost koja, u ruhu “demokratskog” zakona, upravo izigrava *zakon* stavljajući ga u drugi plan, kao instrument jedne decizionističke politike koja narodnu suverenost shvata kao (struktuuriranu ili ne) samovolju i uzurpaciju. U tom slučaju imali bismo jedan “novi” poredak, ali novi na jedan nepoželjan, odnosno “stari” način...

Nije sporno da će nova Srbija/Jugoslavija uskoro steći jedan pravni profil koji će, unutar vlastitih artikulacija (formulacija), da štiti (a ne izigrava) svoj status vrednosti-po-sebi, odnosno samo načelo *vladavine prava*. Takođe, nije sporno da će, unutar tih artikulacija, da nađu svoje mesto i načela ljudskih prava i demokratije. Pa ipak, mogući i, čak, predvidljivi otpori primarno-pravnom statusu poretka u Srbiji/Jugoslaviji dolaziće, najpre, od patrijarhalno-palanačke običajnosti u kojoj smo ukorenjeni na jedan teško iskorenljiv način. A ta običajnost je odlična struktura-dočeka za decizionistički model politike koji odluku i vlast stavlja ispred zakona i opšteg važenja. Kod nas *nikada* nije ni postojao (sem u mitskim predstavama), kao primarno zastupljen, model *vladavine prava*, tako da je, u stvari, decizionizam, odnosno stanovište u kome je političko odlučivanje prvo ili iznad prava, već poodavno sastavni deo naše običajnosti! Naravno, u meri u kojoj je sprega palanačke i de-

cizionističke običajnosti kod nas “nesalomljiva”, u toj meri nije teško pretpostaviti da će i predstojeći pokušaji zasnivanja demokratskog legaliteta po uzoru na Evropu završiti uspostavljanjem samo još jedne papirnate demokratije, računajući da takvih u svetu, uostalom, ima na pretek!

Prema tome, da bi Peti oktobar zaista bio *demokratska revolucija* potrebno je, najpre, da se savladaju svi konzervativni otpori koji sprečavaju da interes za pravo i pravdu, odnosno demokratiju postane prvi i najvažniji interes društva. Ti otpori se, međutim, ne mogu savladati nikakvom *silom* iza koje stoje političke »mere« i »odluke«, i još manje politikom izvesnih kompromisa, koja (pilitika) jedne otpore jača da bi ih koristila *protiv* drugih, već, samo, intervencijom izvesne demokratske kulture, koja je u isti mah politička, pravna, ekonomska i, konačno, sama kultura življenja. Ova intervencija, zacemento, ne može da se *naruči*, ali politika može da stvori institucionalne uslove u kojima će ona imati optimalne pretpostavke za razvoj, a time i povoljne uslove za konfrontaciju sa još uvek predominantno palanačkom inercijom u kojoj živimo. Peti oktobar je snažna delegitimacija ove inercije i, uopšte, vrednosne patologije koju smo živeli decenijama unazad. Reč je o patologiji unutar koje je opšti ekvivalent *svih* vrednosti funkcionisao jedanput kao politička podobnost, a drugi put nacional-patriotska zakletva... Demokratska kultura, međutim, podrazumeva društvenu kompleksnost u kojoj različite i nesvodive *vrednosti* (odn. *vrednosne sfere*: pravo, moral, nauka, ekonomija itd.) vraćaju sebi svoju autonomiju, a samu funkciju opšteg ekvivalenta poveravaju – novcu, s tim što se, onda, ta njegova funkcija ograničava na sferu tržišnih odnosa.

Demokratske promene i otpori¹⁵

U Beogradu postoji danas, u teorijskoj misli koja prati aktuelno događanje, nekoliko važnih konsenzusa. Prvi, svakako najvažniji, izražava izvesno zadovoljstvo: dobro je što je režim Slobodana Miloševića srušen. Niko teorijski ozbiljan/relevantan nije spreman da tu Stvar ospori... Ipak, postoji i drugi konsenzus koji je obeležen – nezadovoljstvom. Niko nije sasvim zadovoljan razvojem događaja posle Petog oktobra. Svi će se brzo složiti da je u to događanje ugrađena izvesna *nedovoljnost* koja legitimise i moguće kritičke opaske...

No, tu gde je na raspolaganju kritički stav, tu se, odmah, mogu naći i preterivanje u vezi s njim. Tako imamo slučaj intelektualaca koji, bez obzira što su dugi niz godina oštro prigovarali Miloševićevom režimu i što i sada misle da je sasvim dobro što je on srušen, ipak spremno tvrde kako se posle Petog oktobra »ništa bitno nije promenilo«, pošto se sve »svodi na isto«... Ovo shvatanje je, rekli bismo, pomalo protivurečno. Jer, ako se aktuelno dešavanje svodi na jedno *déjà vu*, onda bi, otuda, sledilo da je ono samo privid nekakvih promena. Privid kojim se ljudi samo nepotrebno »zamajavaju«. Pa ako je to tačno, iz toga sledi da bi bolje bilo da je *ancien régime* ostao na vlasti, pošto s njime, bar, nikakvih iluzija nema...

I zaista, kod nas se mogu naći osobe koje se drže te logike (ako je to logika), pa su, onda, spremne da tvrde kako je sada »još gore nego za vreme Miloševića«! Mislim da tu pojavu preterane kritike, ipak, ne bismo smeli olako da zaobiđemo ili da je apsolviramo unutar odrednice tipa »sindrom kritizerstva«... Bolje je, verujem, biti oprezan i poći od pitanja:

¹⁵ Objavljeno u zborniku *Revolucija i poredak*, Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, 2001.

šta se za ovih nekoliko meseci posle Petog oktobra zaista dogodilo (ako se dogodilo) kao *značajna promena*? U tom slučaju bismo, naravno, imali i uvid u granice promena a, zatim, i u moguće »otpore« i »prepreke« koje stoje pred još važnijim promenama.

Mislim da je, u tom smislu, moguće navesti bar dve značajne i dobrodošle promene koje su se desile od Petog oktobra pa do danas (ovaj tekst je pisan sredinom marta 2001.). Prvu bismo mogli da odredimo kao spoljno-političku, a drugu kao unutrašnje-političku. Prva se odnosi na *otvaranje Srbije/Jugoslavije prema svetu*, a druga na nešto što bi se nazvalo *simbiozom legaliteta i legitimiteta*. Pogledajmo, najpre, ovaj prvi momenat.

Bez sumnje, niko ne može da ospori činjenicu da je Jugoslavija u vrlo kratkom vremenu uspela da se vrati u mnoge međunarodne institucije. Takvo otvaranje prema svetu je pre godinu dana izgledalo potpuno nemoguće. Ipak, moramo ovde imati u vidu i eventualne prigovore ovom otvaranju Srbije/Jugoslavije prema svetu. Naime, neko bi mogao reći da između ova dva »entiteta« (Srbije/Jugoslavije i sveta) još uvek ne postoji nikakva značajnija cirkulacija sadržaja (otvorena su »vrata« kroz koja ništa ne prolazi) i, zatim, mogla bi se staviti primedba da je taj proces daleko od dovršenog, a možda i odmah već zaprečen, jer se (simultano sa otvaranjem) pružaju i izvesni otpori »integraciji u svet« (recimo, otpori prihvatanju pune saradnje sa nekim međunarodnim institucijama, počev od haškog tribunala).

Prvi prigovor nije sasvim tačan. Jedan broj donacija iz sveta je primljen, tako da je Srbija ove zime imala bar kolikotoliko pristojno grejanje! Tačno je da pomenuta cirkulacija još nije ni približno poželjna. Ipak, ona je postala moguća, to jest nije više *nezamisliva*, kao što je to bio slučaj pre godinu dana! Opšte je mišljenje ekonomista da Srbija bez uključenja u svet-ske materijalne tokove (razmena, donacije, kreditiranje, investicije itd.) nema šansu da se »izvuče« iz sadašnjih očajnih prilika. Prigovor koji dolazi, ovog puta, od strane konzervativnih snaga

u Srbiji – bolje je biti siromašan i dostojanstven nego materijalno zbrinut i, pri tom, ponižen – naprosto, nije valjan. Oskudica i beda su, upravo, izvor poniženja u kome se gubi svako dostojanstvo. I više od toga: u bedi se i političke institucije nužno kvare. Kao što je teško zamislivo da sudstvo funkcioniše bez korupcije u uslovima u kojima sudije imaju bedne plate, isto tako je teško zamislivo da u opštoj bedi društva država ima potpuno »dostojanstven« i »neiskvaren« lik.

Svi ćemo se složiti – a to je, onda, još jedan naš konsenzus – da država predstavlja neku zajednicu i da ta zajednica nastaje radi nekog dobra. Ovo shvatanje moguće je pročitati već na prvoj stranici Aristotelove *Politike*. Ipak, političko iskustvo je, bar Aristotelu, govorilo da pored *dobrih* državnih zajednica (u kojima se poštuju zakoni) postoje i one *loše*, te da je glavni razlog njihovog kvarenja samovolja koja se motiviše (nepoštim, dakle, egističkim) interesima vlastodržaca (bilo da je u pitanju jedan ili da ih ima više). Mi bismo to nazvali – korupcijom. Korupcija je najveći neprijatelj svakog političko-pravnog poretka i čistote njegovih principa. Ona se, ipak, nužno stvara tu gde je strast za bezobzirnim sticanjem jača od mehanizama kontrole i samokontrole. Situacija opšte bede je, rekao bih, klevka te strasti...

Zato je iskorak iz bede – a taj iskorak, ovde, koincidira s *otvaranjem prema svetu* – nužna i, zapravo, »infrastrukturna« pretpostavka za ostvarenje jedne valjane pravo-političke zajednice. Nema dobre države čiji su građani bednici... Nema valjane liberalno-demokratske »superstrukture« u čijem bi materijalnom temelju ležala – otimačina, lopovluk, korupcija. Iz toga sledi da bi otvaranje prema svetu *radi* materijalne stabilizacije ili, ako hoćete, opstanka Jugoslavije/Srbije morao biti prioritet politike koja se, danas, na ovom tlu vodi.

Ali stvari, ipak, nisu tako jednostavne. Svet nije spreman da se otvori prema Srbiji/Jugoslaviji ako se ona na valjan način ne otvori prema njemu. U tom je smislu drugi prigovor koji smo naveli – da taj proces (otvaranja) nije dovršen – i dalje u igri. On počiva na pretpostavci da politička elita u Srbiji, iako

se deklarativno zalaže za liberalno demokratski poredak i/ili povratak u Evropu, ipak nije spremna da prihvati svet shvaćen kao Globalno selo, odnosno kao realnost u kojoj važnu ulogu imaju izvesni procesi *globalizacije*.

Da li ovaj *otpor globalizaciji* baca senku na aktuelno otvaranje Srbije prema Evropi/svetu? Da li je snaga tog otpora tolika da će ona, u sudnoj instanci (koja je, možda, instanca našeg opstanka?), da osujeti i to (prioritetno) otvaranje Jugoslavije/Srbije prema svetlu koje postoji *radi* materijalne stabilizacije zemlje? Hoćemo li još jednom izabrati da budemo *bedni* ali zato »ponosni« i pri tom, naravno, ubeđeni u vlastitu *izuzetnost*?! Šta god da izaberemo, ostaje da su otpori upereni protiv otvaranja prema svetlu, u stvari, samo deo davnašnjih otpora civilizacijskim procesima, na ovom tlu. Pitanje tih otpora naše je unutrašnje pitanje, koje nije samo političko nego i običajno. Ovde se ono profiliše kao problem *nerazumevanja* onoga što se danas događa u svetlu.

Sami otpori tzv. *globalizaciji* temelje se ne toliko na pravnoj, ekonomskoj, tehološkoj ili medijskoj, već na političkoj interpretaciji ovog pojma. Sintagma *novi svetski poredak* koristi se da označi ili osudi političku hegemoniju koju, posle sloma bipolarne strukture svetskog poretka, Sjedinjene američke države imaju u svetlu. Svi procesi globalizacije, ne samo u svojim političkim aspektima, tumače se kao potvrda ove hegemonije. Time se, međutim, previđa ono što stoji *u suštine* (ako smem da upotrebim tu reč) samog procesa globalizacije! Naime, previđa se da je tu u pitanju *pravni*, a ne *politički* proces.

Reč je o procesu koji nalaže proceduru (pravne) regulacije i ograničenja suverenosti zemalja u Globalnom selu! Ukoliko se pitanje suverenosti posmatra samo kao političko (a ne kao pravno) pitanje, onda će njeno ograničenje uvek i nužno da se shvata kao dokaz nečije hegemonije i ništa više i ništa drugo od toga. Bez sumnje je da, politički gledano, danas u svetlu postoji izvesna globalna hegemonija (a donekle i lokalne), samo, ideja ograničene suverenosti u Globalnom selu se nikako ne može svesti na nju. Osnovni zadatak svetske politike ili politike sa

stanovišta globalizacije jeste da se pacifikuju sukobi, odnosno da se nasilje između »suverenih« država i unutar njih podvede pod *pravnu* regulaciju Globalnog sela. Ta tendencija se danas u svetu probija kao dominantna. Drugi svetski rat je bio poslednji istorijski slučaj kada su se ne samo velike sile nego i sve zemlje u svetu ponašale u skladu s načelom svoje pune suverenosti...!

Nas je poslednjih deset godina preskupo koštalo neuviđanje tendencije po kojoj su, u svetu, odnosi prvenstveno *pravno* regulisani, s ciljem da politički sukobi unutar i izvan suverenih država više ne vode u nasilje (čitaj: kršenje ljudskih prava) i rat. Smatrajući da svoje male, prljave ratove ima pravo i može po svom nahođenju da vodi (bez bilo čijeg prava da se »sa strane« u to meša), »patriotski« režim S. Miloševća pokazao je ne samo potpuno nerazumevanje globalne tendencije unutar koje živimo nego je, ujedno, započeo žestoku propagandu (»svetska zavera« itd.) protiv njene težnje da nasilničku suverenost ograniči, odnosno da se (Hobsov) *rat sviju protiv svih* definitivno isključi iz sveta koji hoće da se *konstituiše* kao Globalno selo... Hoćemo li cenu ovog nerazumevanja i dalje da plaćamo? Iluzorna je i sama pomisao da možemo ući u Evropu a da ne prihvatimo globalnu tendenciju današnjeg sveta, koja, uostalom, nema alternativu!

Nažalost, u svemu tome ne možemo biti bezrezervni optimisti. Činjenica da na ovom tlu, zapravo, nikad nije postojala (ako izuzmemo mitske priče o nekim srećnim razdobljima) *pravna država* ne uliva nam optimizam. U prošlosti poreci su se menjali a u njima politika nikada nije bila funkcionalno potčinjena pravnom okviru (već obrnuto), tako da se ni jedna *vlast* nije nikada držala legaliteta ili zakona »kao pijan plotak«! Za razliku od prilika u civilizovanom svetu, ovde je oduvek bio dominantan decizionistički model vlasti, u kome političke odluke i volja imaju jasnu nadmoć u odnosu na zakone i opšte važenje.

To je razlog što se može smatrati da je, na unutrašnje-političkom planu, posle Petog oktobra učinjena jedna veoma značajna i dobrodošla promena. Ona se, naime, sastoji u *strateškom* davanju prednosti pravnoj državi. Sam Peti oktobar

je, još uvek, bio čin legitimnog otpora *uzurpiranom legalitetu*. Lideri demokratske opozicije, ipak, nisu smatrali da ovo legitimišuće delovanje koje je oborilo uzurpaciju može i treba da postane oblik i sredstvo svakodnevnih promena i, prema tome, metoda rada budućeg poretka. U tome su videli samo još jedan *decizionizam* koji pravnu sferu, odnosno sferu legaliteta podvr-gava torturi političke (ili, ako hoćete, revolucionarne!) volje.

Ukoliko u Srbiji/Jugoslaviji danas postoji jasna namera da se stvori pravna država, onda je uslov *sine qua non* za to da pravo, odnosno legalitet bude (u strateškom smislu) u isti mah i sredstvo i cilj tog nauma. Drugim rečima, potrebna je izvesna *simbioza legaliteta i legitimiteta*, tj. vraćanje legitimnog delovanja u okvire redefinisano legaliteta. Sam petooktobarski prevrat, kao preuzimanje poluga vlasti, bio je legitimišuće delovanje koje izlazi izvan okvira (uzurpiranog) legaliteta. Problem proteklog razdoblja bio je: kako vratiti političko delovanje u »korito legaliteta«, a da se, time, ne unište tekovine petooktobarskog prevrata, tj. da se *ne vratimo* na stari poredak? Izvesno rešenje ovog problema (na koje se moralo pričekati) osigurano je DOS-ovim osvajanjem vlasti u Srbiji, na decembarskim izborima i, zatim, konstituisanjem nove skupštene i vlade. To je bio jedini put za uspostavljanje legalne (a *ne uzurpirane* ili, ako hoćete, *krivotvoreno-legalne*) zakonodavne, sudske i izvršne vlasti, što je, opet, morao biti nužan uslov-mogućnosti daljih, produbljenijih promena u pravcu pravne demokratije.

Eto zašto je moguće reći da su otvaranje Srbije/Jugoslavije prema svetu i ova simbioza legaliteta i legitimiteta najvažniji pomak napred koji se dogodio, kod nas, posle Petog oktobra. Pri tom, naravno, tu još nije reč o krajnjem cilju promena. Legitimnost koja je delatno pokrenuta petooktobarskim prevratom kao da nam unapred sugeriše kako je krajnji cilj sadašnjih promena uvođenje liberalno-demokratskog poretka u Srbiji ili, što se svodi na isto, njena integracija u Evropu. Da li je, međutim, Stvar tako jednostavna? Jer, jedno je sigurno: nema apriornog osvedočenja bilo koje strategije. Istorijske promene nisu nošene hegelovskim »lukavim umom«, niti nekim holis-

tičkim ili eshatološkim konceptom istorijskog napretka. Zato bi upisivanje u njih nekog jedinstvenog ili obavezujućeg istorijskog cilja bilo već unapred promašeno. Pa ako tvrdimo da je nešto, bilo šta, konačni cilj sadašnjih promena, onda ostaje pitanje: na osnovu čega to tvrdimo?! Ciljeve ne možemo apstraktno pripisivati događajima ili stvarima. Ko ili šta je nosilac i (nikada apsolutni) garant tih ciljeva? Koja je to institucija ili skupina ljudi? Pitanje o *cilju* promena nije besmisleno samo ukoliko, u datoj situaciji, postoji društvena i politička snaga koja se zalaže za taj cilj i za promene koje s njegovim ostvarenjem dolaze.

Danas u Srbiji – to svi znamo – ne postoji *društveni* konsenzus oko ciljeva posle-oktobarskih promena. Ipak, Peti oktobar i decembarska izborna pobjeda jasno pokazuju da je većina naroda odbacila stari, autoritarni poredak i da je, time, omogućila (*blanko legitimisala?*) izvestan alternativni (družačiji, »samo ne više taj«) model društvenog i političkog života. S druge strane, u procesima obaranja sad već *ancien régimea* značajno je ojačala i nametnula se politička snaga – reč je, naravno, o DOS-u – koja je (da li na *odlučujući* način?) profilisala (strateški?) cilj promena: politički put u demokratiju i/ili Evropu. Samo, da li DOS ima dovoljnu snagu da na odlučujući način pokrene legitimne promene u Srbiji/Jugoslaviji? Ili će *stvarnost* sa svojim unutrašnjim otporima da pokaže kako on, zapravo, nema tu snagu.

U politici se, često, deklarišu *legitimni* ciljevi (ili: *neki* ciljevi kao legitimni) a u *stvarnosti* se ili (1) svesno teži nekim drugim, nedeklarisanim ciljevima (što onda znači da prihvatanje tih ciljeva nije iskreno) ili se (2) *nevoljno* stiže do drugih, nedeklarisanih ciljeva (što znači da se iskreno htelo nešto što se, iz nekih spoljašnjih razloga, ipak, »izjalovljuje«)... Zatim, imamo i slučaj (3) da se, u stvari, deklarišu *protivurečni* ciljevi, koji mogu i da vode u pravcu demokratije/Evrope, ali i da skrenu s tog puta. Najzad, zamisli je i slučaj (4) da većina svesno/iskreno želi demokratiju i Srbiju u Evropi (ili: Evropu u Srbiji), ali da do toga ne dođe, zato što na nivou nesvesnog (či-

taj: *običajnosti*) ljudstvo, ipak, teži nečemu što je inkompatibilno s ovim ciljevima!

Da li za nešto od ovoga može da se kaže da je *slučaj* i u našim sadašnjim promenama? Drugim rečima: da li i u aktuelnim promenama možemo (ubrzo? ili kasnije?) da očekujemo promenu i samog cilja promena? Hoće li razvoj događaja pokazati da *stvarni* cilj – da li je *stvarni* ujedno i *legitimni* (umni?) ili je legitimnom (u njegovoj normativnosti) uvek suđeno da *ne bude* onaj stvarni? – promena, ipak, ne koincidira s idejom pravne demokratije i pune integracije Srbije/Jugoslavije sa Evropom? Te da je on, zapravo, nešto sasvim drugo?

Sadašnje (legitimne) promene lako mogu biti osujećene zbog (dobrim delom *nesvesnih*) otpora koji u nama postoje i koji pre ili kasnije *redefinišu* naša *svesna* zalaganja, tako da nam, konačno, ne dopuštaju da se *zaista* otvorimo prema demokratiji/Evropi... O kakvim otporima je reč? Bez sumnje, o konzervativnim otporima, prožetim ne-demokratskim, ne-evropskim, a često i anti-evropejskim, navikama. U pitanju su, takođe, otpori koji daju prednost nepisanom, ne-kodifikovanom *običajnom legalitetu*, dakle, legalitetu »dobrih« navika, tradicija, mitova, rituala, zabluda, predrasuda, samovolje i, u krajnjoj liniji, patrijarhalnog, plemensko-palanačkog duha... Deo našeg *identiteta* je skrpljen od veoma loša običajnost, uključujući tu i politički voluntarizam i korupciju. Oni koji se kunu u naš identitet ili ne znaju ili ne žele da znaju u šta se kunu. Hoće li *zakon* (ako takvog ima) loših navika dopustiti našim dobrim namerama ne samo da istaknu nego i da ostvare svoje pravo na pravnu državu? Ili će, pre, da podmetne legitimnim ciljevima zla sredstva, te da, time, i samu ovu legitimnost izobličići, istrošiti, upropasti?!

Dilema nam govori da je, kod nas, još uvek na delu disproporcija između legaliteta i legitimiteta, koja se pojavljuje u ravni njihovog *prividnog* pomirenja (ili: post-izborne *simbioze*). Drugim rečima, legaliteta, u izvesnom smislu, ima i previše i premalo! Kako to? Pa tako što običajnog legaliteta ima previše, a pravnog – premalo. Pravnu državu kod nas na prvom mestu

ne ugrožava (spolja gledano) *dominantna* politička samovolja (koja seže do najgore korupcije!) nego supstancijalna tvrdoća patrijarhalne/palanačke duhovnosti (zatvorenosti, samodovoljnosti) koja favorizuje jedan ograničeni decizionizam i, zatim, samovolju *supstancijalne* vlasti, bogom-danog *autoriteta*, *svetog* prava na teritoriju i moć, *prirodnog* prava na vlast ili, što je isto, prava izvesne *prirode* na vlast...

Samodovoljnost (Aristotel bi rekao *autarkija*) Duha palanke je izrazito otporna na izazove modernosti. Pred ovim Duhom i njegovim nepisanim pravom sva ostala prava su samo – papirnata! Disproporcija između legaliteta i legitimiteta koja je (simbiozom) bila ukinuta (na decembarskim izborima) ipak je bila samo *formalno* ukinuta da bi »supstancijalno« i dalje važila! Opasnost pred kojom (legitimne) promene u Srbiji/Jugoslaviji stoje upravo je ta: da razlika između *formalnog* i *sadržinskog* preraste u razliku između, s jedne strane, papirnatog normativizma (*navodne* pravne demokratije po uzoru na Evropu) i, s druge, nadmoćnih (jer živih) običajnih sadržaja koji nas podsećaju da, još uvek, živimo na brdovitom Balkanu...

Po Aristotelu priroda države kao zajednice ljudi koja teži nekom dobru ogleđa se upravo u njenoj *samodovoljnosti* (*autarkiji*) koja je u isti mah »i cilj i najviše dobro« (*Politika*, 1252b). Samodovoljnost očigledno ima ovde značenje onoga što će, mnogo kasnije, biti nazvano *suverenosti*. Najviše dobro državne zajednice jeste najviše (*souverain*) upravo zato što ne može/ne sme da se iskoristi (instrumentalizuje) kao sredstvo za neko drugo, više dobro. Takvo dobro je, onda, suvereno i iznutra i spolja. Ono je samo-sebi-dovoljno... A takva *samodovoljnost* ostaje bitno pred-moderna.

Ako je u našoj zajednici Duh palanke (kao duh tradicionalno arhaične, zatvorene, autoritarne običajnosti) takođe samome sebi dovoljan i ako on (pod ideološkim nazivima *patriotizma*, *nacionalizma* i, zatim, mnogim mitovima, predrasudama, zabludama) čuva u sebi svoju (pred-modernu) samodovoljnost kao neprikosnoveno dobro, tada njegovo optiranje za promene u pravcu modernosti mora biti nužno – ograničeno.

Ukratko, ovaj Duh može samo na vrlo dvosmisen način da se otvori za promene čiji krajnji cilj je stvaranje liberalno-demokratskog poretka u Srbiji/Jugoslaviji, odnosno ulazak u Evropu. Potpuno otvaranje bi na suštinski način ograničilo nje-govu autarkičnost/suverenost. Zato će on, doduše, pristati na promene, počev od obaranja sad već *ancien régime-a* (čiji de-cizionizam se otuđio od patrijarhalno-palanačke zajednice i doveo je na ivicu propasti), ali će taj pristanak nužno biti ograničen na promene koje *ne dovode* u pitanje »izvornu«, arhaičnu samodovoljnost zajednice.

Deoba između patriota i izdajnika pred sam pad Miloševićevog režima nije pošteđivala (pošto nije mogla da ih instrumentalizuje) ni one koji su se deklarirali kao *opozicioni*, odnosno *demokratski nacionalisti*. Uбудućе, izdajnici su bili svi koji se suprotstavljaju homogenizaciji sa stanovišta režima... Ali, ta totalizacija je izgubila snagu obaveznosti, jer su ratovi prošli (svi koji su se mogli dogoditi već su bili izgubljeni), tako da ni sam pojam *izdajnika* nije delovao zastrašujuće. Na kraju ove priče, režimska varijanta nacionalizma/patriotizma se temeljila na jednoj potpuno ispražnjenoj homogenizaciji koja je već pretrpela politički poraz. Milošević, koji je u svom diskursu rado upotrebljavao termin "jedinstvo" (što je moglo da bude ostatak od *bratstva i jedinstva*, ali i od tzv. *jedinstva teorije i prakse*), u svom poslednjem velikom obraćanju javnosti (pred Peti oktobar) više nije pominjao tu reč već se zadovoljio pričom o ugroženom *nacionalnom identitetu!* To je bio poslednji, i naravno uzaludni, pokušaj udvaranja Duhu palanke, razočaranom propalim »jedinstvima«, odnosno homogenizacijama oko poražavajuće strategije. Više nikakva priča nije mogla da sakrije ružno lice poraza...

Ne znači li to, onda, da se *petog oktobra* ništa naročito ne bi ni dogodilo da, prethodno, nije profilisan ovaj neobični ugovor ili pakt između Duha palanke i duha demokratije. Obaranja starog režima započeto je izbornim ujedinjenjem opozicije i prihvatanjem predsedničkog kandidata koji je bio spreman da se deklarirše kao "umereni", "liberalni" ili "demokratski naciona-

list", a kulminiralo, naravno, petooktobarskim prevratom. Pokazalo se da je sintagma *demokratski nacionalizam* u stanju da deo nacionalista, razočaranih u vladajući model homogenizacije i njegove ratne i druge poraze, okupi oko projekta u kome bi (da li samo na prvi pogled?) *demokratsko* (kao prazno mesto vlasti) imalo primat nad *nacionalnim* ili, još preciznije, u kome bi se demokratija definisala kao najviši nacionalni interes.

Pri tom, ostalo je otvoreno pitanje: hoće li patrijarhalno-palanačka običajnost biti spremna da se tek-tako, bez ikakvog otpora, funkcionalno potčini projektu koji je njoj suštinski stran i koji nju, u osnovi, relativizuje ili dekonstruiše? Taj Duh je, bez sumnje, svojim značajnim delom uskratio podršku starom režimu, pošto je ovaj izneverio njegove želje, očekivanja, iluzije, predrasude, zablude... Pri tom, ostalo je nerešeno pitanje: ima li u tom paktu projekt *demokratije* (kao, između ostalog, zamisao društvene kompleksnosti u kojoj pred-moderni poticaji ne mogu da imaju *odlučujuću* ulogu) zaista – voleli bi da verujemo: trajno – strateško prvenstvo?

Zebnju nam podstiče pomisao da se pred-moderna običajnost do sada suviše često manifestovala kao totalizujuća strast koja uvek nekako teži da isključi druge, da homogenizuje scenu na kojoj deluje. Uvek kada se ona konstituiše u ideologiju, to je onda, po pravilu, jedna ideologija zatvorenosti, koja teži jedinstvu, ujednačavanju, poistovećivanju ili homogenizaciji. Ako bi Duh palanke bio lišen homogenizacije, ako ne bi njoj težio, onda bi on izgubio svoje prvenstvo, ne bi više bio (samo-refleksivno) oličen u nekom odlučujućem "izmu" (recimo: patriot-izmu), odnosno u nekoj sveobuhvatnoj totalizaciji (na malom prostoru: *mi pa mi*). Ali, u tome se, onda, ogleda njegova ključna kontradikcija: ovaj Duh se ili mora vratiti homogenizaciji ili iščeznuti da bi svoje mesto ustupio civilizovanim oblicima življenja.

Mi danas živimo unutar izvesnih suprotnosti. Jedna od njih je ona koja se profiliše između (svesnih) napora da se usvoje izvesne civilizacijske norme i (najčešće: nesvesnih) pred-modernih otpora da se to dogodi. Te dve mogućnosti se, u

ovom trenutku, ne isključuju neposredno-politički nego, pre, perspektivno, dakle, u jednoj (bliskoj?) budućnosti u kojoj će Duh palanke morati da odustane od svoje velike priče (svog velikog slova D!) ili će, naprotiv, da ustanovi jedan novi decizionizam, novu »supstancijalnu« političku strategiju. U ovom trenutku, političke sintagme tipa *demokratski nacionalizam* ne impliciraju odluku u vezi s time *da li* sufiks *izam* (iz *nacionalizma*) bespogovorno sugerise totalizujući/homogenizujući pravac tumačenja, te od (nacionalnog) osećanja stvara ideologiju, dakle (političku) strategiju koja se nameće kao pobeđnička, ili je demokratski princip tu dovoljan, jer može da izađe na kraj sa homogenizujućim i hegemonizujućim pretenzijama Duha palanke.

U jednoj zemlji u kojoj (lošeg) *običajnog* legaliteta ima previše a (valjanog) *čisto-pravnog* premalo, postavlja se pitanje: kojim je sredstvima moguće boriti se protiv ovog viška/manjka? Nikakva legitimna politička *volja*, bez sumnje, nije dobro sredstvo za tu vrstu borbe. Sredstvima decizionizma koji političku odluku i vlast stavlja ispred zakona i opšteg važenja nije moguće zasnovati pravnu državu. Da li to, onda, znači da je pred ovim problemom politika naprosto nemoćna? Ipak, izgleda nam da uspostavljanje pravednog legaliteta/prava nije čisto-pravni nego donekle i politički gest. Ne i *neposredno* politički! Jer, to je gest politike koja stvara institucionalne uslove da se taj problem reši. Običajni otpori, upereni protiv otvaranja (ka demokratiji/Evropi), ne mogu da se savladaju ni legitimnom prevratnom voljom ni političkim »merama« i »odlukama«, već samo javnim, institucionalnim, medijskim otvaranjem za izvesnu *demokratsku kulturu* koja bi, u isti mah, bila politička, pravna, ekonomska, duhovna (teorijska itd.) i, konačno, sama kultura življenja. Treba ulagati u kulturu jer samo ona može da razoruža Duh palanke i da, tako, osigura običajnu osnovu za uspostavljanje pravne demokratije.

Duh palanke i politika

Za savremenike nacionalističke pošasti u koju se na kraju XX veka na prostorima bivše SFRJ izmetnula ideologija "opšte-ljudske emancipacije" ostaje, bez sumnje, zagonetno pitanje: kako je taj patološki obrt uopšte bio moguć? Važan deo odgovora na to pitanje nudi nam, bez sumnje, knjiga Radomira Konstantinovića *Filosofija palanke* (v. prvo izdanje: Treći program, Beograd, 1969 god.). Pri tom, sam odgovor je dat na pomalo paradoksalan način, budući da je ta knjiga nastala u jednom vremenu u kojem se ertnocentrički obrt, ipak, nije mogao naslutiti.

Ponovno iščitavanje *Filosofije palanke* (pošto svojevremeno ona, očigledno, nije bila dobro iščitana) predstavlja, danas, nešto veoma aktuelno i, bez sumnje, nezaobilazno. Jer to je možda jedino filozofsko štivo za koje se bez predumišljaja može reći da je, u ovih tridesetak i više godina od kako je nastalo, ne samo preživelo, na ovim prostorima, nego i (na našu žalost!) značajno uvećalo svoju aktuelnost!

U čemu je, dakle, 'tajna' *Filosofije palanke*? Jedno je sigurno. Reč je o knjizi koja je u isti mah fenomenološki opis i kritičko dešifrovanje *duha palanke*. U pitanju je, takođe, svojevrsna *anatomija* destruktivnosti palanačke 'filosofije', a onda i nagoveštaj mogućeg iskoraka iz te destruktivnosti.

Najzad, ta izuzetna knjiga nije samo – kako neki misle – levičarska i lokalna kritika palanačkog duha-zloduha nego je, upravo, univerzalna kritika njegove latentne ili manifestne *svudprisutnosti* (termin je Konstantinovićeve). Naprosto: "*Palanka nije u svetu, ona je u duhu, svud moguća*, jer je nemoguća kao apsolutna stvarnost..." (*F*, 149).

Eto zašto su otkrivenja (ili: apokalipse) duha palanke moguća ne samo na prostorima Balkana nego i u onome što se već više od pola veka zove *Globalno selo!* Pa ipak, Konstantinovićeve analize su ciljale konkretno. Iskustvo nam je palanačko, tvrdi prva rečenica *Filosofije palanke*. I tu je, zacelo, u pitanju jedno prvo lice množine ("Iskustvo *nam* je...") koje *nas* – koji smo jezički u stanju da čitamo *Filosofiju palanke?* – refleksivno poziva na izvesnu upitnost i odgovornost! Šta znači *palanačko* u registru politike?

U različitim istorijskim okolnostima, palanački duh se lako spajao ili stapao ('sintetisao') s konceptom koji politiku shvata kao diskriminaciju/diferencijaciju između 'nas' i 'njih' ili kao rat nastavljen drugim sredstvima. Taj duh je, samo, nudio ili tražio da se zadovolje njegova merila koja, na kulturnom i političkom planu, unapred određuju sadržaj i pravac moguće *diskriminacije*.

Zaista, simbioza sa shvatanjem politike kao velike isključivosti palanačkom duhu nije nikada teško padala, ako ni zbog čega drugog, onda već zato što je on, na prvom mestu, morao biti duh nedvosmislene homogenizacije koja sve spoljašnje, dakle, tuđe i tuđinsko, shvata kao neprijateljsku Stvar.

U poglavlju *Filosofije palanke* čiji naziv je *Ideal organske kulture* Konstantinović na možda najbolji način demonstrira tu logiku (taj *logos?*) na osnovu koje je bio i još uvek jeste moguć organski spoj između, s jedne strane, politike shvaćene kao diskriminacija i, s druge, kulture shvaćene kao palanačka homogenizacija: "...nema zla u plemenu, zlo je uvek s onu drugu stranu brda" (155). Pa da: nema zla (sukoba, borbe, razdora) u vilajetu duha palanačkog, jer sam taj duh zlo otkriva, jedino, u tuđem vilajetu! "Tuđinsko, dakle, jeste zlo: 1) samim tim što je tuđinsko (neorgansko), i 2) ono je zlo jer je zlo uvek tuđinsko, a sopstveno zlo pre svega" (*isto*).

Da, naravno! Nema zla u plemenu/jatu ili, što se svodi na isto, nema zla kod nas, zlo se uvek nalazi kod drugih, a ako se, kojim slučajem, ono ipak nađe kod nas, onda je to samo

dokaz da i kod nas ima drugih, nama 'tuđih' i, prema tome, 'otpadnika', 'izdajnika'... koje, svakako, treba kako politički tako i kulturno – eliminisati.

Različiti oblici "eksteriorizacije sopstvenog zla" (*isto*) predstavljaju najbolju strukturu-dočeka za pojavu razobručenosti samog zla, pa, dakle, i za takav način produkcije zla, koji 'nas' onda, naprosto, lišava svake odgovornosti, budući da odgovorni nismo nikada *mi* nego uvek *oni*. U ravni te eksteriorizacije (sopstvenog zla) na najbolji mogući način se profilisu upravo maligne političke implikacije duha palanke!

Logika palanačkog duha samo na prvi pogled deluje kao da je pozajmljena od duha dobro nam poznatih političkih *diferencijacija*. Stara ideološko-politička shema o spoljašnjem i unutrašnjem neprijatelju koji se uvek ujedinjuju i koje, kao takve, treba što pre *eliminirati* ima, ovde, svoju naturalističku prethodnicu kao svojevrsni (antropološki, običajni) fon na kojem, zatim, uspešno izrastaju različiti autoritarni ili totalitarni politički projekti!

U toj vezi između *eksteriorizacije sopstvenog zla* i same *politike zla*, pa onda, eventualno, i *politike zločina* treba tražiti razloge koji bi nam objasnili zašto se ljudstvo, tu gde istorijska dekonstrukcija duha palanke nije uspešno ni započeta, a kamoli obavljena, tako teško odriču bilo totalitarnog, bilo autoritarnog poretka!

Homogenizujuća i nivelišuća, redukujuća snaga duha palanke u jednom društvu stoji, zacelo, u obrnutoj srazmeri s njegovom snagom civilizacijske ili građanske emancipacije, to jest upućenosti na jedan složeni, kompleksni model demokratskih, kulturnih i životnih vrednosti.

Činjenica da se zlo traži i nalazi uvek "s onu drugu stranu brda", podrazumeva, naravno, i činjenicu da se, tom istom logikom, na strani drugog i drugosti, uvek, tražiti i *krivca* za zlo. Šta god da se desi, krivi su uvek *drugi*, nikada *mi*. Što, zatim, podrazumeva da u osnovi svih palanačkih odnosa sa "drugima" leži izvesna *strategija nepogrešivosti*: šta god da duh pa-

lanke učini, on jednostavno (i, svakako, suviše jednostavno!) nikada ne greši.

Naprосто: greške čine drugi. Nikad mi. I, u sudnoj instanci, greši sama drugost/razlika. A njene greške, u stvari, i nisu greške nego – grehovi! Već svaka diferenciranost je greška, koja povlači za sobom nasilje, diskriminaciju, *polemos*. Ali to drugo i ta drugost mogu biti prisutni kako izvan nas tako i u nama samima. Svejedno, drugi će uvek biti onaj s onu drugu stranu brda!

Istina je data isključivo u poistovećenju: nas-u-našem identitetu. U tom identitetu koji se uvek, opsesivno traži, a nikad ne nalazi. Što je onda pravo prokletstvo kako palanačkog duha, tako i duha političkih diferencijacija. Ukratko: nepogrešivost je nužna, ali – nemoguća. Nikakav totalitarizam neće biti dovoljno totalitaran da bi mogao da nas ubedi u suprotno.

Pa ipak, za palanačku moralnu i ideološku nepogrešivost važi, pod svim okolnostima, teza da je ona morala biti uzorna struktura-dočeka za totalitarnu nepogrešivost!

Kada je u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata komunistička doktrina stupila na vlast i, zatim, kada je zapala u krizu to događanje se samo na prvi pogled odvijalo nezavisno od duha palanke. Činilo se, bez sumnje, da tu imamo nešto potpuno novo, nešto što radikalno poništava palanačko ustrojstvo društva, što iskorenjuje same njegove plemensko-patrijarhalne korene...

Ipak, ubrzo se pokazalo da je duh palanke – mada je u prvi mah bio potisnut – našao načina da se neprimetno vrati i zatim sintetički poveže, stopi s duhom *doktrinarne* nepogrešivosti. Bio je to proces tihe obnove koji je kulminirao u poslednjoj deceniji XX veka, na fonu raspada Jugoslavije i pojačanih homogenizacija, sukoba i ratova koji su usledili. Sam rat, njegov užas i njegova tragičnost, donekle su umanjili vidljivost ovog 'obnoviteljskog' procesa, ali time se sam taj proces nije mogao da ukinuti.

Dobro funcionisanje jedne ('formalne') demokratije moguće je tek na ('sadržinskom') fonu izvesne *običajnosti*: složene, diferencirane, tolerantne i kritičke političke i kulturne običajnosti. Pa ukoliko je tu običajnost, ipak, kolonizovao duh palanke, onda iz toga sledi da su mlade demokratije koje su se pojavile na prostoru bivše SFRJ podložne krizi tačno u *meri* u kojoj su podložne običajnoj dominaciji palanačkog duha!

Ostaje, međutim, da je duh palanke polazna i završna tačka, *alfa* i *omega* 'našeg' boravka na ovim prostorima poslednjih nekoliko vekova. Hoćemo li uspeti, konačno, da ga uzdrumamo? To pitanje je utoliko važnije što je taj duh, zapravo, nešto mnogo više od dobre strukture-dočeka za političku formu koju označavamo kao totalitarizam.

Naime, u situacijama u kojima predugo traje kao *svud-prisutan*, taj duh sam po sebi postaje – totalitaran. On, jednostavno, postaje *naš* fašizam! Dakle, fašizam jednog *mi* koje, zatim, moje *ja* ili mene samog uvlači u iskušenje fašizma, iako se to meni ni malo ne dopada. Pa oko se, u toj situaciji, ne osećam ni u čemu krivim, ostaje, ipak, da *ne mogu* da se *ne osećam* odgovornim!

U pitanju je, zacemento, fašizam kojem više nije potreban jednopartijski sistem! Njemu je potreban, samo, poopšteni pogled preko plotu i, prema tome, potpuna (uzajamna) kontrola svega što je dato *tu*: u homogenizujućoj i belicističkoj nastrojenoj palanci i njenom okruženju... To bismo mogli nazvati (sledеći u tome Konstantinovića) "tiranijom uvida u sve" ili tiranijom jedne javnosti koja je lišena komplementarne privatnosti. Svi smo mi 'naši'. Svi smo pristrasno zaslepljeni nama samima...

Ali, naravno, 'naši' su uvek na frontu, kon-frontirani sa 'njihovim'... Totalna kontrola je polemična, polemocentrična, ona je sam *polemos* na delu... Zato u njoj nikave deobe nisu moguće ili, ako su već moguće, onda su izvedene do krajnosti moguće, do nemogućeg, do čiste svireposti.

Obrazac palanačke kako životne tako i političke običajnosti jeste obrazac bespogovornog jedinstva, sloge bez iznimke koja bi se tolerisala. Sve unutrašnje deobe i razlike su nesloga

koja je za bespogovornu osudu. Politički pluralizam je, naravno, 'besmislica' iza koje plamti rat, borba za jedinstvo i, svakako, za primat unutar tog 'jedinstva'.

Duh palanke je avet pred-modernog, ne-diferenciranog, ne-kompleksnog, redukovanog, do *zla* boga jednostavnog života. On je uzrok *krize* svih modernih projekata, još pre nego što su bili ili mogli biti formulisani! Ujedno, on je 'temelj', 'baza' ili 'tlo' svake modernosti koja se par vekova unazad kod 'nas' mogla da pojavi, makar i kao slutnja. Reč je, naprosto, o nemoći svakog modernog projekta da s tim duhom, s tim baukom, izađe na kraj. Mnogi simptomi te nemoći su uočljivi i danas!

Palanački duh ima jedno istorijsko anti-istorijsko osećanje! Njegova osetljivost za istoriju cilja na ono večno u istoriji, dakle, na van-istorijsko, ako ne i ne-istorijsko i protiv-istorijsko (v. *Filosofiju palanke*, st. 8). To je duh potpunog nerazumevanja ili, čak, protiv-razumevanja moderne, otvorene, nastupajuće istorije. Takođe, to je duh svedenog, zbijenog i, što je najgore, kolektivno-narcisoidnog (*mi pa mi*) (*kvazi-*) *naturalizma* koji sebe vidi kao oličenje najvišeg *humanizma*! Reč je, takođe, o duhu svodenja svega na jedno-te-isto i uvek-isto, na dosadu palanačkog uzora *nepromenljivosti*.

Vidimo, dakle, da je duh palanke u osnovi kočnica na točku vremena. Za njega je tradicija ponavljanje kojim komanduje večno i isto. Ona je sve drugo samo ne otvorena. Ona isključuje bilo kakve reinterpretacije i redefinisanja.

Palanci draga tradicija je nalik partituri koja se uvek na isti način interpretira. Bez ikakvih inovacija i improvizacija. Na delu je dosada jednog-te-istog ili jedno-obraznog, koja se, u 'mirnim' vremenima, ustanovljuje kao ključno 'načelo' palanačkog duha: ustajalost. Pri tom, sama logika jedno-obraznosti 'nas' unapred amnestira od svake odgovornosti pred mogućim-drugim. Palančanin je ekspert za podrugljivu neodgovornost i, naravno, neupitnost.

Nema sumnje da je totalitarna utopiju veoma slična utopiji zatvorenog palanačkog ne-sveta i protiv-sveta. Naime, pre ili kasnije, istorija pokazuje da ove dve utopije imaju deljivu i razmenljivu sudbinu. I u jednu i u drugu ugrađen je mehanizam posrnuća i raspada, kontraindikacije i entropije.

Politički usud palanke i palanački usud politike nije moguće bez "ostatka", do "kraja" utopiti u nekakvo beskonačno (a-istorijsko) bezumlje. Jednostavno: svemu ima kraj, pa to onda važi i za simbiozu ili sintezu duha palanke i duha političke diskriminacije.

Palanka nikada nije mogla da potpuno iscrpi, zavede i svede sve ljudske vrednosti i sposobnosti. Ona je, uvek, morala da bude *tesna* ljudskoj prirodi. Njen narcisoidni belicizam je, na nužan način, vodio u skraćivanje moći ljudskog mišljenja i umovanja.

Ta samo-zagledanost i samo-dovoljnost (autarkija) koja, međutim, objavljuje rat svemu drugom, na prvom mestu je morala biti zabrana bačena na obećanu (ne uvek i ispunjenu) univerzalnost ljudskih vrednosti.

Zato apsorbovanje svega vrednog u palanačkom centru sveta jednostavno nije moguće jer 'sve vredno', naprosto, nikada nije, i naročito ne u modernosti, identično samome sebi, budući da je uvek i sopstveno – izneveravanje. Zatvoreni, samodovoljni svet palanke je, jednostavno, u sebi uskraćen za to samoizneveravanje koje je uvek, zapravo, hod napred, prodor u novo i drugo.

Najzad, patrijarhalni, rodonačelnički duh palanke se osuća znatno sigurnijim unutar pokroviteljske totalitarne utopije nego na vetrometini civilizacijske, građanske, 'moderne' slabode. Zato se on uvek i po pravilu zalaže za konzervativna ili, ako hoćete, 'još gora' rešenja...

I pored vidljivih procesa demokratizacije na prostorima bivše SFRJ, tu je, još uvek, moguć spoj palanačkog duha (tih impulsa koji dolaze 'odozdo') sa različitim velikim/autoritarnim ideološkim pričama (koje, naravno, dolaze 'odozgo', od kulturnih i političkih elita).

Taj proces zahteva od jednog intelektualnog *mi* – temeljnu kritičku razgradnju i povratak dekonstruktivnoj uslovnosti koja je, ujedno, uslov mogućnosti civilizovanog života na vlastitom tlu! Dakle, na *našem* tlu, gde *mi* može da ima i etničko, ali i etičko i ljudsko značenje, dakle, na tlu koje je lišeno zatvaranja u jedno-jedino, privilegovano, supstancijalno, pa onda i jednounmno *mi*!

Svi *mi* još uvek živimo u razdoblju koje nije razdoblje ukidanja nego, tek, u najboljem slučaju, decentriranja ili policentričnog raspada palanačkog duha! Pri tom, sama palanka je utvara ili zloduh društva koje ne nalazi svoj put do kritičkog, dijaloškog, civilizacijskog odnosa prema samome sebi i prema drugima.

I tu je, onda, opasnost: povremena rasredištenja palanačkog duha ne isključuju moguća nova okupljanja, nove homogenizacije i čak, možda, izvesno ciklično kretanje od usredištenja ka rasredištenju i nazad. Time se omogućuju sabiranja različitih strategija političkih i kulturnih nastupa u kojima se, za 'buduća pokolenja', čuvaju fragmenti, strukture i mehanizmi patrijarhalnog Nad-ja duha palanke.

Danas se na *našem* tlu (pri tom, zacemento, svako za sebe treba da identifikuje to tlo) odvija, rekao bih, presudna bitka protiv palanačkog zloduha u agoniji! Ta bitka se odvija kako u politici tako i kulturi. I ona se neće dobiti ako se dobije samo u jednoj od ove dve, samo u politici ili samo u kulturi...

Čudovišni povratak i uspon duha palanke, koji je kulminirao devedesetih godina XX veka, na žalost, ostaje, zajedno sa svojom agonijom, prilično neproziran subjektima mogućih promena. Ta strukturalna neprozirnost nije obeležje samo medijskih nego i političkih i kulturnih aparata datih društvenih organizama (još uvek organizama!), gde se, onda, sama čudovišnost palanačkog duha ne pojavljuje u vidokrugu jasno definisanih *smetnji* za demokratski preobražaj datih društava.

Eto zašto *mi* moramo da se vraćamo *Filosofiji palanke*, radi *našeg* drugog ili *n*-tog početka! Jedini 'greh' tog značajnog *filozofskog* teksta bilo je napuštanje pozicije radikalnog početka

ili priče o najvišim načelima, da bi se pristupilo kritičkom dešifrovanju tekuće kulturne, običajne i političke *doxe*... Pokazalo se da je taj 'greh', ujedno, njegova najveća vrlina. Iz ove retro-perspektive, danas, sama re-kontekstualizacija *Filosofije palanke*, kao izvorne kritike palanačkog duha, deluje kao, i politički i kulturno, potpuno nezaobilazni nalog!

Uostalom, šta nam je od svih tih ludosti počinjenih na kraju milenijuma ostalo s ove strane brda? Šta ako ne fanatična, slepa vera da je sve drugo *bolest* i *zlo*: jedan neprijateljski, zaverenički, ludi i, dakle, alijenirani duh palanke, koji bi hteo da unese lažnu svetlost u naš tamni vilajet?! Ostalo nam je puno rdave savesti, naročito kod onih *stratega* koji su brzo preodenu-li stil "klasne" i "opšte-ljudske" emancipacije u opanke i obojke nacionalne slobode-od i slobode-da...

A nama – kad već ne možemo da naše *ja* ne ubrojimo u neko *mi* – ostaje da *našu* istoriju iščitavamo u ključu zlohude 'sudbine' za koju smo, na prvom mestu, odgovorni mi sami, čak i onda kada 's time' nemamo *ništa*... Jer, odgovorni su oduvek bili samo i samo oni koji svoju 'sudbinu' (sudbinski?) podvr-gavaju upitnosti!

Demokratija ili reforma?¹⁶

U tekstu objavljenom u listu *Danas*, 4. oktobra 2000., čiji naziv je: "*Demokratija*" kao uzurpacija vlasti, napisao sam: "Već predugo živimo 'demokratiju' kao prevaru! Da li smo se na to navikli, kao na drugu prirodu?" Sam 5. oktobar je, već sutradan, presudio po tom pitanju! – Ne! 'Demokratija' kao prevara (i, zapravo, uzurpacija vlasti) nije naša sudbina!

Naime, pokazalo se da je na ovom tlu bar jednom (za promenu) stvarna demoratija – *moгуća*; da je *moгуćno* doneti legitimnu (izbornu) odluku koja će se, ne toliko silom zakona, koliko prisilom opšte (narodne) volje – poštovati. Pokazalo se, takođe, da medijska obmana, laž i izborna krađa nisu za nas fatalna strategija. Jer, ako je već jednom demokratija kao istina (a ne obmana ili prevara) *moгуća*, onda je ona ubuduće, kao takva, *uvek* (ili: *u načelu*) *moгуća*. Što, naravno, ne znači i da je nužna ili nužno prisutna.

Odmah posle 5. oktobra nametnulo se važno pitanje: da li je i koliko raskid s ne-demokratskim navikama *dalekosežan*? Odnosno: da li 5. oktobar označava početak jednog obećavajućeg, strukturalnog, civilizacijskog preobražaja srpskog društva? Ili još jednostavnije: da li se taj preobražaj može nazvati *demokratskom revolucijom*?

Danas, nekoliko godina kasnije, nade koje su ulagane u mogućí demokratski prevrat su splasnule. U ovom trenutku, očigledno, ima previše onih koji su razvojem događaja posle 5. oktobra ozbiljno razočarani. Mnogi će reći da je preobražaj u pravcu demokratije temeljno – izostao. Štaviše, u tom periodu mnogi politički gestovi ne samo što nisu oličavali i ozakonjivali demokratiju nego su, pre, podsećali upravo na simulaciju ili prevaru, neki put sličnu onoj koja je postojala u Miloševićevom periodu, a neki put novu ili originalnu!

16

Kako da to objasnimo? Pođimo, najpre, od izvesnog istorijskog iskustva. U tekstu *Odgovor na pitanje: šta je prosvetećenost* (1784) Kant je tvrdio da će revolucijom možda da se ostvari "pad ličnog despotizma i gramzivog ugnjetavanja koje žudi za vlašću, ali se nikada neće izvršiti istinska reforma načina mišljenja; nove predrasude će, upravo onako kao i stare, poslužiti kao uzica na kojoj se vodi velika, nemisaona gomila".

I zaista, istorija više nego nedvosmisleno potvrđuje da revolucija, čak i kada je demokratska, nije nimalo laka ili jednostavna stvar. Kantova pesimistička vizija u tom pogledu, svakako, nije bez osnova! Čini se da je autor *Kritike čistog uma* hteo da ukaže na činjenicu da revolucija (ili: preokret, prevrat) sama po sebi još nije dovoljna da bi se stari poredak značajnije izmenio: recidivi starog su uvek mogući, kao i stare-nove zablude, predrasude, obmane, mnenja, iluzije i laži.

Zato je, bez sumnje, potrebno da stvarni demokratski preobražaj društva bude ne samo trenutni raskid s fatalizmom *ancien régimea* nego, ujedno, i dugi proces celishodnih reformi. Pri tom, ostaje pitanje: o kakvim reformama je reč? Kant nam sugeriše dve stvari. Potrebno je, naime, da za revolucionarnim entuzijazmom sledi već pomenuta 'istinska reforma načina mišljenja', ali, u isti mah, i zapravo na prvom mestu, potrebna je reforma same (pravne) konstitucije društva u pravcu izvesne demokratske *razboritosti* (termin je takođe Kantov).

Na žalost, u Srbiji je upravo to izostalo!

Politički događaji su se odvijali u vrlo nepovoljnom pravcu... Što daje, donekle, za pravo onima koji tvrde da se 'mi' prevarantskih manira, naprosto, nismo oslobodili. A tu su onda još i predrasude koje pominje Kant: stare i nove. Da li je sve to put (ili: trag?) po kojem Srbija danas ide u pravcu evropskih integracija? I hoće li uopšte stići!?

Milošević nas je uveravao da su prevara i simulacija ('demokratije') dopustivi ako služe *višem* (ili: svetom/svetlom) *cilju*... (koji se, po pravilu, zloupotrebljava). Nije li to i ovog puta slučaj? S tim što je sada 'viši cilj' – redefinisana. Tako da se on, u ovom trenutku, ne zove *demokratija* nego *reforma*.

Ukratko: posle 5. oktobra se, vremenom, ispostavilo da cilj reforme u Srbiji nije demokratizacija društva (kako se negde još ideološki moglo tvrditi) nego uspostavljanje *neoliberalnih* odnosa u sredini (ili zemlji) koja je lišena demokratskih institucija... To je, ujedno, sažeti opis nastale situacije.

Nema sumnje da je sam 5. oktobar bio motivisan dvostrukom idejom: (1) *obaranja* Miloševića i (2) *demokratizacije* društva. To su konsenzualno prihvatile, kao cilj, sve opozicione/demokratske snage društva. Uostalom, ideja demokratizacije je, svakako, bila jedina (*okvirna*) programska ideja koja je, u tom trenutku, mogla biti prihvatljiva za sve opozicione stranke...

Međutim, desilo se nešto neobično: ustoličenjem izvesne (pre svega ekonomske) reforme kao *a priori* (ili: pre svake provere) legitimnog i prioritetnog cilja, demokratija je ne samo istisnuta kao cilj i svedena na instrument nego je ona, zatim, i u instrumentalnoj ravni (ili: u svim situacijama u kojima se njena forma pojavljivala kao kočnica za brzu realizacije 'reforme') naprosto – izigrana.

Sam iskorak iz demokratije, naravno, nije ništa novo! Istorijsko iskustvo nam pokazuje da su mogući najrazličitiji oblici 'demokratskog' iskoraka iz demokratije! Prvi primer za to je, zacemento, 'demokratska' odluka da se Sokrat osudi na smrt zato što "*kvari omladinu*" i "*ne veruje u bogove u koje veruje država i uvodi druga nova bića demonska*"... Svakako, drastičniji primer je Hitlerov 'demokratski' dolazak na vlast i, zatim, njegova reforma poretka u pravcu totalitarizma. Očigledno, ni Hitleru demokratija nije bila nikakav cilj nego samo sredstvo...

Naravno, da bi se 'demokratski' iskoračilo iz demokratije nije neophodno ubiti nekog ili stvoriti neko političko čudovište (totalitarni poredak); dovoljno je, recimo, izbacivanje nekih poslanika iz parlamenta zato što opstruišu njegov rad. Šta mari što je opstrukcija, bar u demokratskim društvima, sasvim legitimno i neki put čak nužno sredstvo parlamentarne borbe. Kada pred parlamentom stoje važni reformski zadaci, onda sve postaje dopušteno!

Bez sumnje, drastični slučajevi iskoraka iz demokratije su brojni, ali oni nisu jedino mogući. Mogući su i oni 'benigni'! U našim životnim uslovima, o pitanju da li je, recimo, prekrajanje volje građana 'demokratskom' odlukom da se u skupštini nekom oduzmu mandati drastičan ili benignan slučaj iskoraka iz demokratije odlučuju naše stare i nove navike!

Sa stanovišta demokratije-kao-prevare koju smo živeli decenijama unazad, prekrajanje volje građana (u parlamentu) nije nimalo strašna stvar; sa stanovišta nade koju smo uložili u 5. oktobar, ono je više nego skandalozno! Jer, to anti-demokratsko prekrajanje se dogodilo, upravo, na fonu uzurpacije *demokratske* legitimnosti, zadobijene u javnosti i na izborima...

Ipak, reći će neko, uzurpacija demokratske legitimnosti u korist nedemokratskih odluka ili zakona uvek je moguća! Kao što je moguće da se iz legitimnog kretanja zapadne u nelegitimnost. U toj tvrdnji, svakako, ima istine: u demokratiji granično iskustvo iskoraka je trajno iskušenje... I sama loša politika je, zapravo, svojevrstan iskorak iz demokratije: gubitak legitimnosti zbog kojeg se demokratija, uvek, definiše kao ono što će tek doći! Ali to, naravno, ne opravdava drastične slučajeve anti-demokratskog ponašanja.

Praktični projekt demokratije moguć je i (relativno) zadovoljavajući (jer apsolutnog zadovoljenja i nema) samo onda kada je u njemu demokratija *i* sredstvo *i* cilj političkog života. A to je u Srbiji posle 5. oktobra, očigledno, izostalo. Posledice su morale biti ozbiljne. Naime, izostanak ili, bolje, nadomeštanje izvornog cilja nekim drugim nije moglo da ne izazove izvesnu patologizaciju na nivou sredstava. Ostaje pitanje: zašto se to desilo? Zašto je, najzad, redefinasan sam cilj? Odnosno: šta je *stvarni* razlog aktuelnog izostanka demokratije?

U vezi s tim su moguća dva shvatanja.

Prvo samo naglašava Kantov pesimizam: posle 5. oktobra se, naprosto, ništa ili ništa bitno (po demokratiju) nije dogodilo ili promenilo... Iz toga, zatim, sledi da mi demokratiju i dalje živimo kao *prevaru*! Iza ideološki profilisane, lažne 'demo-

kratije' (koja se javno propoveda) i dalje se krije jedan autoritaran, ako ne i despotski/tiranski režim. Pa ako nije baš tako, onda je, u svakom slučaju, reč o režimu koji insistira na nečemu sasvim suprotnom od demokratije...

Drugo shvatanje ne prihvata teoriju prevare ili namernih ideoloških smicalica i lažnih priča o demokratiji tamo gde od nje nema 'ni korova'. (Naravno, prevare će, bar u politici, uvek i svuda biti, ali ovde se postavlja pitanje da li je ona *ključno* obeležje tekuće politike.) Dakle, to drugo shvatanje, umesto teorije prevare, prihvata (dobronamerno!) pretpostavku da je ključni razlog za izostanak demokratije posle 5. oktobra izvesna – zabluda. O kakvoj zabludi je reč? Ta zabluda, koja nije laž, odnosno namerna neistina, podrazumeva *pogrešan* reformski kurs! Što znači da tu nije reč o ideološkoj obmani na fonu jednog još uvek netransformisanog, autoritarnog poretka, nego, pre, o pogrešnom izboru ili pogrešnoj reformskoj strategiji. Najzad, u teoriju zablude, svakako, može da se svrsta i ono što je Kant nazivao *konstitucijom bez razboritosti*.

Koje od ova dva shvatanja je prihvatljivije?

Uopšteno bi se moglo reći da ta Stvar još nije odlučena! Najpre zato što je reč o performativnoj stvari/stvarnosti koja se i dalje uspostavlja, institucionalizuje dok o njoj govorimo... S druge strane, posle 5. oktobra poredak u Srbiji više ne može da bude bilo šta sudbinsko! Drugim rečima: šta god da se ustanovljuje i dešava posle 5. oktobra, to ne može da poništi ireverzibilnu činjenicu da se 5. oktobar dogodio. Što zatim znači: ma koliko bio sklon suspenziji demokratije kao cilja, aktuelni režim neće biti u stanju da dostigne ili nadvisi Miloševiću prevaru!

Simptomatično je, najzad, i to da će retko ko od onih koji zastupaju reformski kurs u Srbiji tvrditi da strateški cilj nije (i) demokratizacija društva. Postavlja se pitanje onda: kako je bilo moguće da se, u isti mah, taj cilj izigra? I da li se on (u svesti ljudi) izigrao do kraja?

Jedno je sigurno: demokratizacija unutar reformskog kursa nije definisana kao neposredan (prioritetan), već pre kao

spoljašnji (u 'lošu beskonačnost' odgođeni) ideološki cilj! To odgađanje bilo je moguće zahvaljujući izvesnoj političkoj logici prioriteta!

Ekonomске reforme su stekle prednost istom onom nužnošću kojom utoljenje gladi ima prednost u odnosu na sve druge naloge. Naravno, u pitanju je logika – *opstanka*. (U Miloševićevom režimu tom logikom je, u osnovi, opravdavano sve, počev od preduzimanih i, zatim, izgubljenih ratova.) Bez sumnje, prioritet opstanka je *ideološki* vrlo *zahvalan*, budući da je iz njega moguće izvesti sve ostale prioritete.

Sam reformski kurs se, u svojoj određenosti i svojoj dinamici, ovom logikom prioriteta uspostavlja u ravni dnevno-političkih odluka vlade ili skupštinske većine. O razlozima za drugačiju (pre 'ovakvu' nego 'onakvu') dinamiku prioriteta u načelu nije moguća rasprava, jer o toj dinamici se unapred ništa ne zna! Naprosto, ne zna se ritam i pravac kretanja same logike-prioriteta. Poznato je, jedino, da u celini reforma daje prednost ekonomskim pitanjima (uvođenju tržišne privrede ili, ako hoćete, kapitalizma). Naravno, ona daje prednost i *odgovarajućoj* ili *primerenoj* zakonskoj regulativi... Sve ostalo je van priče. Na koji način se o prioritetima uopšte odlučuje, to za demokratsku javnost ostaje tajna...

Pošto u domen prioriteta nisu ušla pitanja o demokratskim institucijama sistema – a te institucije su menjane samo u meru u kojoj promena služi ciljevima reforme – to je, onda, učinilo da se sama (ekonomska) reforma odvija u okruženju nedemokratskih institucija. Po koju cenu se to dogodilo?

Po cenu izvesne samovolje, ako ne i kriminala, korupcije, prevare, obmane i medijskih laži. Ili, drugim rečima, po cenu potpuno neralnih očekivanja: recimo, da će (nastajuća) zakonska regulativa (koja odgovara reformskim prioritetima usmerenim na ekonomska pitanja) da 'zaživi' u jednom kontekstu u kojem se nije (ustavno) ni formulisao, a još manje praktički učvrstio pravni sistem, odnosno neophodna *pravna demokratija*!

U ne-pravnom ambijentu pojedini zakoni koji su izglašani ne mogu imati pravno značenje i značaj, jer je nemoguće

da jedan ekonomski zakon (počev od zakona o privatizaciji) ne bude predmet manipulacije, prevare ili korupcije u *konstitucionalno nerazboritoj* sredini, odnosno u sredini u kojoj, jednostavno, ne postoji sveobuhvatna demokratska pravna regulativa (počev od demokratskog ustava) i, zatim, nezavisno pravosuđe.

Svesti, metodom prioriteta, preko potreban demokratski probražaj društva na projekt ekonomske (neoliberalne) reforme, a sve to u ne-demokratskom institucionalnom okruženju, nužno vodi u političku patologiju, ma koliko da, iza svega toga, stoje 'dobre namere' onih koji o tome odlučuju. Naravno, situacija bi bila još gora ako dobrih namera ne bi bilo.

Tako shvaćena reforma pre ili kasnije mora postati dogmatski *a priori* koji sebe, s one strane demokratskog javnog dijaloga, proglašava za neprikosnovenu istinu, čiji protivnici su, naprosto, neprijatelji demokratije! Iz toga, po pravilu, sledi maksima koja glasi: *nema demokratije za neprijatelje (neoliberalnih) reformi.*

Izbacivanje stranaka iz parlamenta, oduzimanje mandata, falsifikovanje glasova, kupovina poslanika itd., sve to je samo prirodna posledica strategije po kojoj je demokratija samo sredstvo, a ne i cilj našeg političkog života.

U uslovima nepostojanja demokratskih institucija, dakle, u uslovima koji postoje danas u Srbiji, strategija neoliberalnih prioriteta, u najboljem slučaju, vodi u svojevrsno recikliranje razobručenog liberalizma, lišenog posredovanja demokratskih ili, ako hoćete, socijalno-demokratskih tekovina. U tim 'prljavim' uslovima pre ili kasnije se pokazuje da je u ovom 'neoliberalizmu', zapravo, reč o recikliranju najgorih strana *devetnaestovekovnog* liberalnog kapitalizma!

Insistiranje na (neoliberalnom) reformskom kursu, u uslovima nepostojanja demokratskih institucija, nije moglo da ne proizvede poražavajuće posledice. Sama promena cilja nužno je *opravdavala* različite oblike uzurpaciju vlasti i, najpre, *odustajanje* od sticanja legitimne vlasti putem izbora (a ne različitim oblicima prekrajanja poslaničke situacije u parlamen-

tu). Odustajanjem od demokratske provere legitimnosti (zbog postojanja *neprikosnoven*o legitimne reforme), odustalo se i od uvažavanja principa podele vlasti, tj. doneti su zakoni koji su u izvesnoj (i svakako *nedopustivoj*) meri ukinuli nezavisno pravosuđe.

Već Kant je uočio mogućnost da se, instrumentalizacijom, demokratija izvrgne u nešto njoj suprotno: "Sama demokratija može biti despotska, ako je njena konstitucija bez razboritosti, na primer, atinska koja je dozvoljavala da se nekome presuđuje bez pravnih uzroka, tj. ne prema propisanim zakonima nego pukom većinom glasova" (v. *Fragmenti iz zaostavštine*, 8054). Tokvil i Mil su takvu i sličnu zloupotrebu 'većine glasova', s izvesnim pravom, nazivali *tiranijom većine*.

Instrumentalizacija demokratije, čak i u demokratskom institucionalnom okruženju (naravno, u razvijenim zemljama), pre ili kasnije, završava patologizacijom na nivou sredstava. Inverzija ciljeva je, naime, uvek moguća, tako da, onda, cilj opravdava demokratiju samo u (suženoj) meru u kojoj mu ona *služi*. U suprotnom, ova biva izigrana, odnosno biraju se neka druga, 'pomoćna' i, po pravilu, ne-demokratska sredstva...

Političke odluke koje favorizuju pojavu tiranije većine/legitimnosti (ili: despotske demokratije koja, zahvaljujući tom despotizmu, nužno gubi svoju legitimnost) mogu – već smo nagovestili – da se pojave i na fonu naizgled benigne ili 'meke' politike, jer i sama loša politika, ukoliko dovoljno dugo traje, vodi u svojevrstnu 'tiraniju'. Ipak, demokratija je u stanju da izađe na kraj sa (sopstvenim) zastranjenjima. Ali, pogrešan reformski kurs (u pravcu iskoraka iz demokrtije) posebno je opasan po društvo koje je stupilo u *tranziciju*, budući da se ova poslednja nužno i pre svega definiše uvođenjem demokratskih institucija. Ali i učestalim izlascima na izbore.

U demokratiji poslednje sredstvo odbrane od moguće despotije/tiranije većine ogleda se u izborima koji su nužan mehanizam smenljivosti vlasti. Dakle, izbori su, u odlučujućoj instanci, merodavni mehanizam legitimacije jedne politike, makar ona bila i 'reformska'. Ali, šta ako je (neoliberalni) re-

formski kurs stekao svoj legitimitet istisnuvši i nasledivši *jedino legitiman* demokratski cilj društvenih reformi? To bi značilo da se taj kurs utemeljio na uzurpiranoj legitimnosti i da je, prema tome, najpreči demokratski zadatak da se njegova legitimnost proverí na vanrednim izborima. Sve ostalo je prevara i, zapravo, uzurpacija.

Čak i u normalnoj situaciji (a kamoli patološkoj) izbori su periodično nužan lek za mogućnost oboljenja (= lošu politiku) od kojeg nije imun ni jedan politički poredak, pa ni sama demokratija. Problem nastaje onda kada se prevremeni izbori – iako su bili (predizborno) obećanje, iako se, kao zahtev, postavljaju u situaciji u kojoj je legitimnost u politici uzdrmana (skrenuta, uzurpirana) – ipak izbegavaju po cenu da se parlamentarna većina ustanovljuje na neke druge, patološke načine... To, naravno, donosi ogromnu štetu demokratiji, jer se pod njenim nazivom ustanovljuju stare/nove obmane i laži, a sve u ime viših reformskih ciljeva...

Već smo rekli, zajedno s Kantom, da je demokratiji potrebna kako *razborita konstitucija* tako i *istinska reforma načina mišljenja*. Te dve stvari, zapravo, ne idu jedna bez druge! Jer, zamisliva je situacija u kojoj razborita demokratska konstitucija ostaje mrtvo slovo na papiru, odnosno praktički neupotrebljiva ukoliko konsenzualno nije prihvaćena odgovarajućim (demokratskim) načinom mišljenja... Ali, i sam legitimni/demokratski način mišljenja ostaje u društvu praktički neefikasan ukoliko nije profilisan na fonu demokratske kodifikacije (počev od novog ustava i novih osnovnih zakona) koja bi diktirala pravac demokratskih reformi.

U stvari, demokratija je u isti mah mišljenje, odluka i norma, odnosno institucionalni okvir unutar kojega se misli, raspravlja i odlučuje o normama! Ta tri momenta su nužno povezana ili isprepletana, tako da demokratski reformizam ne može da ne vodi 'simultano' računa o svim tim momentima.

U politici, neposredno posle 5. oktobra je postojala veoma povoljna klima za ustanovljenje demokratskih institucija. U tom trenutku je, naime, opredeljenost za demokratiju bila zaista

snažna! Tome razlog je bila činjenica da je opozicija, deset godina unazad, kritikovala Miloševićev režim upravo sa demokratskog stanovišta. Prelaskom na reformu i njene prioritete sve te demokratske priče ostale su mrtvo slovo na papiru. 'Reforma mišljenja' evoluirala u drugom pravcu...

Danas je, bez sumnje, sve postalo teško! Petooktobarski konsenzus demokratski orijentisanih ljudi i stranaka je razbijen. Promena ustava u postojećoj skupštini deluje skoro nedolično. Sazivanje ustavotvorene skupštine teško je i zamislivo. Svaki poziv na političku-saglasnost-oko *bilo čega* deluje kao manipulacija, a to često i jeste. Politika nema institucionalno-pravni okvir prihvatljiv za sve. Minimalno društveno pomirenje se shvata kao 'paravan' iza kojega se krije politika tipa *ko-čekoga*...

Čak i u tim uslovima, prevremeni izbori (kao znak raskida sa politikom neprikosnovenog reformskog kursa) i politički konsenzus oko novog (demokratskog) ustava ostaju jedini put koji vodi obnovi ideje o *demokratizaciji društva*. A ta ideja je *nezaobilazna*, ukoliko se uopšte želi iskorak iz pred-modernog društva! Sam taj iskorak je, zacelo, već inaugurisan 5. oktobrom. Ostalo je – *farsa*, čiji protagonisti će, pre ili kasnije, da plate odgovarajuću političku cenu!

III.

Ljudska prava: nedovršeni projekt ¹⁷

Četvrtak 10. 5. 1999.

Sretoh drugara i upitah ga: "Kako si?" A on mi reče: "Bolje nego sutra." Pokušao sam da to shvatim u jednom veselijem ključu: kao njegovu *sreću* što je danas još uvek – danas. Možda je, naprosto, reč o sreći na način Til Olijenšpigela? Ili, pre, Bleza Paskala: *Nous cherchons le bonheur, et ne trouvons que misère et mort?!* Po svoj prilici nije moguće da čovek ne teži sreći i boljitku, a najviše do čega dospeva jeste saznanje da je davno bilo to kada je on bio srećan! Heraklit ima neobičan fragment koji sadrži samo jednu reč: "Približavanje" (Diels, 122). Evo mog fragmenta: *Udaljavanje...*

Šestog maja na sednici Direkcije JUL-a zaključeno je da domaćim izdajnicima "narod treba da sudi"! Takođe se konstatovalo – samo, ni ovo nije baš originalno – da iako je "naš narod najbolji narod na svetu", te iako u njemu "nikada nije bilo manje izdajnika nego ovih dana", izdajnika, ipak, još uvek – ima! "Sve što protiv svoje zemlje urade treba da zna javnost, pa neka im narod sudi. Izdaja se ne oprašta ni u jednom ratu..." Jedino nije rečeno šta je, zapravo, izdaja. Ovo prećutkivanje je, pretpostavljam, ono što se u diplomatiji naziva *poželjnom neo-*

¹⁷ Reč je o izboru iz dnevničkih zapisa koje sam, od sredine matra 1999. do početka juna 1999., beležio i slao e-mailom svojoj prijateljici Radi Iveković, u Pariz. Objavljeno u Novoj srpskoj političkoj misli, Posebno izdanje 1 (1999).

dređenošću. Pri tom, ovde, ipak, nije reč o diplomatiji. Niti o pravosuđu. Pošto, izdajnicima treba da sudi – narod. Samo, kako? Hoće li on to da uradi tako što će se okupiti, ući u sudnicu i sesti na uvaženo mesto sudije? Svakako ne. Prema tome, ostaje mogućnost da narod to učini preko svojih *vlašću ovlašćenih* predstavnika. A pošto, u tom slučaju, neće biti reč o suđenju u pravom/pravnom smislu te reči, onda će to, zacemento, biti Proces bez porote, bez odbrane, svedoka, odgovarajuće kazne i zatvora, dakle, sa iako temeljnom ipak poželjnom *neodređenošću* svega mogućeg i nemogućeg u njemu, čija jedina određenost će se ogledati u načelu: bratija te tuži bratija ti sudi... Mogla bi to da bude, recimo, imitacija nedostižne polpotovske paradigme, ili Mao Ce Tungove kulturne revolucije, ili argentinske vojne diktature, Apartheida, Džamahirije... Sve sam cvet do cveta. Ne bi, pri tom, trebalo potcenjivati ni našu sklonost ka samoniklim, autohtonim, originalnim rešanjima!

Petak 14. 5. 1999.

U razgovoru za riječki *Novi list* (delove su preneli *Danas* i *Blic*), Žarko Puhovski je intervenciju nazvao *terorom*. Moguću primedbu, da su jugosloveni politički odgovorni pošto su *izabrali* Miloševića, Puhovski je otklonio ukazujući na slučaj Sadama Huseina kojega, zacemento, niko nije izabrao. Mogao je da doda i to da je, u kontekstu naših navodno *slobodnih* izbora, proces odlučivanja bio tako strukturiran da je odluka u mnogim aspektima i segmentima, bila, zapravo, dirigovana. U izvesnom smislu, Milošević je isto toliko samoga sebe izabrao koliko ga je izabrao – narod. Posle je on vodio politiku stalnog sukoba, gde se njegova pozicija, uvek iznova, legitimisala kao "ispravna", pošto je ljudstvo svaku kon-frontaciju doživljavalo – posredstvom medijske manipulacije – kao napad na zemlju/državu.

Puhovskom je, međutim, važnije bilo da ukaže na izobličenosť moralne indignacije ukoliko se ona instrumentalizuje u korist argumentacije koja brani intervenciju: "Radi se o pogrešnom konceptu koji polazi od nesuvislog pokušaja moraliziranja

nečega što se u tradiciji zvalo politika moći i samo si, još, usput uništava moralni diskurs, jer ga ideologizuje, jer ga rabi za opravdanje potrebe da neko pokaže da je glavni". P. je, takođe, napomenu da "Srbi čine gore stvari" od Natoa, ali za to, bar, "ne rabe moralističko opravdanje". Naravno, problem je u tome – a ne sumnjam da Puhovski to vrlo dobro zna – što opravdanje intervencije ne bi uopšte funkcionisalo bez moralističkih argumenata.

To se, već, sasvim dobro vidi iz jednog drugog razgovora (prenetog takođe u *Blicu*), u kome je Slaven Letica pokušao da objasni kako se intervencija temelji na "međunarodnom pravu" i da je ona pokrenuta "u ime najdubljih humanističkih razloga"! Na ovo je Igor Mandić, saučesnik u razgovoru, primetio da su priče o humanističkim razlozima "jeftine, vašarske i bapske". S ovim stavom, naravno, teško je moguće – ne složiti se! *Humanizam* kao ideologija koja je, nekada, bila elitiistički 'novac duha' i, zapravo, džeparac politike moći, sada je, međutim, postao masovni, vašarski sentimentalizam i moralni patos televizijskih potrošača s kojima se, zapravo, manipuliše na najbrutalniji mogući način...

U ovdašnjim medijskim manipulacijama sve je potpuno jasno i prozirno. Tu niko, sem budala, nema bilo kakvih iluzija. Svi znaju, tačno, šta je po sredi i samo se dele na one koji pristaju da budu manipulisani i one koji to odbijaju. Međutim, kod humanista *à la* Letica stvari stoje znatno složenije: manipulisani mora da misli da je posednik apsolutne opštečovečanske (čitaj: medijske) istine. Pa ukoliko neko tvrdi nešto što tome protivreči, on već time postaje – duboko nehuman. Moralizam je, zapravo, retorika cenzure.

Naravno da postoji i *ovdašnji* moralizam koji je, rekao bih, svojevrsna retorika dirigovanog slepila. Evo jednog primera: aktuelni predsednik SANU, Dejan Medaković, na pitanje (v. *Blic*) "Umeju li Srbi da mrze?", odgovara: "Mi smo jedan svet koji ne ume da mrzi. Možemo biti plahoviti, što mogu da dokažem, naravno, i iz ličnog iskustva. Ali da *dugo* (podvukao: M. B.) mrzimo – nikako!" A kratko? Jer, postoji varijanta s kratkom

i plahovitom mržnjom! Nije li, možda, o njoj reč? Takvo tu-maćenje nam sugerise već ono što Medaković na jednom dru-gom mestu svog intervjua kaže: "Nismo mi nikakvi anđeli, sigurno. U ratu nema anđela, anđeli odatle beže"!

U svakom slučaju, cenjeni predsednik nas ostavlja u ne-razrešenoj dilemi da li su srpski snajperisti koji su s brda ubijali decu po Sarajevu činili to uz kratko, plahovito osećanje mržnje ili, možda, bez ikakvog osećanja! Ipak, rekao bih, mnogo gori problem su, ne sami ti zlikovci, koji pucaju, već oni koji im za to obezbeđuju blanko legitimaciju tipa: "Mi smo jedan svet koji ne ume da mrzi"! Jer to bi, odmah, moralo da podrazumeva sle-deće: "Zbog naše plahovite ne-mržnje mi smo, eto, samo u sta-nju da, povremeno, ubijemo poneko dete". I da li, onda, ovoj priči treba da verujemo? Svakako – ne! Jer ona je pogrešna već onog trenutka kada je ispričana u *prvom licu množine*. U sva-kom narodu uvek je bilo onih koji ne znaju i koji i te kako znaju da mrze! A čitav narod zapada u nevolju tek onda kada njegovi prvaci i lideri, viđeni intelektualci i duhovne veličine, počnu da smišljaju apriorne alibije, male ili velike teodiceje, za stvarne, suviše stvarne *zločine*!

Ali, evo, nasuprot Medakoviću, koji je ubeden da Srbi ne znaju da mrze, Bil Klinton ima prilično suprotno mišljenje! Na skupu oficira i ratnih veterana američke vojske on je, naime, izjavio da etničko čišćenje na Kosovu nije isto što i holokaust, ali da postoji sličnost u tome što i jedno i drugo predstavlja sis-tematsku represiju podstaknutu religioznom i etničkom *mržnjom*. Neki ugledni Jevreji s pravom su protestovali protiv takvih paralela. Da li iz njih sledi zaključak po kome Srbi još, jedino, umeju da – mrze? Moram da kažem da ja *ne sumnjam* u to da je na Kosovu s početkom bombardovanja počelo užasno etničko čišćenje od strane militantnih paravojnih formacija, gru-pa i pojedinaca. Ipak, pitam se *u kojoj meri* su za to odgovorni i oni koji su ne samo započeli bombardovanje nego, time, stvorili stanje u kome nema iole normalnih, civilizacijskih uslova da se nadzire situacija, dakle, u kome nema verifikatora i mogućeg utvrđivanja takvih zločina. A to su, takođe, uslovi u kojima će

kontra-nasilje, odnosno borba protiv etničkog čišćenja i sama, sa svoje strane, proizvesti etničko čišćenje. Evo kako to, u ovom trenutku, u praksi, izgleda (citiram *Blic*).

"Na Koriš je bačeno osam kasetnih bombi, a napad je ponovljen rano juče. Bombe su pale u dvorište farme, u kojem je bilo 400 ljudi, uglavnom Albanaca. Reč je o ljudima koji su se dotad krili u obližnjim šumama i koji su došli da tu provedu noć, rekli su preživeli kosovski Albanci izveštaču agencije *Frans pres*. Zećir Urimeraj (62) je rekao da je izgubio dve ćerke, stare dve i tri godine, kao i zeta. – Krili smo se u šumama, ali su nas srpske vlasti uverile da možemo da se vratimo kući – izjavio je on, ocenjujući da bi u napadu moglo da bude i 200 mrtvih. Fehmi Ahmetaj izjavio je *Rojtersu* da je kolona traktora sa albanskim izbeglicama pogođena sa šest projektila. Ahmetaj je rekao da je u tom napadu poginulo sedmoro članova njegove porodice. *Rojters* je izvestio da su na mestu napada rasuti delovi ljudskih tela, od kojih su mnoga spaljena."

Subota 12. 5. 1999.

Neki teoretičari, danas, priču o ljudskim pravima vide kao svojevrsnu anticipaciju *kraja istorije*: liberalna demokratija, sa svojim shvatanjem *ljudskih prava*, postala je konačno zadovoljenje Istorije zato što je, ujedno, događaj *isothimije*, odnosno pravedne raspodele prava na priznanje. Drugi su, kao recimo Alain Badiou, skeptični. Ne bez žaljenja, on konstatuje da su mnogi intelektualci s leveice prihvatili maksime etabliranog zapadnog poretka, umesto "da traže formulacije za jednu novu politiku kolektivne emancipacije" (*L'éthique, Essai sur la conscience du Mal*, Hatier, Paris, 1993 god.). Danas se, očigledno, javljaju i treći (najčešće levičari koji prihvataju logiku desnice na vlasti) za koje *ljudska prava*, shvaćena kao veliki holistički projekt, vode izgubljenoj i ponovo nađenoj strategiju kolektivnog oslobađanja. Tako bi, onda, svet konačno postao poprište borbe između politike *ljudskih prava* i politike *kršenja ljudskih prava*, arena sukoba između naprednih i nazadnih sila... Nova

Internacionala? Dijalektička natkompenzacija za iščezlu 'klasnu borbu'?

Da li bi bilo čudno ako bi se, u ovoj dijalektici, odmah, javila opasnost da ona sama, iz svojih totalizujućih pretenzija, sklizne u svojevrsnu totalitarnu prisilu? Nije li Nato intervencija *simptom* (još uvek samo simptom?) jednog takvog *skliznuća*? Svojevrsna dijalektika oslobađanja koja, danas, u svetu konačno izmiruje "desnicu" i "levicu", u jednom (napokon dovršenom – na Habermasovu radost?!) projektu modernosti? Neće li, najzad, i ta dijalektika-na-vlasti, kao i sve ranije, da završi u tiraniji i kontraindikacijama? Bilo kako bilo, uvek će, naravno, biti i onih koji su, kao Đerđ Konrad, u stanju da tvrde dosta jednostavnu i otrežnjujuću stvar: "Trebalo je zainteresovati jugoslovensko društvo za demokratiju. Bombe su sredstvo za vođenje rata među državama, a ne za spasavanje ljudskih života."

Pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu jugoslovenski pravnici su izneli podatak da je, od početka bombardovanja do danas, poginulo više od 1.200 civila. Dobar deo tih ljudi su, upravo, Albanci kojima se, eto, *priteklo u pomoć*. Prvi put sam sada video (u *Blicu*) tu cifru! Deluje uznemirujuće.

Predugo smo bili žrtve izvesne prisile *humanizma* i *moralna* u teoriji da bi nam bilo dopušteno da nju (tu prisilu), koja je duboko obeležavala levičarsku intelektualnu scenu, sada samo prebacimo s levog na *desni* pol i da, pri tom, ta dva pola pomirimo. Nisu li *moralne* 'skrupule' bar jednim svojim delom i, svakako, ne najmanje važnim, u stvari, samo eufemizam za *ideološku* intervenciju u teoriji? Postoje, bez sumnje, suptilna ideološka prikriivanja. Mikrologike vlasti i interesa. Iako je najčešće gruba, bučna, arogantna, bez "dlaka na jeziku" (naročito kada je na vlasti), ideologija, ipak, u nekim dosta osetljivim, suptilnim kontekstima voli da se skriva, tako što, recimo, ispred sebe istura – moral! Danas je, zacemento, *hitna* potreba da se obepravljenima i ugroženima stvarno pomogne postala, samo, in-

strument licemerne ideološke kamuflaže "pobočnog" i, zapravo, prikrivenog-primarnog strateškog interesa.

Tako je pozivanje na *ljudska prava* postalo, takoreći, privilegovani predmet obmane i manipulacije u procesima globalizacije! Kako je to uopšte bilo moguće? Pa, bilo je moguće, najpre, zato što nema niti je ikada bilo samo *jedne* politike i *jednoznačne* interpretacije ljudskih prava, dok je, međutim, vladajući, odnosno 'moderni' nastup tih prava uporno želeo da nas uveri da, u tom pogledu, postoji samo jedan, homogeni projekt... U različitim situacijama, u kojima se ova politika implementirala pokazalo se, jednostavno, da ona nema isti smisao, istu vrednost i iste učinke. Zanemarivanje razlika, bar u teorijskoj ravni, rezultira ideološkim efektima: interesi *konkretne situacije* bivaju potisnuti ili na ideološki način re-prezentovani (iskrivljeni?) unutar pristrasnog diskursa, čak i ako je on, navodno, *univerzalistički*. Ali kao što ne postoji jedna politika ljudskih prava, tako ne postoji ni jedna politika kršenja ljudskih prava.

Danas u svetu ova prava nisu nikakav samorazumljiv nalog već sastavni deo kako globalnih i globalizujućih pretenzija tako i regionalne politike prihvatanja i otpora. Uvek je reč o *politici* (često *prljavoj, neiskrenoj*) ljudskih prava, a ne o samim *pravima*. U političkim borbama u kojima se mnogi pozivaju na ljudska prava, dešava se da ona bivaju instrumentalizovana u korist ciljeva koji s ljudskim pravima nemaju nikakve veze. Moguće su – kao što je danas slučaj – *sporne situacije* u kojima se kršenje *jednih* ljudskih prava pojavljuje kao *sredstvo za potvrdu* nekih *drugih*! To su protivurečne situacije koje nam govore da samo pozivanje na ljudska prava nije nešto što, odmah, rešava sve probleme. Najzad, postoje i okolnosti u kojima ljudska prava, shvaćena kao "osnovna prava", često (i, naravno, ne uvek i ne *po pravilu*) predstavljaju samo minimum i, zapravo, *alibi* da se ne učini ništa *više*!

Ljudska prava su se, prvobitno, zamišljala kao prirodno-pravni postulati, dakle, kao nešto što je utemeljeno u manje više postojanoj (ljudskoj) prirodi ili suštini. Sumnjala i kritičari

nisu propuštali priliku da postave pitanje: na čemu se priča o *ljudskim pravima*, zapravo, *temelji*? Izgledalo je da su teškoće da se da zadovoljavajući odgovor na ovo pitanje trajne i nepremostive. Koncept *demos*a ukoliko se shvati kao privilegija i kao naturalističko obeležje samog Zapada, kao izvestan "beli" etnocentrizam (ili: evropocentrizam) na kome se događa realpolitičko zasnivanje *demokratije* kao Uzora, jeste bez sumnje koncept koji je u isti mah ideološki zamaglio i doveo do krize samu potrebu za utemeljenjem ljudskih prava! Doveo u krizu, jer *demos* ne može biti nikakav naturalistički fon, temelj za rešavanje tog pitanja. Naime, i druge civilizacije bi trebalo da imaju prava na svoj koncept ljudskih prava, i svoje puteve do jednog desupstancijalizovanog pojma prava! Jer, ako već sama filozofija nije našla pouzdani "temelj" za svoje epistemološke i druge bajke, zašto bi, u tom pogledu, ova specifična bajka (ili basna?) o *ljudskim pravima* bolje prošla?!

Ubuduće, ove teškoće mogu da se reše i tako što bi se skeptičko-metafizičke dileme oko *utemeljenja* naprosto shvatile – nepotrebnim. U tome bi slučaju pitanje o *temelju* ljudskih prava postalo izlišno. Ubuduće, ova prava nemaju supstancijalno uporište u ljudskom bivstvovanju i dobro je što je tako! U tom smislu bi, onda, bilo moguće govoriti, kao što su to neki teoretičari činili, samo o izvesnoj *kulturi* ljudskih prava kojoj, da bi se odbranila, nisu potrebne filozofske ili metafizičke pretpostavke... U tekstu *Ljudska prava, racionalnost i sentimentalnost* (video sam taj tekst u sarajevskom "Dijalogu", br. 5., 1996 god.) Ričard Rorti podržava ovo (Rabossijevo) verovanje (o ljudskim pravima kao *kulturi*), smatrajući da su neopravdani prigovori koji s indignacijom odbacuju desupstancijalizaciju ljudskih prava zbog toga što ona, navodno, vodi ka "kulturnom relativizmu". Kritičari tog *relativizma* misle, tvrdi Rorti, da je on nespojiv sa činjenicom s kojom se identifikujemo u demokratijama, a to je (aksiološka) činjenica da je kultura ljudskih prava moralno superiornija od drugih kultura.

Ako otpišemo fundamentalizam (a time, naravno, i naturalizam, etnocentrizam itd.) *ljudskih prava* u korist izvesne

kulture, da li ćemo, time, dobiti ili izgubiti u izgledima da se, kako bi rekao Rorti, "postigne utopija Prosvetiteljstva"? Nije li ključno obeležje *ljudskih prava* to da su ona, u stvari, *obećanja koja nikada neće biti do kraja ispunjena*? Obećanja o jednom kraju-bez-kraja, sa odstupanjima, s kršenjem, porazima, prestupima i gubitkom smisla? Obećanja bez obećanog?! Jer, čovek se definiše pitanjem – Ko sam ja? – a ne odgovorom na njega. Tamo gde nema *upitnosti* pitanje je koliko je, uopšte, umesno govoriti o ljudskim pravima! Ali ljudi se pitaju na razne načine. Postoje razne kulture upitnosti...

Zato, ova, desupstancijalizovana, pluralistički shvaćena ljudska prava ne bismo smeli tumačiti kao čin jedinstvene strategije emancipacije ili negativne dijalektike, već kao nešto što, iako tek treba da dođe, u isti mah je uvek već tu, ispred nas. Pa ako je futur ljudskih prava uvek već tu, on je to kao trajni futur: nešto što će doći ali nikada ne dolazi, već, pre, odlazi, biva izmešteno, smešteno i stešnjeno uvek-drugde. Odgođenost ljudskih prava (kao prava drugog u nama samima) jeste nešto što definiše anti-dogmatski, anti-doktrinarni uslov njihove (pozitivne, pozitivno-pravne) mogućnosti-i-nemogućnosti. Ta prava su, u isti mah, savremeni mesijanizam i veliki reper ili putokaz koji nas vodi u pravcu nikada-dovoljnog i nikad-zadovoljenog... Kao odgoda i odgođenost ljudska prava su konstitutivni poraz ljudske *prirode* ili, što se svodi na isto, poraz (ljudske) *prirode* kao nečeg "konstitutivnog"! Ubuduće, ta priroda se definiše kao *apokrif* i *palimpsest*. Kao tekst i smisao koji zahteva uvek novi prepis i novu artikulaciju. Taman smo ispisali naš nalog ljudskih prava, kad je on, već, izbeledeo na papiru, da bi se, ispod ili iznad, pojavio drugi tekst.

Zato je razlika između, s jedne strane, elementarnog respekta/prisustva i, s druge strane, grubog odsustva ljudskih prava u isti mah očigledna i neprozirna! Ljudskih prava, zapravo, *nikada* nema dovoljno i čini se da je *pravedno* što je tako! Što zatim znači da nema Pravednika koji bi bio privilegovani zastupnik univerzalnih ljudskih prava. "Izgleda da stranost drugog izmiče svakoj totalizaciji", tvrdi Liotar u tekstu *Pravo dru-*

gog (pročitao sam ga u časop. Beogradski krug, br. 1-2/1996). Zaista, prava *Drugog* izmiču svakom konceptu obavezujuće, prisilene *univerzalnosti*. Prisila je, naprosto, u sebi protivurečno, 'neadekvatno' sredstvo za realizaciju ljudskih prava.

Ako su ljudska prava prirodna prava ili neka vrsta zamene za takoz. *prirodna prava*, onda bi se, zaista, moglo reći da ljudi imaju sasvim 'prirodno' pravo da nikada ne budu potpuno zadovoljni stanjem svojih (ljudskih) prava. Iz ovog prava na nezadovoljstvo proizlazi i pravo na kritiku. Postoji 'prirodno' ili ljudsko pravo na kritiku, pa, prema tome, i kritiku samog stanja u kome se nalaze *etablirana, pozitivna, propisana* ljudska prava.

Ta kritika nam govori da ljudskih prava nikada nema dovoljno i da, zapravo, ako malo bolje pogledamo, i *nema* ljudskih prava, da su ona, uvek, pre ili kasnije, jedan veliki *nedostatak*. A ona postaju najveći nedostatak upravo onda kada se naturaju, kada postaju fanatičan projekt, počev od pretpostavke da postoji idealni/univerzalni model koji mora da se zadovolji, počev od odsustva prava-drugih da sami rešavaju svoj problem ljudskih prava, da sami ostvaruju svoju emencipaciju. Vladajući koncept *ljudskih prava*, danas u svetu, jeste koncept *naturanja*. Zato bi se, možda, moglo reći da smo, sada, na pragu Doba čiji simptomi nam prete da pod stegom trijumfalne pobede ljudskih prava ovih više uopšte ne bude! Srećom, svaki moderni, totalitajući projekt pre ili kasnije zapada u kontraindikacije!

Nedelja 16. 5. 1999.

U Beogradskom krugu sam presnimio zapise razgovora vođenih na Radio-mostu. Ne znam da li si, Rado, videla to. Ima žestokih duela, kakav je, recimo, onaj između Zage Golubović i Vesne Pusić. Naišao sam i na razgovor čiji učesnik je bio Mirko Kovač. Neki momenti mi se čine podsticajnim za razmišljanje. Pokušaću da se osvrnem na njih. U ovom trenutku, smatram neophodnim malo okolišenje.

Svaki je čovek, u vučijim vremenima, u stanju da počini poneku grešku, da nešto loše proceni itd. Tu, svakako, ne izu-

zimam ni samoga sebe, pošto i ja, naravno, grešim! Ipak, nisu sve greške iste. Postoji jedna, nazvao bih je, *greškom nad greškama* koja, naprosto, nije za praštanje. To je greška *bezosećajnosti za patnje drugih*. Ne za patnje bližnjih, svojih, istih, nego upravo – drugih! Naravno, još manje je za praštanje neosetljivost *kako za patnje drugih tako i za patnje svojih!* Ova krajnja neosetljivost, ako tako mogu da kažem, zacelo je balkanski specijalitet. No, dobro. Mirko Kovač je čovek kome nije moguće prebaciti da je bezosećajan za patnje drugih. Već na početku razgovora, o kome je reč, naglasio je da to što se dešava doživljava kao *užasnu i tragičnu činjenicu* koja zaista problematizuje natuknice tipa "silom na silu" i "nasiljem protiv nasilja". Postoje valjda i neki drugi mehanizmi, kaže Kovač.

Ali, sagovornik (RFE) mu je, odmah, postavio neko glupo pitanje o *odgovornosti naroda*, koje je Kovač nekako doveo u vezu s nečim što, po njemu, ima smisla. A to se odnosilo na našu sadašnju *bezosećajnosti za patnje drugih* i, u konkretnom slučaju, za patnje kosovskih Albanaca. Evo kako je to učinio: "Ono što je mene sad zaprepastilo, u ovoj cijeloj situaciji, to je da nema sućuti, da nema disonantnih tonova, prije svega na tragediju albanskog naroda. Kada su Srbi, vi vrlo dobro znate, u vreme balkanskih ratova ubijali Albance to je bio još strašniji masakr, jos su strašnije scene nego sto su danas, ja sam puno tog materijala imao u rukama, ali ipak tada je bila oštra kritika recimo srpskih socijaldemokrata sa Dimitrijem Tucovićem. Sam Dimitrije Tucović je, ja sam o tome pisao nedavno u listu 'Zarez', u jednom članku koji se zvao 'Nikad kraja', sto znaci nikad kraja ubijanju, rekao otprilike ovako, ako još to mogu doslovice interpretirati: 'Mi smo izvršili pokušaj ubistva s predumišljajem nad čitavom jednom nacijom. U tom zločinačkom delu smo uhvaćeni i sprečeni. Sada imamo da ispaštamo kaznu'. Hoću da kazem da meni fali, u ovoj sadasnjoj situaciji, nekih takvih glasova, nekog suosećanja sa drugima. Nismo samo mi jedini koji to trpimo. Može li se danas čuti takav neki glas? Koliko ja vidim ne može, ne može bar javno."

Svakom bi moralnom čoveku, što ja mislim da Kovač jeste, zacelo, nedostajao takav jedan glas. I pored te nesumnjive činjenice, ipak, mislim da, ovde, postoji jedan nimalo jednostavan problem s tim glasom! Najpre – ne znam koliko Kovač ima tako nešto u vidu – danas, u ovdašnjim *ratnim* uslovima (jer, za razliku od Nato zemalja, rata kod nas *ima* i on je, kao takav, proglašen: naime, važeći su ratni zakoni) svi disonantni glasovi koji bi, eventualno, protivurečili nacionalnom interesu kao interesu odbrane od agresije rizikovali bi – takva je situacija – da se svrstaju u kategoriju "izdaje otadbine". S druge strane, ovde postoji uverenje da je osećajnost za patnje izbeglih Albanaca iskorišćena, od strane Natoa, kao legitimaciona osnova za nanošenje patnje svima onima koji su ostali u Srbiji, odnosno SR Jugoslaviji. Zato bi javno manifestovanje osećajnosti za patnje Albanaca bez osude Natoa bilo ravno mazohističkoj apologiji bombardovanja!

Tu se sada, očigledno, ocrtava kantovska razlika između moralne autonomije i heteronomije. Ako bih ja, naime, svesno dopustio da se neko okoristi mojim saučestvovanjem u patnji drugih onda to ne bi bio moral nego nešto njemu suprotno. I pogotovu bi bilo nešto suprotno moralu u slučaju da se ova "korist" sastoji, zapravo, u nanošenje patnji onom drugome od drugog, odnosno sada meni samom! Prema tome, to je drugi i, zapravo, prvi razlog (a ne strah od ratnih zakona) zašto ovde, danas, niko ne osuđuje eksodus Albanaca *bez istovremene osude* Nato alijanse.

S druge strane, *sve Nevladine organizacije* su, upravo, u tom "paket" arnžmanu, dakle, zajedno sa osudom Natoa, osudile i eksodus Albanaca. (Ne znam da li je s time Kovač upoznat.) To je ono što se, danas, ovde javno može učiniti a da se, pri tom, ne bude izmanipulisan ili, što se svodi na isto – budala. Prema tome, nisu ovde ljudi moralno neodgovorni, beskrupulozni ili bezosećajni (mada takvih, kao i svuda, ima) za patnje drugih, već oni, s pravom, strepe od 'moralno'-ideološke manipulacije. Konačno, ako bi moje javno saučestvovanje u patnji drugih legitimisalo gestove koji, zatim, nanose patnju meni i

mojima, ja bih onda, zaista, morao biti veliki mazohista da tako nešto sebi učinim!

Zamislimo situaciju da je Nato, posle "Oluje", odlučio da bombarduje Hrvatsku naloživši joj da vrati izbeglice itd., i da to Tuđman nije prihvatio. Ne bi li se, onda, oni malobrojni u Hrvatskoj koji su se usudili da javno iskažu neslaganje sa eksodusom Srba iz Krajine našli u veoma neugodnoj situaciji da svojim stavom, ubuduće, ujedno, legitimišu gest bombardovanja sopstvenog naroda?! Kritikovati taj eksodus bilo bi moguće samo uz istovrmenu kritiku Nato intervencije. Zato se moralni stav ili moralno reagovanje na ovu i slične situacije nužno sastoji iz protivljenja svakom nalogu sile, odnosno nalogu da se ide silom protiv sile i nasiljem protiv nasilja. *Jer valjda*, kako s pravom kaže Kovač, *postoje i neki drugi mehanizmi!*

Sveti rat protiv terorizma?¹⁸

*Ako svi traže oko za oko,
ceo svet će oslepeti.*

Mahatma Gandhi

Posle terorističkog napada Osame bin Ladena na Svet-ski trgovinski centar u Njujorku najčešće se mogao čuti tv. komantar (kako stručnjaka tako i običnih ljudi) da, ubuduće, *ništa više neće biti isto...* Na šta ciljaju ovakve tvrdnje? Na to da je istovetnost-sa-sobom ili, ako hoćete, identitet sveta ('kakvog smo poznavali') radikalno promenjen! *Ništa više neće biti isto*, to znači da je vera u dati ili obećani identitet sveta, u potpunu *bezbednost* unutar njega – temeljno uzdrmana. A može li se *spokojno* živeti bez čvrstog, postojanog identiteta (kao osigurana okvira)? Ili, bar, bez verovanja u njega?

Ovim pitanjima ja ću dodati još jedno: da li je u modernom dobu uopšte i moguć *spokojan* život? Nije li već sama modernost permanentna kriza, drhtaj novog, strepnja pred još-nedogodnim? I svakako, osetljivost za dramu Istorije? Nije li modernost, upravo, večita odgoda (suviše fanatične, prebrze) istovetnosti? I možda čak, kako bi rekao Adorno, izvesna strategija *neidentičnog*? Doba u kome nikad ništa nije Isto! S te tačke gledišta reklo bi se da ideal spokojnog života, zapravo, i nije moderni ideal.

Ipak, u ovom trenutku takvo shvatanje deluje cinično. Jer, jedno je nespokojstvo života koji ulazi u rizik inovacija, a sasvim drugo užas aposlutnog zla koje se (da li spolja?) obrušava na isti taj život... Modernosti, bez sumnje, nije potrebno bilo kakvo apriorno spokojstvo, ali njoj, zacelo, nije potrebna ni strahovlada zla. Šta se, onda, na početku veka, u Globalnom

¹⁸ Objavljeno u Zlatnog gredi, Novi Sad, 2001, br. 1.

selu, dogodilo s modernošću? Kako je došlo do ovog spoja, *simbioze* između modernog života i terorizma?

Jedno je sigurno, ta sprega nije slučajna ili – da upotrebim filozofski način govora – nije *spoljašnja*. (Uostalom, u Globalnom selu i nema više spoljašnjih odnosa!) Ona je rezultat izvesne *greške* (ne kažem i *greha*) koja postoji u konstituciji modernog (zapadnog) sveta *kakvog poznajemo na kraju XX veka*. Ova greška je, reklo bi se, iznutra *prizvala* (ako ne i proizvela) terorizam, to ekstremno nasilje! Ona, takođe, preti da zaustavi, blokira ili zakoči modernost ukoliko ova, po prirodi sopstvene Stvari, teži da bude otvoren proces, proces sa uvek odgađanim i zapravo nedovršivim identitetom. U pitanju je, dakle, greška prebrzog zatvaranja, blokade modernog sveta koji, time, dobija obeležje pred-modernosti.

Posle sloma bipolarne podele sveta nastao je novi poredak, za koji i oni koji ga grade i oni koji ga napadaju nisu pustili priliku da kažu: eto, to je to! – što, zapravo, znači da su mu pripisali jedan neprikosnoveni identitet, iako se on usidrio tek u sopstvenoj tautologiji! U svakom slučaju, za jedne se taj svet i njegov umišljeni metafizički postav profilisao kao – *najviše dobro*, a za druge kao – *najviše zlo*! Na taj način je, konačno, 'novi svetski poredak' postao oličenje apsolutnog dobra/zla. U njemu se ustanovio izvestan antagonizam koji ima radikalno etičko značenje! Ova metamorfoza, naravno, nije obećavala ništa dobro...

U gestu nastanka novog (dobrog/zlog) poretka moralo je biti suspendovano sâmo načelo *modernosti*, morali su biti potisnuti nespokojsvo i strepnja, koji obeležavaju *otvorenost* modernih ustanova (pošto je reč o ustanovama, odnosno performativnom činu ustanovljenja jednog novog poretka vrednosti/sveta). Paradoksalno: pobjeda zapadne modernosti označila je, u istom mah, njen kraj! Liberalno-demokratski poredak koji oličavaju najrazvijenije zemlje Zapada, na čelu sa SAD, simbolizuje – kako tvrdi Fukujama – *kraj istorije* i, prema tome, kraj neizvesnosti i strepnje. Ipak, to je prilično velika zabluda. U savremenom, još uvek *modernom* svetu potpuno spokojan život, usidren

u čvrstom, neprikosnovenom identitetu koji potčinjava, nipo-
daštava ili inkriminiše sve neslično, drugo, heterogeno, bio je
moguće samo po cenu teških kontraindikacija čiji, nadamo se *ne-
ponovljivi*, efekat predstavlja rušenje Svetskog trgovačkog cen-
tra u Njujorku.

Nije li Fukujamina ideološka tvrdnja (koja je izraz izve-
snog 'trijumfnog' raspoloženja na Zapadu!) o konačnom za-
dovoljenju i spokojstvu unutar dogođenog *kraja istorije* morala,
pre ili kasnije, da ima za posledicu – pojavu radikalnog otpora
ili, što se svodi na isto, terorizma?! Tu gde imamo rat i zadava-
nje smrti tu, svakako, imamo i Istoriju – a ne njen kraj. Sama
procena da je liberalno-demokratski poredak na kraju XX veka
trijumfovao, nije pogrešna. Ali iza nje se krije pitanje: da li je,
time, dobijena bitka ili rat? I ako još nije dobijen, kakav je onda
to rat?

Sada se govori o *ratu protiv terorizma*. O čemu će se
sutra govoriti? Da li će to biti jedan novi *rat protiv rata*? Nasi-
lje-protiv-nasilja koje bi konačno ukinulo svako nasilje? Ili je,
pre, reč o još jednom produžetku nasilja? I takoreći, o njegovoj
– *proširenoj reprodukciji*? Nije li, možda, mistično utemeljenje
autoriteta 'novog svetskog poretka' samo surovi nastavak jednog
(vojnog, ekonomskog, ekološkog itd.) nasilja koje, uostalom,
obeležava čitavu prethodnu Istoriju? Izgleda da je ideološko ve-
rovanje u 'kraj istorije', odnosno u jedan sa sobom pomireni ili
'onaj isti' poredak u stanju da dovede Istoriju na njene primitiv-
ne početke.

Kao pandan tom novom, neprikosnoveno-dobrom po-
retku, pre ili kasnije, mogla je da se očekuje pojava izvesnog
'Osame bin Laden', dakle, pojava jedne drugosti-kao-zla, apso-
lutnog dijaboličkog antagoniste koji će, van svake sumnje, opa-
sno da uzdrma, ako ne i razori 'svet kakav smo poznavali'. Reč
je o *pandanu* zato što je, takođe, u pitanju osigurana, dogma-
tička, pred-moderna istovetnost-sa-sobom čije odbijanje nespo-
kojstva i nepriznavanje strepnje seže do potpunog, fanatičnog
samožrtvovanja! S ovom vrstom fanatizma, naprosto, nije upu-
tno takmičiti se!

Kada jednom, putem autoriteta i moći, biva *osiguran* novi poredak/identitet sveta, kada osećanje neizvesnosti i strepnje pred još-ne-dogodenim iščezne i kada osećaj za dramu Istorije biva oslabljen, tada se, pre ili kasnije, dešava da vlastita (dakle, ne spoljašnja nego unutrašnja) heteronomija (ili: drugozakonitost) sveta poprima oblik preterane ili aposlutne destrukcije! Metafizičko jedinstvo Zlog/Dobrog sveta dobija sablasni lik teroriste Osame bin Ladena, nadvijenog nad ruševinama Svetskog trgovinskog centra na Menhetnu!

U stvari, mi znamo da ne postoji u doslovnom smislu *metafizičko* jedinstvo sveta. Ne postoji po sebi dobra ili po sebi zla Stvar. Osama bin Laden je zlo civilizacije, zlo *u* civilizaciji i *posredovano* civilizacijom, tako da je to, u stvari, kontraindikovano zlo same modernosti koja je izgubila osetljivost za ono heterogeno u svetu, koja se zatvorila u vlastiti idealizovani i, u isti mah, slepi identitet. Sama ova procena moguća je, međutim, tek sa stanovišta civilizacije koja ne želi da bude usidrena u dogmatičkom identitetu najvišeg Dobra.

Dobre i zle Stvari su takve zato što se uzajamno isključuju kao Dobre i Zle! One jedna drugoj pokazuju lice zla! Nema apsolutne skale dobra i zla pomoću koje lako može da se odredi koja Stvar je u svetu dobra, a koja zla. Ne, dobre i zle Stvari imaju neizbrisiv lik (metafizike) subjektivnosti i one se, tek, kroz uzajamno isključivanje legitimišu kao takve! Za islamskog fundamentalistu najveće zlo je 'novi svetski poredak' koji je, ovog puta, oličen u Svetskom trgovinskom centru...

Ipak, civilizovani čovek će reći da je ono što je uradio Osama bin Laden, u stvari, monstruozi zločin. I on u tome, svakako, ima pravo. Samo, pitanje je: na osnovu čega ima pravo? I o kakvom *pravu* je reč? Nije li to, zapravo, pravo na pravo, pravo da se zločinu sudi i da se on osudi? Zlo postaje zločin onda kada je u njemu prepoznatljiva ljudska odgovornost. Zločin koji je Osama bin Laden počinio jeste, u stvari, pokušaj iskorenjivanja nečega što se u ličnoj perspektivi (teroriste) profiliše kao vrhovno zlo, Zlo po sebi. Reč je o subjektivnoj projekciji sudbinskog, dijaboličkog zla (= SAD) kojeg valja is-

koreniti... A pošto *Zla po sebi* nema, njega onda ima samo još u ovom gestu iskorenjivanja kojem prethodi projekcija! Terorizam postaje to što jeste, upravo, kao *nosilac* izvesnog *Zla po sebi*, kao naslednik zla bez opravdanja, onog koje koje ničemu ne vodi i ničemu ne služi!

Poenta ove priče je u tome što, ako već Bin Laden interiorizuje Zlo po sebi koje, prethodno, projektuje na druge, to ne znači da i njegovi antagonisti, ukoliko pretenduju da budu civilizovani, imaju pravo da to čine! Profesor novinarstva na njujorškom univerzitetu Mark Krispin Miler komentarišući situaciju posle terorističkog napada na Ameriku ustvrdio je da je u javnosti »servirana priča o borbi protiv terorizma na način koji bi se najširoj publici učinio prihvatljivim, pa je veliki broj ljudi to doživeo kao rat između dobra i zla. A to je upravo polazište Osame bin Ladena i suština njegovog gledanja na svet!« Po Krispin Mileru civilizacija, očigledno, ne bi smela da se služi istim, podjednako isključivim i fanatičnim vrednosnim merilima koje koriste i teroristi...

Civilizovana, dakle, pravna merila isključuju mogućnost da se vodi *sveti rat* ili, ako hoćete, *džihad* protiv terorista! A sam Bin Laden je (u jednom intervjuu datom februara 1997. godine) o džihadu nudio sledeću predstavu: »Ovaj rat se neće voditi samo između naroda dve svete džamije (B. L. misli na Meku i Medinu) i Amerikanaca nego će to biti rat između islamskog sveta i SAD-a i njegovih saveznika, jer je ovo novi krstaški pohod koji predvode Amerikanci protiv islamskog naroda.« Ubrzo posle događaja u Njujorku moglo se čuti zalaganje upravo za *krstaški rat protiv terorizma!* Nije li Bin Laden, u tom pogledu, nešto 'dalekovidiji': ukoliko to, zaista, bude *krstaški* rat, to će ujedno biti i *verski/sveti* rat!

Jedini *stvarni* oblik *Zla po sebi* je onaj čije praktične posledice su date počev od nekog projekta *iskorenjivanja 'Zla po sebi!'* Ako bismo se nadmetali u ovom iskorenjivanju, onda bismo postali antagonista koji, takođe, projektuje fatalno, sudbinsko Zlo. Ovo uzajamno posredovanje i stimulisanje metafizičkih projekcija bi, ubrzo, rezultiralo fiksiranjem jednog zatvo-

renog, premodernog sveta sa antagonističkim hijerarhijama vrednosti i sa nasiljem kao jedinom perspektivom... Zato civilizovana osuda terorizma mora da bude osuda koja afirmiše pravo na pravo, a ne na preteranu, militantnu primenu osude iza koje stoji neka projekcija apsolutnog zla. Zločine, ipak, prave samo – ljudi.

U svakom slučaju, masovna psihologija *rata između dobra i zla*, o kojoj govori Mark Krispin Miler, u samoj Americi nije nešto novo. Ona je, naime, važila u vremenu kada je postojao veliki antagonista: Sovjetski Savez. Posle sloma bipolarne strukture sveta ostalo je prazno mesto Zla koje je SAD kao lider 'Novog svetskog poretka' morala nečim da ispuni. Zato je demonizacija Drugog postala pravilo koje ne bira sadržaj! Neki 'kandidati' su se sami ponudili: S. Husein, S. Milošević... Svaki je bio 'dobrodošao'! I svaki otpor demonizaciji je morao biti besmislen. Pošto je samoproklamovano najviše dobro uvek bilo u pravu: i kad jeste i kada nije u pravu!

Nadmoćna demonizacija svega drugog je, takoreći, priželjkivala da taj drugi bude nepopravljivi grešnik. Toni Bler je NATO bombardovanje Jugoslavije na kraju XX veka nazvao svojevrsnim krstaškim pohodom! Ipak, užasno razaranje u Njujorku pokazalo je da to može da bude i igra sa đavolom! A tu, zacelo, nije reč o zameni uzroka i posledice nego o njihovom prepletu! Tragedija nastaje onda kada smo suviše privrženi jednom neprikosnovenom (nadmoćnom) Identitetu, tako da, time, gubimo osećaj za drugost samog sveta. Potisnuta drugost se vraća u obliku ludila, histerije, užasa, dakle, na najgore moguće načine ili, kako bi rekli psihoanalitičari, u obliku 'povratka potisnutog'!

Posle sloma bipolarne podele sveta supstancijalizacija novonastalog poretka morala je biti predrasuda koja će skupo koštati sve natagoniste tog poretka! Njome je propuštena prilika da se uspostavi jedan formalni, prazni, dakle, pravni okvir koji bi se postavio kao 'neutralni treći' u odnosu na sve učesnike u igri nasilja. Ukoliko najmoćnija sila preuzme na sebe ulogu sudije u igri nasilja i, pri tom, takođe, zadrži ulogu igrača, razume

se, najmoćnijeg, onda, time, pravni princip – kao *par excellence* moderni princip – u takvom svetu gubi uporište, tako da neregulirano, eksplozivno nasilje postaje suviše često očekivana pojava.

Razume se, ni jedna drugost nije nužno demonska ili dijabolička... Ali svaka drugost postaje krajnje razorna onda kada se suočava sa preteranim potiskivanjem. Ona je nezaobilazan sastavni deo istovetnosti-sa-sobom neke Stvari, nekog (duhovnog ili kulturnog) identiteta. Sama priča o *identitetu* je potpuno samorazumljiva, kako za zdravi razum tako i za filozofiju. Šta je normalnije od priče o tome kako svaka, pa i duhovna/kulturna, stvar ima svoj identitet? I u toj priči ona ga ima bilo kao datost (tradicija) ili kao obećanje (modernost)... Većina ljudi na Zemlji živi s logocentričkom verom u identitete (koje ili obožavaju ili proklinju) i tu veru smatraju potpuno samorazumljivom i neupitnom. A to je, upravo, krajnja osnova za fanatizam, netoletantnost i rat! Logos je možda upravo najbolje oruđe polemosa. Drugim rečima, logocentrizam je skriveni razlog za nasilje! Krstaški ratovi se vode u ime Božije reči.

Komentar po kome, posle rušenja Svetskog trgovinskog centra na Menhetnu, *ništa više neće biti isto* može da bude i znak otrežnjenja s kojim je svako proglašavanje krstaškog rata ili džihada, jednostavno – nespojivo. U svakom slučaju, živeti u skladu s 'načelom' supstancijalnog Dobra, znači živeti u skladu s predrasudama. Štaviše, niko neće sebi osigurati monopol nad supstancijalnim, metafizičkim Dobrom, a da, time, ne proizvede u svom okruženju metafizičko Zlo koje mu se vraća, u obliku vlastite kontrastivnosti, kontraindikacije. Zato bi oni koji danas vode ameriku morali, takođe, da uvide da *više ništa nije isto*, da modernost ne trpi svete ratove ili preteranu upotrebu sile, da još manje trpi diferencijaciju po principu »ili si sa nama ili protiv nas«, da kažnjavanje zločinaca ne sme da se ogreši o najviše pravne principe na kojima počiva svetska zajednica, da ti principi moraju da se univerzalizuju (jer na ideji *univerzalnog* počiva ne samo ideja nego i osećanje *pravde*) i, konačno, da Amerika mora da popravi svoj 'imidž' u svetu, tako što će, naj-

pre, da se odrekne umišljenog monopola nad Dobrim... da bi, zatim, uopšte mogla da stekne uvid u greške koje je sama, povremeno, činila.

U Beogradu, 22. Septembra

2001.

Globalizujte solidarnost!¹⁹

Da li je u svetu kakav danas jeste moguća globalna, opšta, svudprisutna *solidarnost*? I da li su mogući procesi koji bi do nje doveli, dakle, procesi globalizacije solidarnosti?

Već sama ova pitanja deluju iznenađujuće! U ravni autoriteta koji odlučuju o globalnim procesima, ona se ne postavljaju. Zato, ukoliko bi se negde drugde eventualno i postavila – a znamo da se, implicitno ili eksplicitno, to događa u ravni aktuelnog 'antiglobalizacijskog' pokreta – takva pitanja bi unapred imala izgled nečega neozbiljnog i neobavezujućeg!

Ipak, ostaje nejasno: zašto bi priča o globalnoj solidarnosti nužno bila *neozbiljna*? I zašto bi se *ozbiljnim* shvatao samo svet u kome se takva priča smatra – *neozbiljnom*?! Koja ideologija današnjem svetu podaruje tu, reklo bi se, *neumoljivu* ozbiljnost? Nije li pitanje o globalnoj solidarnosti naprosto – utopijsko, pa se zato ni ne može smatrati – ozbiljnim?

U izveštaju Ujedinjenih Nacija o humanom razvoju (v. *Politika* 26. 6. 2002) tvrdi se da na zemljinoj kugli svakog sata umire 1250 bolesne dece, što znači svakoga dana 30.000, odnosno godišnje preko 10.000.000! Reč je o bolestima koje bi se lako mogle izlečiti, pod uslovom da se poseduju lekovi... Pri tom, ne smemo zaboraviti: to je samo *deo* današnje slike sveta.

Oni koji su sastavili taj izveštaj implicitno sugerišu moralni nalog da se – globalizuje solidarnost! Pri tom, ostaje pitanje: ko taj nalog još uopšte čuje? Nisu li u njemu date, samo, puke želje i, zapravo, recidivi stare ideologije 'lepih duša'?

Šta god da danas u *ozbiljnom svetu* znači reč *globalizacija*, iz nje je, bez sumnje, u veoma značajnom smislu izostao, upravo, koncept – *solidarnosti*. Zašto je to tako? Eto pitanja na koje ćemo, u ovom tekstu, rizikovati izvestan odgovor.

¹⁹ Objavljeno u Zlatnoj gredi, 2002, br. 12.

*

Mnogi mislioci, poput Imanuela Kanta, pitali su se da li ljudski rod kao celina zaslužuje da u njega imamo poverenje; ili prema njemu moramo, pre, biti skeptični i posmatrati ga sa ne-godovanjem, budući da od njega ne možemo da očekujemo ništa dobro, iako mu (da ne bismo bili mizantropi) želimo sve najbolje (v. I. Kant: "O uobičajenoj izreci: to bi u teoriji moglo biti ispravno, ali ne вреди za praksu", *Um i sloboda*, Beograd, 1974, st. 115.).

Skeptičko uverenje polazi od pretpostavke da je svet, okreni-obrni, ipak kaos ili kolebanje između afirmativnih i ne-gativnih vrednosti, a ne red i napredak. Po tom shvatanju *priro-dno* je da deca umiru i da će umirati, baš kao što je prirodno da posle leta dođe jesen i zima...

Navodeći jednog skeptika (Mosesa Mendelssohna), po kome: "...ljudski rod u celini... nijedan korak ne čini napred, a da se ubrzo posle dvostrukom brzinom ne povрати nazad u svoje prethodno stanje" (v. 116), Kant nalazi za shodno da ovome protivureči i da, pri tom, ponudi argumente za svoj umereni, ali obavezujući – optimizam. Naime, on sumnja u to da *haos* može da se uzdigne na rang načela ili onoga što je (aksiološki) Prvo, jer to bi onda protivurečilo samoj ideji, pa čak "i moralitetu jednog mudrog pokretača i upravljača sveta" (*isto*, 117). U kraj-njoj (dakle: globalnoj?) instanci ono prvo u svetu je red i na-predak, zato što um i Bog to tako žele...

Naravno, uvek će biti onih koji u tu priču, jednostavno, ne veruju. Ipak, sama tvrdnja da napredak u svetu nastanjenom ljudima nije moguć ili nije izvršiv jeste metafizička i zato je ona, po Kantu, nedokaziva i nedokazana. Čak i skeptičko uvere-nje po kome ono što do sada još nije uspelo neće nikada ni uspeti "ne ovlašćuje nikog da odustane od neke pragmatičke ili tehničke svrhe (kao napr. vazdušnih letova sa aerostatičkim ba-lonima); a još manje da odustane od moralne svrhe, koja postaje

dužnost, samo ako njeno ostvarenje nije demonstrativno-nemo-
guće" (118).

Ne znači li to, onda, da i napredak čovečanstva, recimo, u pravcu globalne solidarnosti, predstavlja mogućnost i moralnu obavezu za sva moralna bića (čak i ako nisu religiozna: što izričito napominje Kant!)? Naravno, izuzetak čine situacije u kojima bi se moglo *dokazati* da napredak, naprosto nije moguć.

Ipak, mi znamo da postoje i druga/različita merila od moralinih. I da su ona suviše često – nadmoćna. Takvo je, recimo, merilo korisnosti koje dolazi u sukob s moralnim merilima i u tom sporu, po pravilu, pobeđuje. Sa stanovišta korisnosti, ukoliko neka beskorisna deca umiru od bolesti, treba ih pustiti da umru, jer njihovo lečenje bi donelo samo troškova, a ne koristi... Srećom, postoje i moralna merila; samo pitanje je: dokle ona sežu?

Da li je svet u kome živimo moralno beskrupulozan? Pa u njemu neke vrednosti, kao recimo *korisnost*, mogu da se globalizuju, ali neke druge, kao *solidarnost* i *moral*, jednostavno – ne? To bi onda značilo da je moguć moral individua i užih grupa (*zajednica*: gde bi on, onda, bio *zajednički*), ali ne i čovečanstva ili ljudskog roda, tako da se, iz tog razloga, moral ili moralni zahtevi ni ne bi mogli globalizovati...

Kant ipak misli da je moral nešto univerzalno-obavezujuće, kao uostalom i civilizacijski, kulturni napredak. "Ja bih smeo, dakle, pretpostaviti: da se ljudski rod, pošto se u pogledu kulture, kao svoje prirodne svrhe, stalno nalazi u napredovanju, takođe i u pogledu moralne svrhe svog opastanka poima tako kao da napreduje ka boljem, a da je doduše ovo napredovanje do sada bilo *prekidano*, ali nikada *raskinuto*" (117). Smetnje u napretku, bez sumnje, postoje i uvek će postojati, ali to nas, ipak, ne bi smelo obeshrabriti, smatra Kant. Samo, kako on opravdava taj svoj (umereni?) optimizam?

Mi danas možemo da postavimo pitanje: šta nam garantuje da napredak (koji je do sada bio *prekidan*, ali sa kojim se još nije u potpunosti *raskinulo*) neće, u nekoj bliskoj ili dalekoj budućnosti, ipak biti definitivno prekinut? Kant nije računao s

takvom opasnošću. Danas se ona profiliše ako nikako drugačije onda kao pretnja globalnog uništenja, koja je, svakako, upućena čitavom ljudskom rodu. Nema nikakve sumnje da ta opasnost nije bezizgledna.

Kant s time nije računao, jer, generalno uzev, nije imao u vidu zli već samo umni i bogom dani scenario *napredovanja ka boljem*. U tom okviru njemu se nametalo pitanje: "kojim sredstvima bi se mogao očuvati, i čak još ubrzati, ovaj neprekidni napredak ka boljem" (118)?

Naravno, u Kantovo vreme nije postojala mogućnost *globalnog* delovanja. Zato, po njemu, napredak ka boljem i nije mogao da na odlučujući način zavisi od delovanja ljudi (recimo, vaspitanja mladih, koje nije beznačajno, ali nije ni dovoljno), niti, uopšte, od metoda upravljanja (progresom). Pa je Kant na kraju zaključio da ono (nepredovanje) zavisi od same ljudske prirode koja deluje "u nama i sa nama, da bi nas *naterala* u kolosek, kome se mi sami od sebe ne bismo lako priklonili" (isto).

Ujedno, Kant je imao izvesno holističko viđenje samog procesa koji vodi napretku. Naime, napredak ka boljem životu postiže se počev od celine da bi se, potom, usmeravao prema delovima... Da li bismo onda, po analogiji, mogli reći da je i globalan napredak prvi, a da će za njime tek da uslede parcijalni i regionalni napreci? U svakom slučaju, tvrdi Kant, ljudi u svojim usmerenjima polaze od delova i ostaju kod njih, pošto do celine dopiru samo pomoću ideja, ali ne i neposrednim uticajem... dok sama priroda deluje 'holistički'. Zato ljudi suviše često sa iznenađenjem konstatuju da su polazeći od nečeg posebnog i 'svog' stigli do globalnog i 'tuđeg'...

Takođe, ljudi su u stalnim sukobima, tako da oni do napretka stižu tek kroz antagonizam i borbu, takmičenje i konkurenciju. Kad bi bili bezazleni kao ovce, ljudi, svakako, nikuda ne bi stigli... "Neka je, dakle, hvala prirodi za netrpeljivost, za surevnjivu takmičarsku sujetu, za nezajažljivu žudnju za imovinom, pa i za gospodarenjem! Bez njih bi sve vrsne prirodne obdarenosti u čvečanstvu večno ostale nerazvijene i uspavane" (I.

Kant: "Ideja opšte istorije usmerene ka ostvarenju svetskog građanskog poretka", IV, v. *Um i sloboda*, st. 32).

U osnovi Kantove ideologije stoji *liberalno* verovanje da je svet najbolje uređen onda kada u njemu svako brine (najpre) o samome sebi... Bez sumnje, svi liberali su oduvek smatrali da »najveće blagostanje postoji onda kada sami pojedinci mogu to blagostanje sebi da obezbede, tj. dok su slobodni da slede sopstvene interese« (N. Bobio). Da li ovo *najveće blagostanje* podrazumeva (na neposredan ili posredan način?) i *opšte*, dakle, *rodno* (time mislim, naravno, na ljudski rod) ili *globalno* blagostanje? Da li liberalizam i onima koji žive u blagostanju i onima koji (trenutko) žive u bedi, ipak, garantuje istorijski optimizam? Da li je on, zaista, ključ za rešenje svih naših kako globalnih, tako i lokalnih problema?

Jedno je sigurno. Ideologija izvesnog (pre svega ekonomskog) liberalizma je, ako ne pre, onda svakako posle pada Berlinskog zida – *pobedila* (šta god da ta reč znači); tako da je ona u ovom trenutku *globalno* nadmoćna. Ali ta liberalna ideologija ne bi bila globalno nadmoćna da nije postojala globalna *intervencija* u pravcu instaliranja njene svetske nadmoći i, možda, dominacije, odnosno hegemonije! Ukratko, ta globalna nadmoć, naprosto, nije spontano nastala.

O kakvoj je onda *intervenciji* reč? Sadašnji globalni procesi su obeleženi i vođeni ideologijom *neoliberalizma* nastalom, najpre, u vidu 'tačerizma' i 'reganizma', početkom osamdesetih godina, da bi se, posle pada Berlinskog zida, na valu legitimiteta izvojevanog 'pobedom kapitalizma', ustanovila kao sam *duh globalizacije* ili, ako hoćete, njen *bauk* koji kruži globusom!

I mi vidimo da ta intervencija, taj (globalni) neoliberalizam nema danas ni potrebu ni nameru ni mogućnost da rešava problem umiruće dece u svetu. Jedini 'lek' koji on nudi jeste njihovo zapošljavanje u multinacionalnim kompanijama! Argumentacija za to je cinična: deca će na taj način, bar, ostati živa! Nejasno je u čemu se ovaj korporativni, multinacionalni libera-

lizam razlikuje od klasičnog, devetnestovekovnog, u kome su deca, takođe, bila predmet eksploatacije...

Nije li sadašnja globalizacija liberalnih vrednosti samu ideju *solidarnosti* učinila naprosto – nepotrebnom? Imajući u vidu da je u stanju 'najvećeg blagostanja' koje stvara poopšteni ekonomski liberalizam svaka pomoć drugom jednostavno – izlišna? Jedno je sigurno. Pobjeda liberalnih vrednosti koja je, bez sumnje, potisnula autoritarno-komunistički koncept ('klasne') 'solidarnosti' (poistovetivši ga, pri tom, sa solidarnošću kao takvom) učinila je da danas vladajuće elite na globalnu solidarnost ni ne pomišljaju! Polazna tačka je (prećutna) ideološka pretpostavka da će globalizacija liberalnog koncepta svojine – kao najznačajnijeg oblika brige o sebi i o svome (uključujući tu i svojtu) – već sama po sebi učiniti da svet bude bolji, ako ne i najbolji... Hoće li cena tog (kantovskog?) optimizma biti – *hilijastičko* ispaštanje ljudstva?

Zaista, Kant svoje uverenje između ostalog naziva i *hilijazmom* ("Kao što se vidi, i filozofija može imati svoj hilijazam"; *isto*, 37)! Ali, mislilac koji u životu nije kročio iz Kenigsberga svoju teorijsku strategiju naziva i – *kosmopolitskom*. Ona se, videli smo, oslanja najpre uz prirodu stvari, koja ljude goni čak i tamo gde oni "rado ne bi". Kao najbolju ilustraciju svog shvatanja, Kant je naveo Senekinu izreku: "Fata volentem, nolentem trahunt" (Udesi vode onoga koji hoće, a vuku onog koji se opire). Ipak, "u osnovi", deo te prirode je i *ljudska priroda*, a ona u sebi uključuje i poštovanje prema umu, moralu, pravu i dužnosti. Kant je, bez sumnje, veliki preteča savremenog globalno (= u međunarodnim odnosima) važećeg, 'kosmopolitskog', 'multikulturalnog' liberalizma. Samo, da li taj globalni liberalizam može da računa i s Kantovim optimizmom?

Jer, teško je pretpostaviti da pojam *ljudske prirode* može da bude bilo kakvo jemstvo da će se proces liberalne globalizacije završiti *happy endom*. Pa ako odbacimo 'ljudsku prirodu' ili ako je prepustimo 'prirodi', na čemu će se, u tom slučaju, temeljiti sadašnje *poverenje* u liberalnu strategiju? Šta

bi moglo da nam garantuje da će i čovečanstvo i različite kulturne i političke zajednice u njemu postići 'najveći stupanj blagostanja' uvođenjem globalnog tržišta i u njemu potpuno slobodnog kretanja finansijskog kapitala? Šta nam garantuje da će u takvim globalnim uslovima svi pojedinci, gde god da žive, postići, ako ne 'najviši stupanj blagostanja', onda bar pravo da ne umru od gladi i bolesti?

Problem je, naravno, kao i uvek: jednostrana ili nepravedna raspodela blagostanja. Ne samo nejednakost šansi, nego i odsustvo svake šanse za neke, s obzirom ili upravo bez obzira na proširenje, poopštavanje čistih liberalnih načela u svetu. Tih trideset hiljada dece koja svakog časa umire je prilično rečit prigovor neoliberalnoj ideologiji blagostanja, koja je daleko od blagostanja za sve.

Naime, liberalizam se, prvobitno, profilisalo kao pitanje o odgovornosti (ili brige – za samoga sebe) i, zatim, o razlozima za deobu između odgovornih i neodgovornih. Budući da "nisu svi odgovorni"... Neki to ne žele, drugi to ne mogu da budu... Time se, onda, u kategoriju neodgovornih svrstavaju: deca, žene, ali i oni koji ne ispunjavaju cenzus (= najmanju sumu poreza koju plaća jedan stanovnik da bi imao pravo glasa i uopšte politička prava), odnosno – kako bi rekao Kant – oni koji nisu svoj vlastiti gospodar (*sui iuris*), dakle, koji nemaju *svojinu*. U društvu se, na taj način, stvara podela između građana i ne-građana.

Da li se, danas, samo globalizuje, odnosno uspostavlja u svetskim razmerama stara liberalna deoba između odgovorni i onih koji to nisu? I da li je to, na svoj način, 'rešenje' problema dece koja umire? Tako da njihov problem uopšte ni ne ulazi u prostor u kome je moguće *odgovorno* ili, ako hoćete, *ozbiljno* odlučivanje. U stvari, da liberalno načelo može da govori ono bi reklo: šta me briga za decu. Neka o tome vodi brigu *ko hoće*. Ili, još bolje: opstanak (tuđe) dece je njihova vlastita briga. Budući da je svako sam sebi najbolji kovač sreće!

Da li bi neoliberalna globalizacija, kao recikliranje čistog (devetnaestovekovnog) liberalizma (lišenog posredovanja

socijal-demokratskih tekovina), mogla bi da se brani argumentacijom koja se poziva na 'istorijsku nužnost'? Ako pada kiša, za to se teško može bilo ko proglasiti odgovornim; moguće je, samo, poneti sa sobom kišobran. Međutim, ni globalizacija ni liberalizam nisu nikakva nužnost.

Ipak, neoliberalni koncept globalizacije se, danas, na osoben način shvata kao ciljna nužnost. Blagostanje koje pojedinci sebi *mogu* (zahvaljujući liberalnoj uslovnosti) da obezbede u krajnjoj liniji se shvata kao učinak kapitalističke proizvodnje bogatstva. Čak je i Marks svojevremeno smatrao da je, "za svoje vreme", kapitalistički način proizvodnje, koji "hoće proizvodnju proizvodnje radi", najkorisniji kako za proizvodnju uopšte, tako i za stvaranje bogatstva. "Sentimentalni" (to je Marksov termin) protivnici shvatanja o samoreferentnoj ili samosvrhovitoj proizvodnji previđaju jednu veoma važnu stvar: "da proizvodnja proizvodnje radi ne znači ništa drugo do razvijanje ljudskih proizvodnih snaga, dakle, *razvitak bogatstva ljudske prirode kao svrhe po sebi*" (K. Marks: Teorije o višku vrednosti, II, Kultura, Bgd. 1954. st. 272-273).

Za Marksa je 'blagostanje' i, zapravo, stvaranje profita i ekstraprofita samo lilihip koji nateruje infantilne liberalne preduzetnike da progutaju (kantovsku?) ljudsku prirodu kao svrhu po sebi! Naravno, Marks je, kao i Kant, savršeni (hiliijastički?) optimista: "Ljudi ne shvataju da taj razvitak sposobnosti vrste *čovek*, iako se u prvi mah vrši na račun većine ljudskih individua i izvesnih klasa, naposletku savladuje taj antagonizam i poklapa se s razvitkom pojedinačne individue, da se prema tome viši razvitak individualnosti otkupljuje samo jednim istorijskim procesom u kome se individue žrtvuju" (*isto*, 273). Pri tom, čak i tu vrstu zaključivanja koju sam izvodi, Marks smatra jalovom jer "interesi vrste u carstvu ljudi, kao i životinjskom i biljnom carstvu, uvek pobeđuju na račun interesa individua" (*isto*). Da li to znači da globalni interes uvek, *a priori* pobeđuje na račun lokalnog ili parcijalnog?

Liberalno uverenje se, ovde, ne razlikuje mnogo od Marksovog; konačno, on nije bio samo kritičar nego i teoretičar

liberalnog kapitalizma. Ipak, postoji jedan momenat razlike između njegovih i liberalnih uverenja. Naime, Marks je verovao da je liberalni koncept svojine istorijski ograničena Stvar. Za liberale, međutim, privatna svojina je jedini oblik u kome je uopšte moguća proizvodnja radi proizvodnje, odnosno: *razvikanje bogatstva ljudske prirode kao svrhe po sebi!* Drugim rečima, za liberale slobodno tržište = komunizam. Da li to znači da se, time, istorijski proces u kome se individue *žrtvuju* legitimno odgađa u – beskonačnost? Tako da je potpuno razumljivo što se liberalna vera u blagostanje u svojoj (ovog puta *neoliberalnoj*) radikalnosti potvrđuje kao svojevrsni (globalizovani) socijalno-ekonomski darvinizam!?

Liberalna *ideologija* nam sugerise da bogatstvo pojedina (spontano) rezultira ukupnim bogatstvom svih, odnosno društva. Ali, na pitanje kako se od bogatih ka ostalima prenosi efekat bogatstva – odgovora nema. Naime, nema ga ukoliko se u igru ne unese i neki drugi, ne-liberalni princip. Taj princip je, u načelu, pronađen onda kada je konstituisana *liberalna demokratija*. U stvari, to je princip demokratskog (većinskog) odlučivanja (naravno: na bazi *opšteg* prava glasa, a ne na bazi cenzusa) o važnim pitanjima distributive pravde, odnosno socijalnim pitanjima društva.

U isti mah, istorija je pokazala da potpuna negacija liberalizma i njegovo nadomeštanje pričom o socijalnoj pravdi (pitanje: ko bi bio zadužen da 'rukovodi' realizacijom te priče? – potpuno je nebitno, jer bi se pokazalo da svako tutorisanje nju, pre ili kasnije – izigrava) vodi u neslobodu i totalitarizam. Ali, istorija je jasno pokazala da liberalizam mora da se ograniči. Naime, tamo gde se on razvijao bez demokratije, sa idejom minimalne države (koja bijući lišena svakog, biva lišena i demokratskog posla!), nije mogao nikako da obavi funkciju umerenog prenosa bogatstva od (ekskluzivnih) vlasnika ka čitavom društvu. Blagostanje ostaje isključivo vlasnička kategorija u kojoj nevlasnici, jednostavno, ne učestvuju, sem ako čine neke usluge vlasnicima. Ista situacija je i sa neoliberaliz-

mom. On sam po sebi ne može da ispuni obećanje *opšteg* blagostanja.

U stvari, neoliberalizam je pokazao spremnost da sistematski redukuje, ako ne i potpuno žrtvuje tradicionalne vrednosti (i tekovine) *demokratije*. Ako bismo hteli da malo zaostriamo Stvar, onda bismo mogli reći: danas u svetu više nema *liberalne demokratije*! Budući da je, zaista, prisutan ozbiljan sunovrat upravo demokratskih vrednosti (a time i ravnoteža između liberalnog i demokratskog načela). Naravno, to je, najpre, sunovrat države blagostanja, kao najznačajnije (prevashodno socijal-demokratske) tekovine XX veka... Taj sunovrat se u *bo-gatim* zemljama još ne primećuje dovoljno, budući da one 'kolektivno' uživaju prednost svoje pozicije unutar neoliberalizma.

Ali, u globalnoj ravni čitava Stvar nas vraća na sam početak: dakle, na liberalni XIX vek! Razlika je jedino u tome što središte novokomponovanog *liberalnog kapitalizma* nije više nacionalna nego svetska, odnosno globalna (multinacionalna) ekonomija. Porazavajući efekti su, pri tom – isti oni koji su postojali i u XIX veku! Globalizuje se devetnaesti vek!

U ovom trenutku postavlja se važno pitanje: da li izostanak solidarnosti iz vladajućeg (obredno-žrtvenog?) koncepta globalizacije predstavlja prigovor samoj globalizaciji *kao takvoj*? Ili je, možda, reč o prigovoru liberalnoj ideologiji *čije* širenje samo po sebi još *ne rezultira* boljitkom za sve i pogotovu ne za decu koja i dalje umire? Konačno, nalog koji ističu 'anti-globalisti' i koji glasi: "Globalizujte solidarnost!", sugerise ideju da je kritika sadašnjeg stanja globalizacije moguća i efikasna samo kada je i sama – globalna.

Problem je u tome što radikalno protivljenje globalizaciji, koje se zalaže za reafirmaciju neposredno parcijalnog, lokalnog, autohtonog, tradicionalnog i tradicionalističkog, u osnovi, nema šta da ponudi što bi smanjilo broj svakodnevno umiruće dece. U stvari, mnogi protivnici globalizacije ne uviđaju da se *loša* globalizacija može 'savladati' samo sa stanovišta *dobre* globalizacije. A to je ona koja uvodi metrika globalne solidarnosti ili pravde, koja su operacionalno (a ne ideološki) moguća

tek tamo gde liberalno načelo biva dopunjeno i korigovano demokratskim.

Pa pošto *čisti* liberalizam (dakle, ukoliko nije posredovan demokratskim načelom, uključivši, onda, tu i koncept solidarnosti, socijalne pravde itd.) ne može da izvrši transfer 'blagostanja' od vlasnika ka nevlasicima, onda je sasvim normalno što je on u devetnaestom veku doživljavao ozbiljne krize i što će te krize globalno pogađati, na veoma raznovrsne (heterogene) načine i aktuelni neoliberalizam! I kao što je ekonomski liberalizam bio savladan liberalno-demokratskom (a ne komunističko-totalitarnom) strategijom, tako se i (globalni) neoliberalizam može savladati samo otporima koji ciljaju, najpre, na povratak načelima (liberalne) demokratije i, zatim, na njihovu (spontanu) univerzalizaciju na svetskom ili globalnom planu! Počev od globalne vladavine prava koja bi bila u stanju da ograniči svaku, pa i *neoliberalnu*, samovolju. Na čelu takvog pravnog poretka nužan bi bio upravo – Međunarodni sud za ratne zločine!

Neophodno je da se savremena kritika globalizacije postavi na stanovište jednog *drukčijeg* shvatanja *globalizacije* (ili: *druge* globalizacije), shvatanja koje bi, na prvom mestu, bilo solidarno prema deci.

O etici odgovornosti M. Životića²⁰

Pišem ovaj tekst s osećanjem nemoći, nemoći da pronađem reč koja bi vratila u život tu iščezlu neposrednost mojih odnosa sa profesorom, kolegom i prijateljem Miladinom Živoćem: u sumračnom razdoblju recikliranog balkanskog užasa, na kraju milenijuma. Ta neposrednost bila je sazdana od prećutne saglasnosti u ocenama onoga što se zaista događalo u ovim burnim i sramotnim vremenima kojih bi se, zacelo, i sam Đavo postideo! Za ovu saglasnost – koja je učvršćivala naše duhovno prijateljstvo – bez sumnje, nisu bile neophodne krupne reči i složena teorijska razmatranja. Jer, ona se temeljila na jednom *osećanju* do koga smo, u odlučujućim trenucima, dolazili spontano i samostalno, bez posebnih "predumišljaja" i "proračuna". To osećanje nismo birali mi, ono je, pre, biralo nas, kao nalog i nagovor unutrašnje odgovornosti koju je svako za sebe osećao, odgovornosti za druge i druga polazišta, solidarnosti sa drugima, koji osećaju kao i mi, pate i umiru... u vremenu u kome orgijaju plemenski nalozi za unifikacijom i homogenizacijom, za neprikosnovenim identitetom i narcizmom Istog.

Pišem ovaj tekst s osećanjem uzaludnosti, osećanjem da nikakav refleksivni, metodički pokušaj da se objasni ili pojmovno rekonstruiše ta iščezla neposrednost, koja je, sada, postala trag (koji neminovno bleđi), neće uspeti da nadoknadi ovaj fatalni gubitak. Štaviše, imam utisak da svaki pokušaj distanciranja, filozofskog promišljanja tog izvornog osećaja, ovde, tako reći nužno, patvori ili prlja njegovu čistotu. Pa ipak, izvesno promišljanje je *nužno*. Ono je nemoguća nužnost koja nam, ipak, pruža mogućnost da, bar, naslutimo, ako ne i otkrijemo, u

²⁰ Objavljeno u Republici, 1997., br. 162.

kojoj meri je *etički* nalog nešto što seže do samih korena filozofije.

Zacelo, u filozofiji je, kao i u smrti, svako osuđen na svoj korak: niko to ne može da obavi za drugoga ili umesto drugog. Nema *unapred, a priori* osiguranog alibija ili garantovanog Smisla. Pre je reč o semantičkom minskom polju. Pa ipak, uvek će biti onih koji se filozofijom "bave" na neki doktrinarni, naučeni ili unapred zaključeni i, u stvari, nefilozofski (ili, čak, ideološki) način. Ova mogućnost postaje, međutim, izuzetno opasna u trenutku kada neka doktrina ili dogma biva, na društvenoj sceni, uspešno promovisana, kako kaže Miladin Životić, u "projekt budućnosti" koji se "ne nalazi u okviru racionalnog diskursa, usmerenog na bolji argument, već je zasnovan na oktroisanju unapred određenih vrednosti" (v. tekst "Disidenti i rat", objavljen u zborniku *Intelektualci i rat*, Beogradski krug, Centar za antiratnu akciju, Beograd, 1993 god.). Netrpeljivost prema svemu što se ne uklapa u kanonske okvire ovako proklamovanog ili obećanog identiteta postaje, u ravni te doktrinarno preparirane "filozofije", privilegovani odnos prema drugima i drugom, heterogenom. Taj obećani identitet se, pre ili kasnije, pokazuje kao – *represivan*. Za doktrinarni način mišljenja, tvrdi M. Životić, nevažan je sam sadržaj projekta koji cilja na "svetlu budućnost". Jer svi ti projekti su, u stvari, autoritarni, "upravo zato što se u okviru njih 'dijalog' javlja kao plemos, rat, borba da se drugo i drugačije mišljenje pobedi i isključi" (isto).

Naravno, u filozofiji, koja drži do sebe, nema tog doksatičnog zatvaranja u kanonske okvire proklamovanog. Jer, ona *nalazi sebe* tek u otvorenom, dijaloškom "okviru" stalne upitnosti i odgovornosti: za to *što* se govori ili piše i *kako* se govori ili piše. Bez te elementarne upitnosti i odgovornosti se ne bi moglo biti *filozof* u nekom iole izvornom značenju te reči. Pri tom, preostaje nam pitanje koje je, možda, lišeno definitivnog odgovora: dokle seže ta odgovornost *filozofa*? Da li ona ima i *etički* smisao? Nije li svaki filozof "pomalo" etičar, čak i ako to, neki put, možda, *ne želi* da zna ili *ne zna* (kao što, na primer, gospodin Žurden nije znao da on, u stvari, govori u prozi)?! Za

razliku od, recimo, Spinoze koji je, svakako, znao da je etičar, u meri u kojoj je verovao da ta "disciplina" opstaje i u samoj geometriji shvaćenju kao metoda izlaganja filozofskih sadržaja ili, još bolje, ukoliko je verovao da je za ljude najcelishodnije "da rade ono što služi utvrđivanju prijateljstva" (v. u *Etici*: "O ljudskom ropstvu, ili o snazi afekata, dodatak").

M. Životić je pripadao onim, u našoj sredini retkim, filozofima koji svoj *poziv* uzimaju zaista za ozbiljno, a to znači s izvesnim nesimuliranim, iskrenim, ljudskim osećanjem odgovornosti. Pri tom, on je smatrao da pitanje o *odgovornosti* nije samo stvar osećaja ili intuicije koja spontano prati govor ili pisanje filozofa, već da je ta upitnost, danas, bar u ovim našim uslovima, nezaobilazan uslov same filozofije, nešto što, tako reći, oblikuje jednu novu filozofsku "disciplinu" ili, bolje, novi prostor filozofske upitnosti: *etiku odgovornosti*. U stvari, neophodno je razlikovati, sugeriše nam M. Životić, *etiku uverenja* od *etike odgovornosti*. Ova prva se zadovoljava time da, naprosto, poseduje neko verovanje koje, onda, samo po sebi opravdava određeno angažovanje, dok druga polazi od neophodnosti da se ispita šta je to što neko svojim uverenjem stvara i da se utvrde posledice tog čina.

U knjizi *Contra bellum* (sazdanoj, uglavnom, od intervjuja) koju je pripremio za štampu, a čiju pojavu u javnosti nije dočeka, nedvosmisleno je naznačen aktuelni ideološki kontekst u kome ova refleksija postaje nešto što više *nije bilo moguće zaobići*: "Posle pandemonijuma stvorenog od različitih 'filozofskih' i drugih uverenja iz kojih su nastajali projekti i vizije oslobađanja od ugroženosti svojih nacija, nametnuo se zahtev za teorijskim utemeljenjem etike odgovornosti". Ali, naravno, ovo nezaobilazno pitanje odgovornosti javilo se *kao takvo*, dakle, kao nezaobilazno, upravu zato što je ovaj kvazi intelektualni *pandemonijum*, skup zlih "filozofskih" (itd.) demona, prerao u pravu *pandemiju*, u vrlo raširenu epidemiju (nacionalističku pošast) koja je zahvatila čitavu jednu zemlju.

Zato je prvo pitanje koje, na ovim prostorima, etika odgovornosti postavlja, danas pred nas sasvim *nedvosmisleno*:

kako je uopšte bilo moguće da se, u datim okolnostima, jedan golemi intelektualni i filozofski *aparatus bez rezerve* stavi u službu *čudesnih ideoloških aveti* za koje se mislilo da su nepovratno pokopane u užasima balkanske prošlosti? Još preciznije: kako je bilo moguće da ovoj *instrumentalizaciji* podlegnu čak i neki zastupnici *Praxis filozofije*? – pre sveha, Mihailo Marković i Dobrica Ćosić (M. Životić nije imao ni razloga ni sklonosti da previda ili zaboravlja imena svojih nekadašnjih prijatelja) – a to je, onda, utoliko zanimljivije kao pitanje, kad znamo da se *Praxis filozofija* uvek definisala kao "teorija univerzalne ljudske emancipacije", te da je ona, već po toj svojoj definiciji – reklo bi se – izgledala kao prilično "nepodobna" za bilo kakvu *ideološku instrumentalizaciju*, odnosno za funkcionalno podvođenje pod logiku nekog *posebnog, privilegovanog* (recimo, nacionalnog) *interesa*. Kako je bilo moguće – pita se Životić – da, u pojedinim svojim izvedbama, filozofija prakse posluži kao sredstvo legitimacije *najgrublje nacionalističke ideologije* i, štaviše, same *logike rata*, odnosno da se od teorije univerzalne ljudske emancipacije preobrazi u teoriju *nacionalne* emancipacije?

Jedno je sigurno. Kako god da je to bilo *moгуće*, ipak to nije bilo u isti mah i *nužno*. Filozofija prakse je nosila u sebi i jednu bolju mogućnost, "mogućnost otvaranja ka savremenim tokovima filozofskog mišljenja kojim se prevazilazi metafizika subjektivnosti i iz nje izrasle pretenzije za oktroisanjem budućnosti" ("Disidenti i rat"). Etika odgovornosti je, po M. Životiću, takva konsekvencija i preobražaj *Praxis filozofije* koja nema nikakve razloge da pred sobom krije, iz, recimo, nekih konformističkih obzira, tu mogućnost ideološkog *skretanja*. Za to nema razloga utoliko pre što filozofija prakse, upravo kao strategija emancipacije, nije ničim bila unapred (što, takođe, znači *dogmatički* ili *doktrinarno*) *zaštićena* od mogućih dogmatičkih ili doktrinarnih tumačenja. A ova "zla" tumačenja nisu puki incident, već, manje više, regularna sugestija izvesne metafizike subjektivnosti u kojoj, onda, između ostalog, imamo i "napoleonovski sindrom intelektualca, njegove pretenzije da

određuje pravac razvoja društva i instrumentalizuje druge ljude za oktroisane ciljeve" (isto).

Upravo zato što su ovakva ideološka tumačenja/skretanja uvek moguća, zato je i praktički, odnosno etički motiv u filozofiji svojevrsni prostor rizika i odgovornosti, tako da ni na-log za "ljudskom emancipacijom" nije, niti može biti, unapred amnestiran od mogućih *ideoloških* skretanja.

Jugoslovenska Praxis filozofija, sa svim ograničenjima koje je u sebi nosila, bila je ipak jedna filozofija pobune, moralnog i, zapravo, ne-političkog (= nemoćnog) protesta protiv društva bez alternative, kojega je identifikovala kao "staljinizam", "birokratizam" itd. Ovom filozofskom sublimacijom i egzaltacijom moralnog/nemoćnog protesta – u sredini u kojoj se jedino tako i moglo protestovati – sačuvano je izvesno dostojanstvo praktičkog motiva koji je, u filozofiji, oduvek bio motiv nesputanog, slobodnog delovanja ljudstva. Ipak, cena te moralne i politički nemoćne egzaltacije bila je: rizik da se zapadne u "porodičnu svađu", da se, recimo, putem fraza i fantazma o "integralnom samoupravljanju", o "bespartijskom" političkom sistemu itd., obesmisli stvarna alternativa: mogućnost zaista *demokratskog* društva (*političke slobode*), dakle, društva u kome bi stvarni i imaginarni protesti bili artikulisani u legalnom i legitimnom prostoru *političkog pluralizma*. Drugim rečima, Praxis filozofija je bila moralna pobuna (teorijski sublimisana) koja nije bila, niti je mogla biti unapred zaštićena od mogućih kontraefekata i kontraindikacija, od pada u "porodičnu svađu".

Ali i sam Živić je, imajući u vidu tu prošlost, verovao da je neophodno zauzeti ambivalentan odnos prema intelektualnom nasleđu koje nudi *Praksis filozofija*, smatrajući da ova filozofija "izmene sveta" mora i sama da se izmeni, upravo tako što bi se praktički motiv u njoj profilisao kao pitanje nikada zatvorene ili zaključene *odgovornosti*, a ne kao stvar *vere* u ovaj ili onaj "projekat budućnosti". Naravno, praktički motiv (koji se, uostalom, ne vezuje samo uz "filozofiju prakse") jeste motiv izvesne intervencije, mogućeg preobražaja ili (rekli bismo

sasvim legitimne) *izmene sveta*. Ali, M. Životić je savršeno jasno uviđao da samo *velika* (metafizička, projektantska) *oholost* može sebi da umisli da je filozofski Pojam epicentar počev od koga se vrše legitimni tektonski preobražaji sveta. Bila je strašna zabluda intelektualaca njihovo verovanje, tvrdi Životić, "da oni svojim idejama mogu da menjaju svet. Takva pretencioznost inteligencije može vrlo skupo da košta narod, pogotovo ako bi, još, dobili i političku moć". Jer, intelektualac je *odgovoran* za razumevanje i tumačenje tekućih procesa, a ne za njihovo projektovanje. Zato se, ujedno, mora reći da "intelektualci-planeri pripadaju starom kovu ljudi, koji u demokratskim društvima mogu da opstanu samo kao nekakvi metafizički relikti koji se ne uzimaju ozbiljno. Kod nas nije nedostajalo takvih intelektualaca koji su hteli da projektuju, modeliraju i osmišljavaju budućnost. To i jeste velika mana naše duhovne stvarnosti" (*Contra bellum*).

Po M. Životiću našu, lokalnu filozofsku scenu, danas, "karakteriše napor da se ponovo izgradi instanca jednog obavezujućeg *ratia* koji se može suprotstaviti mitološkoj iracionalnosti" ("Disidenti i rat"). Ovaj prilično zakasneli proces proizlazi upravo iz imperativa *etike odgovornosti* i suprotsavlja se, kao takav, težnji da se zaboravi ono najgore: *neodogovrnost najodgovornijih*, suprotstavlja se "težnji ka zaboravu prakse nacionalističkog diskursa i 'etničkih čišćenja' koje je on sobom nosio" (isto). Zato Životić može da postavi zahtev za "odgovornom dekonstrukcijom tradicije" koja bi, nasuprot "nacionalističkoj stilizaciji prošlosti" ciljala na obnovu *teksta*, na uspostavljanje novih tekstualnih racionalnosti, novog, i uvek *dru-gog*, čitanja tragova i naloga prošlosti. Pri tom je neophodno, smatra on, zauzeti ironičan odnos "prema provincijalnoj pretencioznosti onih filozofa koji su sebe proglašavali za autore istina o naciji, vremenu, istoriji svoga naroda i.t.sl.", kao i: negovati "interes za antimetafizičku opuštenost, težnju da se bez velikih projekata globalne izmene sveta gradi alternativna scena društvenog života" (isto). Može li se i za tu *ironiju* i tu *antimetafizičku opuštenost* reći da, one još uvek podrazumevaju

izvestan etički ili praktički momenat? Da li je naša odgovornost za razloge (*ratio*) ujedno izvjesna *intervencija*?

Jedno je sigurno. Praktički i, u sudnoj konsekvenci, etički motiv je u filozofiji neuništiv. Ali on uvek može da se ideološki skrene ili (konstruktivno) pervertuje. U filozofiji se, počev od Kanta, praktički motiv javlja kao momenat slobode, odnosno mogućeg iskoraka iz nekog kauzalnog, strogo determinisanog niza događanja. Kant je, naime, smatrao da je pojam (transcendentalno-praktičke) *slobode* potreban "spekulativnom umu pri upotrebi pojma kauzaliteta, da bi se spasao od antinomije u koju neizbežno zapada kad u nizu kauzalne povezanosti hoće da zamisli ono što je neuslovljeno" (v. predgovor za **Kritiku praktičkog uma**). U skladu s tim početnim (topološkim) određenjem, praktički motiv se, u svojim različitim varijantama (ne samo u *Praxis* filozofiji), nužno javljao kao dvoznačni, u isti mah negativno i afirmativno profilisani pojam *slobode*, gde, onda, imamo s jedne strane *slobodu-od* (heteronomije, kauzalnosti, determinizma, otuđenja itd.) i, s druge, *slobodu-da* (se ostvare neke unutrašnje, suštinske potencije itd.). Ova formalna deoba ne implicira, međutim, nikakvu nužnost na nivou sadržinskih deoba.

Ako se, za trenutak, vratimo pitanju koje postavlja M. Životić – kako je, naime, bilo moguće da se filozofija prakse od teorije univerzalne ljudske emancipacije preobrazi u teoriju *nacionalne* emancipacije? – videćemo, sada, da to i nije bilo naročito "teško", ukoliko se ova osnovna deoba u pojmu slobode interpretira na sledeći način: *sloboda-od* drugosti i drugih uslov je *slobode-da* se ostvare vlastiti nacionalni identitet. A ovim ostvarenjem nacionalnog identiteta date su, tek, suštinske *pretpostavke* za "univerzalnu ljudsku emancipaciju". Pri tom, važi kao argument to da su, istorijskim etničkim čišćenjima svojih teritorija, velike evropske nacije sebi osigurale ove pretpostavke još u prošlom, XIX veku! Sećamo se vrlo dobro te *idiotске* argumentacije koja je, u svojim različitim verzijama, lokalnim projektantima *svetle nacionalne budućnosti* poslužila za legitimisanje rata do poslednje kapi tuđe krvi. Međutim, u

ovom balkanskom "ratu" na kraju XX veka "se nije ubijalo radi ostvarenja realnih svrha, oslobođenja od neprijatelja. To nije bio rat već zločin. Zločin nastaje tamo gde ubijanje nema svrhe i opravdanja, gde umesto realnih ciljeva oslobađanja od neprijatelja stoje veštački izazvani i iznudeni ciljevi uništavanja svega drugog i drugačijeg, gde između sile i prava ne stoji realna ugroženost od drugog već čisto nasilje i teror" (*Contra bellum*).

Sam po sebi pojam *slobode* (suverenosti itd.) nije ni dobar ni loš. U njemu nedostaje odgovor na pitanje: *od čega i za šta?* A to pitanje je, zapravo, pitanje o *jednako* (= univerzalno) ili, ako hoćete, *pravedno* distribuiranoj slobodi. Neograničena sloboda (*od drugog i za sebe*), recimo, kao samovolja, apsolutna suverenost ili bezočna dominacija, najčešće proizvodi, samo, *neograničeno zlo*. Zato se različite distributivne (pravne) forme jednakosti (počev od one: *pred zakonom*) sastoje u tome da se njima nužno podrazumeva izvestan gubitak slobode da bi se samo načelo slobode univerzalizovalo. Neophodno je odustati od dela svoje slobode da bi ona bila univerzalizovana. Zato je, smatra Životić, neograničena sloboda (od drugog i za sebe) koju pothranjuju nacionalistički mitovi "uperena pre svega protiv stvaranja opozicionih demokratskih stranaka i grupa čijim delovanjem bi se stvarila mogućnost nastanka pravne države i racionalno funkcionisanje svih institucija zakonodavne, sudske i izvršne vlasti" (v. tekst "Proizvođači nacionalnih mržnji", u zborniku *Druga Srbija*). Tek preko ovih institucija, *pravne države*, moguće je osujećenje bezobzirnog totalizujućeg kretanja slobode koja nacionalni egoizam uzima za svoje ključnu polaznu tačku ili, ako hoćete, pranačelo. Međutim, sam pravni princip, kao princip pravedne, uravnotežene raspodele slobode, nije moguće ustanoviti, ako njemu ne prethodi jedan *etos* demokratije i (osnovnih) ljudskih prava, jedna etika elementarne ljudske solidarnosti za koju se konkretni ljudi, članovi građanskog društva, mogu i moraju izboriti.

Zato se, s pravom kaže M. Životić, "ja borim da moja kultura, ona kojoj pripadam, bude što je moguće više univerza-

lino ljudska, a to mogu samo ako imam otvoren odnos prema kulturama drugih naroda (podvukao M. B.). Postoje i priče o tome da mi sada moramo što više da se razlikujemo i odvojimo da bismo mogli da živimo kao ljudi. To su dve različite priče od kojih je jedna krajnje retrogradna, a druga otvorena. Moje duboko uverenje je, iako je trebalo izdržati sve te napade za antipatriotizan, da je moje osećanje odgovornosti daleko veće" (*Contra bellum*). Ukratko, sloboda drugih i drugog uslov je moje slobode. To je jedna *sloboda-sa* drugim ili, ako hoćete, *solidarnost*. Fantazam *apsolutne*, pa makar ona bila i "nacionalna", *suverenosti* (ili: *apsolutnog/čistog* i, naravno, nacionalnog *identiteta*) se ogrešuje o ovaj princip. A reč je o fantazmu, naprosto, zato što toga, danas, u svetu nigde nema (svaki je suverenitet, uključujući i suverenitet "velikih sila", tu, *faktički, mnogostruko* ograničen), a pokušaj njegovog ostvarivanja na ovom konfliktnom području, u skladu sa načelom samovolje, nužno je imao za posledicu konfrontaciju sa čitavim civilizovanim svetom i, zatim, predvidljivi vojno-politički krah.

Za M. Životića ova *sloboda-sa* drugim, koja seže do samog načela tolerancije i otvorenosti za drugo i drugačiji stav, jeste nešto što daje neophodnu etičku dimenziju inače praznim formama univerzalizacije. Zato je, tek, *sloboda-sa* ili *solidarnost* ono što nudi konkretno merilo artikulacije univerzalnog (dakle, ograničenog) aspekta naše slobode. A građanski, civilni dijalog je takoreći molekularni primer jedne takve slobode-sa, u kome je izvesno uzajamno priznanje nužna pretpostavka komunikacije. Zato, tek "u društvu demokratski otvorenih dijaloga neće biti više prognanika, disidenata. Biti izgubljen za saživot sa drugim slobodnim ljudima, znači uvek i gubitak autentičnosti. Zato doktrinari tako liče jedni na druge" ("Disidenti i rat"). Doktrinarno poistovećenje podrazumeva i priziva izvesnu logiku opšteg poistovećenja koja uvek, naravno, isključuje sve heterogeno i drugo.

Zato, *sloboda-sa* ili *solidarnost* (*solidarna sloboda*) ne može da se shvati kao težnja za poistovećenjem, identifikacijom gde bismo, onda, imali produbljivanje razlike i, zapravo, nepre-

mostivi jaz između "nas" i "drugih", već se ona mora (ovo "mora", naravno, pripada jednom etičkom registru) shvatiti upravo kao uzajamna afirmacija razlika, kao otvorenost za drugo, ali ne samo drugo *od* nas samih nego i drugo *u nama* samima. Drugim rečima, i mi sami (kako u prvom licu jednine tako i množine) smo sazdana od razlika, tako da je iskaz jednog psihoanalitičara, koji glasi: "Ja je drugi", ovde moguće parafrazirati tako što bi se reklo: "Mi su drugi", podrazumevajući pod tim da je drugost konstitutivna osnova našeg bivstvovanja. To ne znači da ljudi, u pojedinim trenucima, nemaju socijalni (etnički, klasni, religijski itd.) i lični identitet, već da je taj identitet, u stvari, ponavljanje kojim komanduje razlika (a ne Isto). Zato mi sami, u prvom licu jednine i množine, možemo jedino nasilno, dogmatski da se zatvorimo, blindiramo u nekom, recimo "nacionalnom" identitetu, ali to potiskujuće (represivno) zatvaranje će, pre ili kasnije, da rezultira povratkom potisnutog ili nužnim otvaranjem.

Etički profilisani univerzalizam, na kome insistira Miladin Životić, jeste univerzalizam "partikularnog". Jer, ona pozicija koja apstrahuje od sveta života nastanjenog posebnim, osobenim egzistencijama, polazeći od "supstancijalnih" entiteta – Klase, Nacije, Vlasti itd. – u pravcu "opšte ljudske emancipacije" rizikuje upravo da izgubi tu svoju *opštost* i da, zatim, posebni interes nekog od tih entiteta *ideološki* uzdigne na rang univerzalnog. Marks je u svojoj filozofiji istorije, smatra Životić, potisnuo i zanemario ulogu "partikulariteta" u povesnom bitisanju ljudi, jer je građansko (civilno) društvo razumevao, pre svega, kao sferu *otuđenog sveta rada*, odnosno *ekonomije*. Protagonisti Praxis filozofije su nasledili od Marksa ovaj reduktivno univerzalizujući pogled na građansko društvo, tako da se, njihov stav, zapravo, zasnivao na "nedovoljnoj sposobnosti razumevanja partikularnosti u društvenom životu" (*Contra bellum*). Za to je bila najodgovornija stara (doktrinarna) nit vodilja, po kojoj postoji jedan posebni društveni "stalež" (tom rečju je, naime, Marks označio *proletarijat*) koji se ne može emancipovati, a da se ne *emancipuje od* svih ostalih sfera društva i da,

time, ne *emancipuje sve ostale* sfere društva (v. "Prilog kritici Hegelove filozofije prava"). U ovom načinu razmišljanja bilo je sasvim moguće da se, u jednom trenutku, na upražnjeni presto univerzalnog, umesto *radničke klase* smesti nešto tako kao *nacija*, sa, na žalost, još gorim efektima nerazumevanja konkretne i kompleksne egzistencije građanskog (civilnog) društva, posebno na etnički uzavrelom Balkanu.

Iako je dao jasne naznake, ponajviše svojim moralnim primerom, u kom pravcu, njegovo intelektualno nasleđe, *Praxis filozofija*, mora da pretrpi prebražaj da bi se u njoj spasao taj praktički i, zapravo, etički momenat od sunovrata u doktrinarna ili ideološka skretanja, M. Životić nije stigao da teorijski izvede do kraja i dovrši svoju zamisao. Njemu i, još preciznije, njegovoj intelektualnoj i moralnoj hrabrosti možemo i moramo, ipak, da zahvalimo što je, na ovom razorenom tlu, sve vreme opstala i jedna praksa tolerantnog *građanskog* (civilnog) *dijaloga* kao živo otelovljenje same etike odgovornosti.